

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks 14 (1988)

Doopsgezinde
Historische Kring

Doopsgezinde Bijdragen
nieuwe reeks nummer 14

verzameld door
de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring

W. Bergsma

J. Brüsewitz

D. Visser

P. Visser

S. Voolstra

uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 450, 1017 AW AMSTERDAM

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks nummer 14

Doopsgezinde Historische Kring

Amsterdam

1988

© 1988 Doopsgezinde Historische Kring

Zet- en drukwerk: Samsom Sijthoff grafische bedrijven bv, Alphen aan den Rijn
Eindredactie: S. Voolstra

ISBN 90 7016 487 6

ISSN 0167 0441

Inhoud

	<i>Redactioneel</i>	7
J.M. Welcker	<i>De Doopsgezinde Kweekschool tot 1940</i>	11
W.N.A. Klever	<i>De Spinozistische prediking van Pieter Balling Uitgave van 'Het Licht op den Kandelaar' met biografische inleiding en commentaar</i>	55
Th.D. Roep	<i>Lammerenkrijgh en een hartstochtelijk pleidooi voor verzoening Scheuring en eenwording bij de Vlaamse en Waterlandse Doopsgezinden te Alkmaar, 1669-1683</i>	87
Tekstuitgave	<i>Samenspraak tussen Johannes Nutters (gereformeerd) en Johannes Rienks (mennist) (1780)</i>	111
M.A. Verkade	<i>Enige gevens over de geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente te Koog en Zandijk (1845-1869) uit de windboeken van Cornelis Honig Cz.</i>	145
P.J.A. Nissen	<i>Pieter Jansz. Twisck en zijn katholieke opponent Jacobus Tiras</i>	153
M.C. van Leeuwen- Canneman	<i>De registratie van particuliere archieven, in het bijzonder van kerkelijke archieven</i>	171
Interview	<i>A. Hamilton — De radicale Reformatie eindelijk in een breder kader</i>	179
Besprekingsartikel	<i>P. Visser, Vondeljaar 1987: kelken, klatergoud en klinkende munt</i>	183

Boeksprekingen	<i>The Sources of Swiss Anabaptism. The Grebel Letters and Related Documents.</i> Leland Harder, ed. (door W. Bergsma)	190
	J. Bouterse, <i>De boomen en zijn vruchten. Bergrede en Bergredechristendom bij Reformatoren, Anabaptisten en Spiritualisten in de zestiende eeuw</i> (door S. Voolstra)	191
	<i>Mennonites and Reformed in Dialogue</i> , Hans Georg vom Berg e.a., eds (door S. Voolstra)	192
Boekaankondigingen		194
Verenigingsnieuws	<i>Verslagen ledenvergaderingen 1987</i>	195
	<i>Financieel overzicht 1986</i>	197
	<i>Ledenlijst; voortzetting tot 1 januari 1988</i>	198
	<i>Errata</i>	199
Adressen auteurs		200

Redactioneel

Met grote dankbaarheid willen we op deze plaats A.F. Mellink gedenken, die op 22 september 1987 plotseling overleed. Door zijn dissertatie, publicaties en bronnenuitgaven is hij een autoriteit geworden op het gebied van het onderzoek naar de oorsprongen van de Nederlandse, doperse beweging. Om Mellink kon niemand heen. Van zijn werk heeft ook indirect en direct de Doopsgezinde Historische Kring mogen profiteren. Nooit werd vergeefs een beroep op hem gedaan. Zijn bijdragen aan dit jaarboek in de loop der jaren getuigen daarvan.

Ook in andere opzichten is het een periculieuze tijd voor allen die in (doperse) geschiedschrijving geïnteresseerd zijn. Talloze werkloze historici, de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek die geen boek meer mag aanschaffen, onbeheerde en ontoegankelijke boekencollecties (de functie van conservator van het bruikleen Mennonitica is al drie jaar vacant) — de economische recessie gaat ook niet aan de geschiedvorsing voorbij. Gerrit Komrij: 'Als de bestuurders hun zin krijgen zal er weldra niets meer te raadplegen zijn. En waarom ook? Je hoort ze denken dat de mens aan één boek genoeg heeft, het kasboek.' (NRC 4 november 1987)

Tegenwind dus, ook voor de Doopsgezinde Historische Kring die nog maar net 600 leden telt, toch wel het minimum voor de voortzetting van de activiteiten. Maar waarom zouden we het niet wat optimistischer bekijken: dank zij de blijvende interesse en inzet van deze leden, contribuanten en abonnees kan er toch weer een aflevering van de *Doopsgezinde Bijdragen* verschijnen. De wind tegen, maar de stroom mee. De onrustige golfslag die door deze beide tegenbewegingen wordt veroorzaakt, vergt veel van de navigatiekunst en het uithoudingsvermogen van het bestuur en de redactiecommissie.

Juist in dit jaar waarin de vacature vervuld moet worden die met ingang van 1989 door de emeritering van de hoogleraar praktische theologie aan het Doopsgezind Seminarie zal ontstaan, is het raadzaam de recente geschiedenis van het Seminarie eens te raadplegen. Mw J.M. Welcker behandelt in haar tweede bijdrage over deze peiler van de Doopsgezinde Broederschap het tijdvak 1914-1940. (In *DB11* (1985) beschreef ze reeds de periode 1811-1914) Wie weet, kunnen de bestuurders der Doopsgezinde Broederschap er lering uit trekken...

'Hoe geleerder, hoe verkeerder'. Deze mening die in de zestiende eeuw in de polemieken met het katholieke en reformatorische theologendom nog alom door de Dopers werd gehuldigd, werd niet meer door al hun zeventiende-eeuwse, stedelijke nakomelingen gedeeld. Hoe sommige verlichte Doopsgezinden zich

betrokken wisten bij de nieuwste filosofische denkbeelden van hun tijd, wordt door W.N.A. Klever aan de orde gesteld in zijn becommentarieerde tekstuitgave van een tractaatje van Pieter Balling, vriend en geestverwant van Spinoza. Deze commissair van Amsterdamse en Haarlemse kooplieden in Spanje mag stellig een partijganger der Lammisten (Galenus Abrahams c.s.) genoemd worden. Dezen stonden open voor een natuurlijke en rationalistische — ten onrechte als spiritualistisch bestempelde — theologie en kwamen daardoor in conflict met de Zonnisten (Samuel Apostool c.s.) die terecht bevreesd waren dat door deze openheid de traditionele doperse identiteit zou vervluchten. Hoe deze 'Lammerenkrijgh' ook buiten de muren van Amsterdam woedde, daarvan geeft Th.B. Roep een indruk in zijn artikel over deze broederstrijd in Alkmaar.

Sinds de opkomst van het Calvinisme in Nederland zijn Dopers en Gereformeerden met elkaar 'in gesprek' geweest. Evenals de Remonstrants Gereformeerden — dit is theologisch gezien een van de weinige overeenkomsten tussen deze twee richtingen — hebben de Doopsgezinden het altijd moeilijk gehad met het 'orthodox'-calvinistische leerstuk van de dubbele voorbeschikking. 'Wordt dan de dief tot stelen gepredestineerd?', vroegen de Dopers zich af. Op rijm gezet, komen alle bekende argumenten pro en contra de predestinatieleer aan de orde in een eind-achttiende-eeuwse samenspraak tussen twee Noord-friese kleiboeren: Johannes Rienks, een menniste patriot en de gereformeerde Johannes Nutters. De theoloog Karl Barth zou zeggen dat beiden ongelijk hebben; dat is het beste uitgangspunt voor een vreedzamer dispuut.

Uit de dagboeken ('windboeken' genaamd in de Zaan, waar de wieken van de molens het ritme van de dag bepaalden) van C. Honig Cz. vernemen we dergelijke felle tonen niet. Maar halverwege de negentiende eeuw heeft deze Koogse Doopsgezinde toch nog slapeloze nachten als zijn aanstaande schoonzoon hervormd blijkt te zijn. We zijn de Doopsgezinde Gemeente te Koog en Zaandijk erkentelijk voor de bereidwilligheid om dit artikel uit de nalatenschap van Mw M.A. Verkade voor publicatie af te staan.

De polemiek tussen Dopers en Katholieken is tot voor kort een onontgonnen onderzoeksgebied geweest. Maar daarin is verandering gekomen door de studies van P.J.A. Nissen, van wie we dit jaar een belangrijke dissertatie op dit terrein mogen tegemoet zien. Hier alvast een voorproefje. Hoorn is het toneel van een pennestrijd tussen pater Jacobus Tiras en de leraar der Oude Friezen, Pieter Jansz. Twisk.

Hopelijk vormt de op een ledenvergadering van de Doopsgezinde Historische Kring gehouden lezing van Mw M.C. van Leeuwen-Canneman voor vele kerkeraden een aansporing om zeer zorgvuldig om te gaan met de archivalia van hun gemeenten. Hoe zal er zonder deze bronnen in de toekomst nog geschiedenis geschreven kunnen worden?

Gelukkig is de voortgang van het onderzoek naar en het onderwijs in de radicale Reformatie (Anabaptistica) aan de Theologische Faculteit van de Universiteit van Amsterdam gegarandeerd door de benoeming van A. Hamilton. Dat is genoeg reden om de opvolger van ons oud-redactiecommissielid I.B. Horst zelf aan het woord te laten. Blijft Anabaptistica tussen haakjes staan, blijven alleen de haakjes over of wordt de doperse reformatie eindelijk geïnterpreteerd in het brede kader van andere (radicale) reformaties in de zestiende eeuw en latere eeuwen? Mogen de toekomstige antwoorden op deze vraag die uit Hamiltons pen gaan vloeien ook hun weg vinden naar deze *Doopsgezinde Bijdragen*.

Zonder twijfel zou de katholiek geworden, aanvankelijk Waterlands-doopsgezinde Vondel de laat-twintigste-eeuwse deconfessionalisering van de *Täuferforschung* hebben toegejuicht. Welke reden bestaat er dan om n.a.v. de herdenking van zijn vierhonderdste geboortedag op 17 november 1987 na te gaan wat het 'Vondeljaar' heeft opgeleverd aan nieuwe gezichtspunten over de doopsgezinde achtergrond van onze grote nationale dichter? P. Visser geeft daarvan een inventarisatie in zijn besprekingsartikel van relevante uitgaven en maakt ons alvast attent op 1998, het herdenkingsjaar van de vierhonderdvijftigste geboortedag van een niet minder belangrijke doopsgezinde cultuurdrager: Karel van Mander.

Maar eerst komt 1989, met de herdenking van de eerste vereniging tussen de Vlamingen en de zog. Afgedeelde Broederschap (Friezen en Hoogduiters), die op 26 april 1639 op feestelijke wijze in Amsterdam werd gevierd. Dat valt te combineren met de viering van het 150-jarig bestaan van het doopsgezinde studentendispuutgezelschap E.T.E.B.O.N. En is de bibliotheekzaal van het Seminarie ook niet in 1839 in het pand Singel 452 ingericht? Vult u maar aan...

S. Voolstra

De Doopsgezinde Kweekschool tot 1940

De organisatie van de ADS en de kritiek daarop

Uiteraard ontbrak het in de doopsgezinde wereld niet aan kritiek op de organisatie van de ADS. Dit werd vooral tot uitdrukking gebracht op de vergaderingen die gewijd waren aan de herziening van het reglement. Gemeenten leverden schriftelijk kritiek op de verschillende artikelen en formuleerden amendementen. Zo kwamen in een nota van de ADS, 8 augustus 1853, ondertekend door de scriba, prof. J. van Gilse, de bezwaren van vier 'stemhebbende' gemeenten naar voren, die de bestuurders zoveel mogelijk dienden weg te nemen. Het eerste bezwaar gold de geldelijke grondslag voor de samenstelling van het bestuur van de ADS: stortingen ineens of jaarlijkse bijdragen bezorgden de leden-gemeenten een aantal stemmen, op grond waarvan men bestuurders kon aanwijzen. En dat voor een vereniging 'die de hoogste geestelijke belangen onzer Doopsgezinde Kerkgemeenschap ter harte neemt'!¹ Bestuurders moesten direct, of indirect gekozen worden uit alle gemeenten. Een tweede bezwaar was de samenstelling van het college van curatoren van de Kweekschool: acht leden en vier daarvan uit Amsterdam! Het voorstel was om nog een curator te benoemen, uiteraard niet uit Amsterdam. Twee gemeenten hadden kritiek op het feit dat de hoogleraren zitting hadden in het college van curatoren en door hun stemrecht in wezen dus voor hun eigen zaak stemden. Ook werd er bezwaar gemaakt tegen het feit dat de hoogleraren zitting hadden en stem uitbrachten in de commissie ter uit-

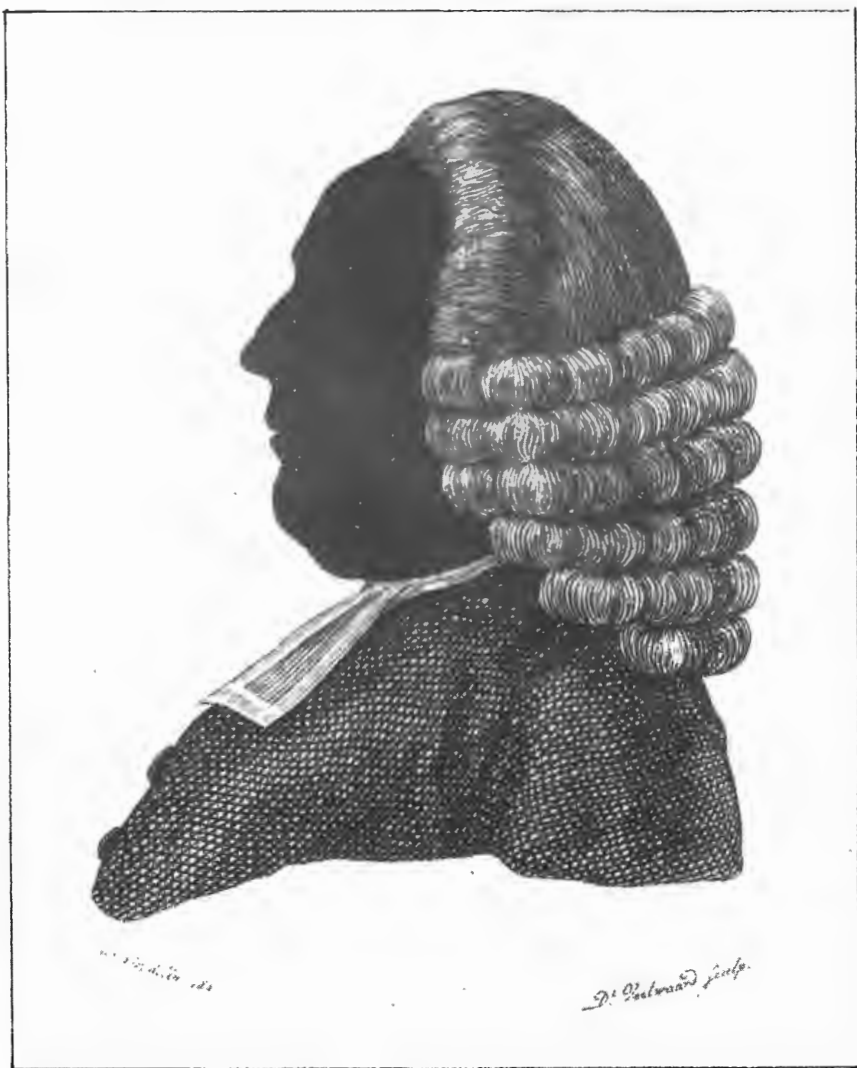
* Mevr. Dr J.M. Welcker is oud-wetenschappelijk ambtenaar aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, aangesloten bij de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam.

Dit artikel is een aanvulling op en vervolg van het eerder gepubliceerde 'Een eeuw Doopsgezinde Kweekschool, 1811-1914', in *Doopsgezinde Bijdragen* 11 (1985), 44-86.

Bij het voortzetten van het onderzoek bleek mij dat bepaalde aspecten in het eerste deel te weinig uit de verf zijn gekomen. Het was technisch onmogelijk om deze nieuwe paragraaf harmonisch in het reeds gepubliceerde deel in te voegen.

Tevens moet ik op enkele drukfouten wijzen in deel I: p. 47: het nootcijfer 6 is weggelaten; p. 57, punt 4 is te lezen: beperking van het getal bestuurders tot 2/5 van het geheel; p. 65, regel 6 van boven, is te lezen: Elk jaar moesten..

¹ ADS-map 2562 'Aan de stemhebbende gemeenten der ADS' 8 augustus 1853, 1.

Heere Oosterbaan (1736-1807). Van 1761 tot 1785 hoogleraar aan het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam.

(In de portrettengalerij van het Doopsgezind Seminarium in Doopsgezinde Bijdragen 11 (1985) is het portret van H. Oosterbaan verwisseld met dat van Galenus Abrahams wiens beeltenis derhalve tweemaal is opgenomen. Ter correctie van dit abuis wordt in deze aflevering het portret van Prof. H. Oosterbaan afgedrukt.)

Zeven jaargenoten, studierend aan het Doopsgezind Seminarium in de periode 1892-1897. (Van links naar rechts:) F.J. de Holl (Utrecht; Mensingeweer, 28.11.1897), J. Koster (Oude Pekela; Woudsend, 14.11.1897), M. van der Vegte (Zaltbommel; Wolvega, 23.3.1899), R. van der Veen (Meppel; Irnsum-Poppingawier, 31.10.1897), P. Oosterbaan (Makkum; St. Annaparochie, 12.1.1898), A.H. van Drooge (Bakkeveen; Holwerd-Blija, 14.11.1897) en W.J. Kühler (Amsterdam; Terschelling, 21.11.1897).

(De gegevens achter de naam hebben betrekking op de plaats van herkomst en op de datum van intrede in de eerste gemeente.)

(foto: C.J.L. Vermeulen, Amsterdam)

Oud-curator Chr.P. van Eeghen en oud-hoogleraar W. Leendertz op de receptie t.g.v. het 29e lustrum van E.T.E.B.O.N. (1959).

deling van subsidies. Het tegenargument hier was, dat dit zaken betrof die onder 'verkregen rechten' vielen, want de hoogleraar (later de beide hoogleraren) had als sinds 1817 zitting in deze commissie; ook waren juist zij het beste op de hoogte van de problemen in de gemeenten. De 'ongelijkheid' van de gemeenten probeerde men op te heffen, zonder overigens de grondslag van de ADS te veranderen, door bij de jaarlijkse giften van een gemeente al bij een gift van f 25,- het recht op één stem te geven, bij f 50,- op twee stemmen en voor elke f 50,- méér, telkens een stem extra. Daardoor zouden meer gemeenten deel hebben aan het werk van de Sociëteit.²

De bovengenoemde punten van kritiek waren afkomstig van de Friese Doopsgezinde Sociëteit en de gemeenten Deventer (waar ds. Justus H. Halbertsma stond), Zwolle (met ds. L. ten Cate Coster) en Koogen Zaandijk (met ds. Chr. Muller, zoon van de oude prof. Samuel Muller).

In de jaren 1860 en later kwam er niet alleen kritiek van de 'stemhebbende' gemeenten. De studenten S. Cramer en H.D. Tjeenk Willink publiceerden in 1863 in een artikel in de *Studenten Almanak voor 1864* (Amsterdam) forse kritiek op het onderwijs van het Seminarie.³ Het was in de ogen van de ADS-bestuurders natuurlijk 'ongepast' van toon, en 'bedenkkelijk' dat de buitenwereld er kennis van kon nemen. Tegelijk deden zich ernstige spanningen voor binnen de Kweekschool over in de proefschriften van studenten vastgelegde denkbeelden. De voorzitter van het bestuur van de ADS, de Amsterdamse 'orthodoxe' predikant P. van der Goot, maakte daarop al een toespeling bij de opening van de juni-vergadering in 1866. Hij 'wijst op het belangrijke en bezwaarlijke van de roeping der Bestuurders, vooral met betrekking tot de aanstelling van proponenten, in een tijd van zoo groote theologische verdeeldheden als de onze'. Ds. K. Sybrandi uit Haarlem leverde toen een schriftelijk voorstel in, dat de voorzitter van het bestuur alle proponenten 'hoofd voor hoofd' 'kathégorisch' afvraagde,

of zij geheel en van harte instemmen met het kenmerkende onzer Doopsgezinde Broederschap, en met name de schriftmatigheid niet alleen, maar ook de voortdurende noodzakelijkheid van den H. Waterdoop op belijdenis des geloofs aannemen en vasthouden.⁴

Een vijftal bestuurders was het met ds. Sybrandi eens toen hij twee dagen later verklaarde

² Ibidem 2-4. Twintig stemmen zijn nodig om een bestuurder te kiezen.

³ Zie het eerste deel, *DB* 11 (1985), 81-83.

⁴ Notulen Bestuur, 405, 409 (26 juni 1866). Ook ADS-verslag 1866, 17.

dat hij, schoon wel bewust dat Bestuurders niet geroepen zijn over de geloofsovertuiging der kandidaten te oordeelen, toch de droefheid en bezorgdheid niet ontveinzen kan, waarmede hij jongelieden als dezen, die ten aanzien van verschillende geloofspunten een meening hebben uitgesproken zeer ver afwijkend van 't geen hij voor waarheid houdt, in de gemeenten als proponenten zal uitzenden.

De pas benoemde bestuurder Vissering probeerde de gemoederen tot bedaren te brengen door te zeggen dat

zulke afwijkende gevoelens in een broederschap als de onze, geheel vrij van kerkelijke formulieren en verbintenisschriften [zich] te allen tijde moeten voordoen, - dat het ongeraden, ja onmogelijk zou zijn dit tegen te gaan en dat veel kan overgelaten worden aan de latere ontwikkeling en zelfstandige studie der proponenten.⁵

Bestuurder Van Beeck Vollenhoven lichtte dit nog toe, terwijl prof. Hoekstra zich beklaagde over de onbillijkheid waarmee degenen, die vroeger afwijkende gevoelens verdragen hebben, 'nu de moderne richting veroordeelen'. De voorzitter verdedigde zich: er bestaan van zulke algemene beraadslagingen geen precedenter; hij heeft deze discussie niet uitgelokt.⁶ Na stemming bleek dat 11 van de 17 bestuursleden het voorstel-Sybrandi afwezen.⁷ Tegelijkertijd werd met 12 tegen 3 stemmen aangenomen dat de discussie over het voorstel-Sybrandi uitvoerig in het Jaarverslag zou worden weergegeven.⁸

De zeven kandidaten die het losbarsten van dit onweer hadden veroorzaakt, waren: Samuel Cramer, Jan P. van der Vegte, Gerrit Cool, Cornelis Leendertz, Cornelis J. Bakker, Salvus Kutsch Lojenga en H.D. Tjeenk Willink. Het is mogelijk dat enkelen in hun dissertatie, die verplicht was voor het proponentsexamen, 'moderne' denkbeelden hadden verkondigd. Eerder kan men vermoeden dat hier sprake was van irritatie over de beide critici van de Kweekschool, Cramer en Tjeenk Willink. Toch werden alle kandidaten tot proponent aangesteld.

Prof. mr. S. Vissering was bij een tussentijdse verkiezing door de 'gezamenlijk stemmende gemeenten' met een grote meerderheid in de plaats van prof. T. Siegenbeek tot bestuurder gekozen. Na de reeds beschreven spannende vergadering werd hij met ds. T. Kuiper ook in het Curatorium gekozen. Te Leiden was hij in 1850 de opvolger op de stoel van J.R. Thorbecke en bleek hij in juridisch en

⁵ Notulen Bestuur, 414-415 (28 juni 1866).

⁶ Ibidem 415.

⁷ Jaarverslag ADS 1866, 23.

⁸ Notulen Bestuur, 418.

financieel opzicht een begaafd bestuurder. Hij was ook beminnelijk, met begrip voor de studenten.⁹ Waarschijnlijk heeft hij grote invloed gehad op de wijzigingen in het reglement in de jaren 1866-1872 toen hij curator was van de Kweekschool en lid van de commissie die de voorgestelde veranderingen voor het nieuwe reglement in 1870 en 1871 beoordeelde.¹⁰

Juist in 1870 viel weer kritiek binnen de Broederschap te beluisteren in verband met de aanstaande reguliere dubbele vergadering van bestuurders over de herziening van het reglement van de ADS. Ds. Hendrik Haga, leraar in de Doopsgezinde Gemeente te Arnhem, schreef in dit kader 'Drie brieven over de Algemeene Doopsgezinde Sociëteit' in de *Doopsgezinde Bijdragen* 1870. Hierin leverde Philodemos (= volksvriend) kritiek op de verdeling van de bestuursplaatsen in de ADS. De gemeente Amsterdam kiest acht bestuurders, eigenlijk elf, als men de bestuurder van het Fonds-De Vogel en de beide hoogleraren meetelt; Haarlem heeft drie bestuurders; Friesland, bestaande uit 43 gemeenten met in totaal 7549 leden, heeft er eveneens drie; verder zijn er drie bestuurders die gekozen zijn door alle overige doopsgezinde gemeenten in het land. Het feit dat de gesubsidieerde gemeenten niet mogen stemmen, noch bestuurders leveren, maakt van de ADS een 'aristocratische oligarchie zonder een democratische grondslag', zo formuleert criticus Philodemos zijn bezwaar. Teleiobaptistos (= Doopsgezinde) moet erkennen dat er enige waarheid in deze bedenkingen van 'de man der groote kerk' zit, die overigens al 25 jaar geleden werden gemaakt door 'onzen voormaligen vriend J. de Liefde'. Ik herinner mij niet dat er op de brochure een woord geantwoord is'.¹¹

Hier doelde Haga op de brochure uit 1844, *Gevaar! Gevaar! en geen vrede!*, van de toenmalige doopsgezinde leraar te Zutphen. Binnenskamers zal de opwinding erover des te groter geweest zijn.¹² De oudere lezers van de *Doopsgezinde Bijdragen* kenden zeker deze brochure. Haga blijkt een jaargenoot van De Liefde te geweest te zijn en tegelijkertijd met hem zijn proponentsexamen gedaan te

⁹ Mr. Simon Vissering (1818-1888), afkomstig uit Amsterdam, was daar aanvankelijk advocaat. Hij doceerde in Leiden als hoogleraar (1850-1879): economie, statistiek en staatkundige geschiedenis. In 1879 werd hij minister van financiën in het 'zaken'-kabinet Van Lynden van Sandenburg. Lange jaren was hij lid van de redactie van *De Gids*. Daarin schreef hij 'Studiën over Hooger Onderwijs' (1867-1868), opgenomen in zijn boek: *Herinneringen. Derde Bundel. Verspreide Opstellen*, Amsterdam 1872, 149-398. Deze zijn zeer verhelderend over de inrichting en de eisen van het hoger onderwijs in de 19e eeuw. Zijn begrip voor studenten blijkt uit de paragraaf: 'De academische tucht' (a.w., 388-398).

¹⁰ Stukken waaruit dit duidelijk blijkt, heb ik echter niet aangetroffen in het archief van de ADS.

¹¹ *DB* (1870), 90-197.

¹² P. van der Meulen, *De wording der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit*, Wormerveer 1974, 98-105.

hebben.¹³

Veel jonger dan Haga was Jochem Boetje (1841-1890), die sinds 1868 predikant te Koog en Zandijk was, als opvolger van de kritische Christiaan Muller. Hij kende uit zijn Seminarietijd niet alleen de iets jongere Samuel Cramer en H.D. Tjeenk Willink, maar ook Dirk Huizinga, die in 1862 vlak voor zijn propoentsexamen in een geloofscrisis uit Amsterdam was gevlucht. Evenzo kende hij diens vader, ds. Jacob Huizinga, die te zelfdertijd als Boetje op Texel stond.¹⁴ In een tamelijk 'obsuur' blad, het *Nieuw Kerkelijk Weekblad*¹⁵ schreef Boetje zes artikelen, getiteld 'De Algemeene Doopsgezinde Sociëteit'.¹⁶ Eigenlijk heeft, volgens Boetje, de ADS een verkeerde start gemaakt. De circulaire van Haarlem in 1810¹⁷ vroeg om 'een nette opgave van het aantal leden van elke gemeente' en dat doet hem vermoeden dat niet de geldelijke bijdrage de maatstaf voor deelneming zou zijn, maar het ledental. Hij, Boetje, kreeg de indruk dat Amsterdam in de beginfase wat autocratisch te werk ging. De gemeente Zaan-dam-Nieuwe Huis (d.i. de Westzijde) kwam de eerste keer wel bij het overleg; daarna niet meer omdat de gemeente geen geld had om aan de uitvoering mee te werken. Maar, vraagt hij zich af, had deze gemeente ook geen liefde en geen verstand? Toen waren vele gemeenten het niet eens met de strekking van het reglement en de wijze van vertegenwoordiging: verzonden aan 132 gemeenten, kwamen er slechts 78 antwoorden binnen. De kritiek van Boetje wijst op een 'Haarlemse' interpretatie, al noemde hij het zelf niet zo, tegenover de 'Amsterdamse' van Muller. In 1861 had prof. S. Muller zijn *Geschiedenis...der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit* gepubliceerd ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de ADS. Kritische lezing van de documenten bracht Boetje tot de conclusie dat de opzet van de ADS volgens Haarlems model anders zou kunnen zijn ge-

¹³ Ds. Hendrikus Haga (Sneek 1814-1889) eerst predikant te Oldeboorn (1837-1855), daarna in Arnhem (1855-1887). Hij bezocht in de jaren 1832-1837 de Kweekschool.

¹⁴ Ds. Jochem Boetje (Knollendam 1841 - waar zijn vader 'liefdeprediker' was - 1890), stond 1864-1868 in Den Burg (Texel); daarna 1868-1872 in Koog en Zandijk; dec. 1872-1884 in Harlingen en 1884 (mei)-1890 in Amsterdam als 'modern' predikant. Dirk Huizinga was de zoon van ds. Jacob Huizinga (1809-1894), die 1832-1835 in Knollendam, en sinds 1835 tot 1879 op Texel stond (gemeenten Den Hoorn en Den Burg).

¹⁵ Dit krantje van vier kleine pagina's kwam uit bij I. de Haan te Krommenie. Redacteurs waren ds. J. van Loenen Martinet en J.H.C. Heyse te Zaandam. Het is 'modern' en geeft verslagen over een bijeenkomst van de moderne theologen en de Protestantenvbond. Het verscheen al in 1869. Hoogst curieus is het artikel dat gewijd is aan het revolutionaire blad *De Vrijheid* in 1870.

¹⁶ De artikelen van J. Boetje zijn afgedrukt in de nummers van 3, 10, 17 en 24 november en 1 en 8 december 1870, 93-98. Hartelijk dank aan Simon Verheus, die het voor mij opspoorde.

¹⁷ Zie het eerste deel, *DB* 11 (1985), 46 en voetnoten 4 en 5.

weest.¹⁸

Op de dubbele vergadering van 1872 deed een kritische minderheid voorstellen tot wijziging in het reglement. Van te voren was al duidelijk dat dit in de lucht hing, omdat een viertal gemeenten uitstel vroeg van de termijn binnen welke amendementen konden worden ingediend: zij hadden belangrijke bedenkingen.¹⁹ Uiteindelijk waren het de gemeenten Akkrum, Den Burg op Texel, Koog en Zaandijk, Middelburg en Rottevalle, die zich hadden aaneengesloten en een serie amendementen indienden. Meer incidenteel gaven ook de gemeenten Leeuwarden, Rotterdam en Arnhem op die dubbele vergadering stem aan hun ongenoegen. In het algemeen waren het 'kleine' gemeenten, die gedreven waren door het verlangen naar het 'verkrijgen van...meerderen invloed van de minvermogende Gemeenten op 't beheer der Sociëteit' - zoals het Bestuur van de ADS de oppositie kenschetste.²⁰

Twee voorstellen raakten direct het bestaan van de Kweekschool. Het betrof de mogelijkheid om de eerste fase van de theologische studie door te brengen niet in Amsterdam, maar aan een van de Rijksuniversiteiten te Leiden, Utrecht of Groningen, en toch een alumniaat te genieten. Dit voorstel werd met 331 tegen 7 stemmen aangenomen.²¹ Dit besluit heeft verschillende facetten. Voor jonge studenten - nog maar 18 jaar oud - kon het heel gewenst zijn om tenminste de eerste drie jaar dicht bij huis te studeren dan in Amsterdam. Gezien de herkomst van vele studenten²² zou dat studeren in Groningen betekenen. Ook als het Athenaeum Illustre in Amsterdam tot universiteit verheven zou worden, waarop ook in 1872 nog totaal geen zicht was, kon het van belang zijn om vrijer te staan tegenover de nieuwe universiteit in de onderhandelingen.

Boetje deelt nog een andere overweging mee, die niet genoemd werd in het verslag, maar te vinden is in een artikel van 4 augustus 1870 in het genoemde *Nieuw Kerkelijk Weekblad*. Daarin wordt vermeld dat de vergadering van bestuurders van de ADS op 24 juni 1870 had beslist om de artikelen 15 en 17 te veranderen. Deze wijziging hield rekening met 'de verschillende godsdienst-meeningen'; nu kunnen 'malcontenten' vooral naar Utrecht gaan, dat toen blijkbaar voor minder vrijzinnig doorging. De liberale gemeenten hebben dit

¹⁸ Dezelfde visie duikt ongeveer 60 jaar later weer op in de Notulen van de commissie G. Wuite Jzn. c.s., die een andere structuur van de ADS voor ogen staat (3 mei 1933) nl. 'een algemeen Broederschapslichaam...in de beste zin'. 'Haarlem had destijds wel neiging een algemeene Doopsgezinde Gemeente te maken, maar Amsterdam nam haar op sleeptouw. Dit is het vitium originis van de heele organisatie', aldus ds. G. Wuite. Archief ADS, ongenummerd.

¹⁹ Notulen Bestuur, 454 (1870).

²⁰ ADS-verslag 1872, 7.

²¹ ADS-verslag 1872, 23.

²² Zie het eerste deel, *DB* 11 (1985), 74-75.

echt liberaal goedgekeurd. De gemeenten kunnen nu kiezen tussen leraren van verschillende richtingen en het gehalte van de studenten zal beter zijn. Hij betwijfelt echter of er een hervorming van de Kweekschool zal plaats hebben met betrekking tot de inrichting van de examens.²³

Eigenaardig genoeg werd dit artikel steeds verdedigd met financiële argumenten: anders zou de drempel van het Seminarie voor veel ouders te hoog worden en zouden er minder studenten komen. Bepaald werd, dat alle aspiranten toelatingsexamen moesten doen, ook als zij niet in Amsterdam zouden beginnen met hun studie. Voor degenen, die dongen naar een alumnaat, was het vergelijkende examen zwaar: de aanstaande student moest zijn eindexamen gymnasium of staatsexamen nog eens dunnetjes overdoen. Een apart vak was de kennis van de Bijbel, toegespitst op vele 'weetjes'. De mogelijkheid om proponentsexamen te doen, open voor mensen die niet aan de Kweekschool hun opleiding kregen, was eveneens een gevolg van ruimer denken dan vroeger over de opleiding, ook al zou de praktijk uitwijzen dat het steeds uitzonderingsgevalen betrof.²⁴

In de jaren na 1914 werd op verzoeken van lekepredikers om het proponentsexamen te mogen afleggen, die door het bestuur voor advies werden doorgezonden naar de curatoren, bijna altijd negatief beslist. Op de verzoeken van de Belgen dss. W. Schopenhauer, Stado Verveld, Cornet, dikwijls al als prediker werkzaam, maar ook van een remonstrantse dominee uit West-Friesland, een gepromoveerde cultuurfilosoof uit Amsterdam, gaf het bestuur van de ADS een weigerend antwoord, of legde zulke voorwaarden op dat er niet aan te voldoen was.²⁵ Daarbij werd beoordeeld naar ontwikkeling, beschaving en enige theologische vorming. De geleerde dr. J. ten Doornkaat Koolman die in Davos in het sanatorium predikant was, doopsgezind maar een Duitser, en Cornelius Krahn, doopsgezind maar van Russische origine, werd het evenmin gemakkelijk gemaakt. De overweging was dat men in Nederland niet graag buitenlanders beroep te krijgen. Bovendien leek ook de nieuwe vreemdelingenwet een hinderpaal te

²³ Boetje, *NKW*, 1 dec. 1870 en de inleidende brief van 3 nov. 1870.

²⁴ Deze uitzondering valt dan onder artikel 27/b (na 1932 artikel 29/2) van het Reglement. Uiteraard werd er steeds op gewezen dat de gemeenten vrij waren om wie zij maar wilden, te beroepen. Kleine gemeenten als Blokzijl, Ouddorp, Hollum op Ameland riepen nogal eens lekepredikers. Het was dikwijls een kwestie van geld: zelfs met steun van de ADS konden zij een gewone, doch goedkope proponent niet beroepen; of zij wilden niet dat 'Amsterdam' zich mengde in hun financiële aangelegenheden. Ook de 'orthodoxie' speelde een rol.

²⁵ Afgewezen of ontmoedigd werden: Fischer (1917), Curat., 81); de hulppredikant Ned. Herv. Kerk 1921 (*ib.*, 106; Klaver 1929 (*ib.*, 163-164); Schopenhauer 1930 (*ib.*, 167); Cornet 1933 (*ib.*, 196); Verveld, (ADS-Verslag 1942, 29).

zullen zijn om in Nederland te werken als buitenlander. De hoofdreden was wel dat de bestuurders heel bang waren om te 'vrijgevig' te zijn. Zo ondergroef men de reden van bestaan van de eigen Kweekschool.²⁶

Zoals vroeger probeerden bestuurders van de ADS ook in 1872 alle gemeenten in de Doopsgezinde Broederschap op een lijn te krijgen, en zoveel mogelijk aan de bezwaren tegemoet te komen. Dat maakt nieuwsgierig naar de gemeenten die kritiek hadden.

Over het algemeen zijn de dominees de vertegenwoordigers van de gemeenten in de ADS; niet meer dan een kwart van de bestuurders waren vooraanstaande doopsgezinden, meestal intellectuelen uit de grotere gemeenten. De gemiddelde leeftijd was 50 jaar en ouder. Juist de kritiek uit kleine gemeenten doet veronderstellen dat de dominees deze formuleerden, al dan niet in overleg met de kerkeraad. Zij waren allen op de Kweekschool geweest en konden in die (gemiddeld) vijf jaar Kweekschool een indruk gekregen hebben van het werk van de ADS. Is er een zeker patroon te bespeuren in de samenstelling van de kritiserende gemeenten: Akkrum, Den Burg (Texel), Koog en Zandijk, Middelburg en Rottevalle? Is dat ook het geval voor de gemeenten Leeuwarden, Rotterdam, Arnhem?

In de Doopsgezinde Gemeente te Akkrum (Fr.) stond ds. Jan Visscher (1829-1885), oorspronkelijk uit Utrecht en de zoon van een 'orthodoxe' vader. Hij was een jaargenoot van ds. Pieter Wepkes Feenstra (1831-1919) die vanaf 1870 in de gemeente Leeuwarden stond, naast de sinds ongeveer 1870 'modern' geworden ds. M.C. van Geuns. Feenstra was een studiejaar ouder dan ds. Klaas Rutger Pekelharing (1824-1885), die in de jaren 1842-1848 op de Kweekschool was. Pekelharing stond vanaf 1849 naast de vader van Samuel Cramer, Alle Meenderts Cramer (1805-1894) geboren in Norden (Noord-Duitsland), in Middelburg en Vlissingen en die in 1871 met emeritaat ging. Hij werd toen opgevolgd door H.D. Tjeenk Willink (1843-1917) in Vlissingen, de vriend van zijn zoon op het Seminarie. Pekelharing vertegenwoordigde waarschijnlijk de kritische cluster gemeenten op de dubbele vergadering van 1872. Den Burg op Texel werd door ds. Jacob Huizinga (1809-1894) bediend, afkomstig uit Groningen en weduwnaar van Aaltje Samuels Meihuizen, een tante van Samuel van Houten.

²⁶ Zie voor beiden *DB* 5 (1979): C.F. Brüsewitz, 'Jacobus ten Doornkaat Koolman (1889-1978)', 119-120. Ib. 'Interview met Cornelius Krahn. Pelgrim in Europa en Amerika', 114-118. Cornelius Krahn was afkomstig uit Rosenthal in de Oekraïne en geboren in 1902. Zie over hem ADS-verslag 1936, 38-39, 41-43. Over Ten Doornkaat Koolman: Notulen Curatoren 218 (1935). Over P. Dijkema te Zuidlaren: ADS-verslag 1935, 38-39, 47-48. Omdat hij Grieks noch Hebreeuws kende, werd hij afgewezen. Over het vraagstuk van de 'lekeprekers' in het algemeen: Notulen Curatoren, (1931) 176. Men herdacht in 1922 het overlijden van de 'laatste' lekepreker, H.W. Rössing te Ouddorp in 1921 (p. 2). Dat dit 'beroep' zou uitsterven was een illusie van de toenmalige ADS.

In Koog en Zandijk stond Jochem Boetje, wiens kritische serie artikelen over de ADS al ter sprake kwam. Zijn verblijf op Texel naast Huizinga in de jaren 1864-1868 kan van invloed zijn geweest op zijn stellingname in de jaren 1870-1872. In 1872 werd hij beroepen in de Doopsgezinde Gemeente te Harlingen. In Rottevalle tenslotte stond in de jaren 1868-1873 H. ter Meulen, een jaargenoot van de jonge Cramer. De vroegere vriend van Jan de Liefde, H. Haga, was in die jaren dominee in Arnhem. Rotterdam had J. Craandijk (1834-1912) tot leraar, die in de jaren 1852-1858 student was; in 1864 was hij de belangrijkste spreker op het lustrum van ETEBON, waar het artikel van Cramer en Tjeenk Willink zeker ter sprake is gekomen. Alleen Samuel Cramer komt niet in deze opsomming voor; hij stond eerst twee jaar in de proponenten-gemeente Zijldijk en in de jaren 1870-1872 in Emden.²⁷

Wanneer men dit alles overziet, blijkt dat de gemeenten die in de jaren 1870-1872 in de oppositie of kritisch gestemd zijn toch een zeker patroon te zien geven. Enerzijds zijn het gemeenten met oudere leraren, die niet de invloed van het modernisme op de Kweekschool hebben ondergaan; eerder hebben zij iets geproefd van het Réveil en het protest van Jan de Liefde in 1844. Anderzijds zijn het de jongeren die vooral in de jaren na 1860 op de Kweekschool zijn geweest, vrienden en bekenden van Cramer en Tjeenk Willink, van vader en zoon Huizinga. Juist de behandeling van zoon Huizinga en daarna nog van andere zaken die de studenten onrechtvaardig vonden, kan de motor achter het kritische artikel van Cramer-Tjeenk Willink geweest zijn. Hiermee is natuurlijk niet gezegd dat de dominees het in hun gemeenten altijd voor het zeggen hadden. Van ds. Jacob Huizinga op Texel zijn de jaarverslagen van de ADS over de jaren 1871-1876 bewaard gebleven in een omslag, dat vermeldt dat hij het jaarverslag over 1861 evenals de andere, in tweevoud verzond aan de leden, waaronder twee vrouwen, van zijn gemeente te Den Burg.²⁸

Studenten en proponenten na 1890

Een bron van voortdurende zorg voor de curatoren en hoogleraren was in de jaren na 1890 de grote toeloop van studenten op de Kweekschool. Immers de grote vraag was of er voldoende vacante gemeenten waren. De ADS verbond zich wel om de proponenten twee jaar lang na het behalen van het proponentsexamen te steunen als zij niet werden beroepen, maar aan de morele plicht om

²⁷ Gegevens geput uit de lijst Bleeker, zie het eerste deel, *DB 11* (1985), 74 voetnoot 77, en *The Mennonite Encyclopedia*, i.v. plaatsnamen en personen.

²⁸ Archief ADS, jaarverslagen afkomstig van ds. J. Huizinga. Zijn zoon ging naar Groningen - na het débâcle van 1862 - hij studeerde medicijnen en werd in 1870 hoogleraar aldaar.

hen daarna ook nog te betalen wilde men het liefst ontkomen. Prof. Samuel Cramer - hij volgde in 1890 prof. De Hoop Scheffer op als hoogleraar - maakte in 1892 een bestek op. De twaalf aangenomen aspiranten in 1891 maakten dit gewenst. Wel waren er in 1891 in totaal 129 leraarsplaatsen, waarvan er 28 vacant waren of het op termijn zouden worden.²⁹ In 1892 waren er nog 24 vacatures, inbegrepen de gemeenten Aardenburg, Berlikum en St. Annaparochie. Dubieus waren de gemeenten Appelscha, Ameland II, Westzaan-Noord, Goes-Vlissingen, Meppel, Emmerik; Medemblik werd als vervallen beschouwd.

De berekening van Cramer was, dat er tussen 1 oktober 1892 en 1 oktober 1897 31 proponenten beschikbaar zouden komen, waarvan er acht zouden afvallen. Het aantal aspiranten zou voor 1893 - 8, voor 1894 - 6, voor 1895 - 8, voor 1896 - 5 en voor 1897 - 7 zijn, waarbij alleen rekening werd gehouden met diegenen, die het vaste plan hadden (al op het gymnasium) om aan de Kweekschool te studeren. Cramer kwam tot de conclusie dat met het beperkt aantal alumniaten (een van de gemeente Haarlem, twee van de ADS, eenmaal in de vijf jaar een beurs van de Stichting Teyler en heel soms een beurs van het Klaas Tiglerleen), alleen 'vrije' dus zelfbetalende studenten konden worden aangenomen; de ondersteuning moesten beperkt blijven tot de zeer begaafden en beschaafden.³⁰

Natuurlijk klopte de berekening niet. Juist de in deze jaren aangekomen studenten overtroffen verre de berekende aantallen, terwijl er relatief weinig uitvallers waren. In 1893 werd al de waarschuwing gegeven dat zeer waarschijnlijk enkelen direct een werkkring zouden vinden. Toen werd ook geschreven over een 'abnormaal' aantal studenten en dat werd tevens in verband gebracht met de stijgende uitgaven van de ADS.³¹ De onderstaande lijst geeft een overzicht van het aantal aangekomen studenten in:

jaar	aantal	propon.ex.	overgang naar Ned. Herv. Kerk	overleden	weg
1886	5	3	—	—	2
1887	5	5	—	—	—
1888	10	7	—	—	3
1889	5	2	—	1	2
1890	7	7	1 (als prop.)	—	—
1891	12	9	1 (als stud.)	1	1
1892	10	10	1 (als prop.)	—	—

²⁹ ADS-verslag 1891, 1-3.

³⁰ ADS-archief voorlopig nummer 4328 (1892).

³¹ ADS-verslag 1893, 8, 29.

1893	16	13	2 (als prop. 1) (als stud. 1)	2 (na prop.)	2
1894	10	8	1 (als stud.)	1	–
1895	6	5	1 (als stud.)	–	–
1896	2	2	–	–	–
1897	7	6	–	–	1
1898	10	8	–	2	–
1899	6	4	–	–	2
1900	5	4	–	–	1

Het totaal aantal studenten, aangekomen tussen 1890 en 1900 was 91, waarvan 76 hun proponentsexamen aflegden; 6 studenten zijn overleden, waarvan twee vlak na hun proponentsexamen, 7 studenten haakten tussentijds af en 7 (4 studenten en 3 proponenten) gingen over naar de Ned. Herv. Kerk.³²

Tot en met het jaar 1895 werden de proponenten nog vrij gemakkelijk geplaatst. Daarna was het aantal overgangen naar de Ned. Hervormde Kerk uitzonderlijk groot. Bij de proponenten was de reden meestal dat zij langer dan twee jaar op een beroep moesten wachten:

1896	de student J.H. Heep	jaargang 1891 werd Ned. hervormd
1896	de student R. de Boer	jaargang 1893 werd Ned. hervormd
1898	proponent F.S. Knipscheer	jaargang 1890 werd Ned. hervormd
1898	de student T. Alma	jaargang 1894 werd Ned. hervormd
1899	proponent P. Groot	jaargang 1893 werd Ned. hervormd
1899	de student K.K. de Jong	jaargang 1895 werd Ned. hervormd
1901	proponent J.D. de Stoppelaar	jaargang 1892 werd Ned. hervormd

De proponent D.J. Hajonides van der Meulen, jaargang 1891, kreeg in twee jaar geen beroep. Hij kon toen in Wolvega komen, maar hij bedankte: zijn roeping was uitgedoofd en hij werd gemeente-secretaris van Beetsterzwaag.³³

Het is zeer waarschijnlijk dat prof. Cramer een belangrijke rol heeft gespeeld bij deze gang van zaken. Uit zijn artikel in de *Doopsgezinde Bijdragen* van 1901,

³² Gegevens uit de ADS-jaarverslagen 1886-1907. Het doorwerken van de aantallen studenten is meestal pas merkbaar 5 tot 6 jaar na het jaar van aankomen. De gemiddelde studieduur was vijf jaar; bij studie aan een andere universiteit dan Amsterdam, tot en met het kandidaatsexamen, was de betreffende theol. kandidaat nog twee jaar op de Kweekschool. Door doctoraal-examen of ziekte kon de studieduur uitlopen.

³³ ADS-verslag 1899; Feestbundel ETEBON 1915. Hij en ds. F.S. Knipscheer werden speciaal genoemd als gasten van de viering van het eeuwfeest van de Kweekschool in 1911: ADS-verslag 1911, 33.

'De Doopsgezinde Broederschap in de negentiende eeuw', blijkt dat hij de grenzen tussen de kerkgenootschappen vloeiender zag dan vele andere doopsgezinden. Hij onderscheidde binnen het Protestantisme: orthodoxen en vrijzinnigen. Tot de eersten zoals gereformeerden, dolerenden en confessionelen behoren de doopsgezinden niet; wel tot een min of meer samenhangende stroming met onderstromen die 'aan namen als modern, evangelisch, ethisch-orthodox, sociaal, piëtistisch en dergelijke worden herkend'.³⁴ Het lijkt op een apologie. Het is heel wel mogelijk dat hij proponenten en studenten, waar hij niet veel in zag, bijvoorbeeld vanwege het preken, een zachte wenk heeft gegeven om het maar eens bij de Hervormde Kerk te proberen.

Deze kerk had door de doleantie (1886) en de daarop gevolgde organisatie van de Gereformeerde Kerken in Nederland in 1892 op korte termijn behoefte aan aanvulling van het door uittrekkingen gedunde bestand van predikanten. Het wegvloeien van doopsgezinde studenten en proponenten naar de Ned. Herv. Kerk trof uiteraard ook de bestuurders van de ADS. P. de Clercq, Amsterdams bankier en bestuurder van de ADS, stelde de vraag of de verschillende ringen niet door de ADS op de hoogte moesten worden gebracht van de beschikbare proponenten, zodat de aangesloten gemeenten deze tijdig konden uitnodigen om op beroep te komen preken. De Clercq deed dit voorstel omdat het bericht van dat jaar 1901, dat geen enkele vacante gemeente een proponent had uitgenodigd, hem had getroffen en omdat 'enkelen onzer proponenten zich genoopt hadden gezien tot een ander kerkgenootschap over te gaan'.³⁵ Hierna volgde een felle discussie, die in het jaarverslag van 1901 gedempt naklinkt. Prof. Cramer meende dat het voorstel geen goed middel was en mogelijk eerder schadelijk dan voordelig zou werken. Vele bestuurders waren het wel met De Clercq eens. Enkelen, misschien waren dat de penningmeesters, wezen erop dat De Clercq, 'niet genoegzaam inzag door welke oorzaken op dit oogenblik de uitnodigingen aan onze proponenten...achterwege bleven.' Het voorstel werd verworpen.³⁶ Het debat was een duidelijke waarschuwing geweest. Ook in de jaren na 1900 kwam het voor dat proponenten pas na twee jaar een beroep kregen. Dat in veel gemeenten een vacature bestond, betekende in deze tijd niet

³⁴ Dit deel van de *DB* stond niet tot mijn beschikking. Zie echter *Doopsgezind Jaarboekje 1941*, F. Dijkema, 'Onze Belijdenis', 30-36; citaat van Cramer op p. 32.

³⁵ ADS-verslag 1901, 10.

³⁶ ADS-verslag 1901, 10-11. Ten onrechte stelde ik in mijn artikel '250 jaar Doopsgezinde Kweekschool' *Algemeen Doopsgezind Weekblad* 3 en 17 augustus 1985, dat het modernisme de oorzaak was van het overgaan naar de Ned. Hervormde Kerk. De passage bij N. van der Zijpp, '150 jaar predikantschap', *Doopsgezind Jaarboekje 1961*, 25-39, op p. 34, dat kort na 1870 een aantal leraren ned. hervormd werd, kan niet slaan op de overgangen tussen 1896 en 1901. Hartelijk dank aan ds. L.D.G. Knipscheer te Epe, die mij hierop attent maakte.

dat zij een proponent konden beroepen. De gemeenten in de agrarische gebieden waren verarmd, het bezit aan land bracht bijna niets op. Ook de gemeentelieden nog onder de landbouwcrisis, die pas langzamerhand tot een einde kwam aan het einde van de jaren '90. En dan was het nog maar de vraag in hoeverre de commissie ter uitdeling in staat en bereid was om met een subsidie te helpen. Van deze commissie waren de beide hoogleraren lid, maar de penningmeesters van de ADS, beiden Amsterdammers, hadden uiteraard de zwaarste stem in het kapittel.³⁷ P. de Clercq trad daarna af als bestuurder van de ADS, maar deed in 1908 weer zijn intrede, nu als vertegenwoordiger van de Friese Doopsgezinde Sociëteit. Na 1901 was hij verhuisd naar Veenwouden in Friesland en zette zich daar in voor de bevordering van de Friese taal en cultuur.³⁸

De dubbele vergadering van 1908

In de dubbele vergadering van 1908 kwam een nieuwe herziening van het reglement van de ADS aan de orde. Weer werd de vraag gesteld die ook in 1853 al speelde: moeten de hoogleraren lid zijn van de commissie ter uitdeling van subsidies? Er ontspon zich een stevig debat: de hoogleraren waren niet goed op de hoogte van de toestand van de gemeenten, in de genoemde commissie zouden zij een onevenredige invloed hebben en de gemeenten onder druk zetten - een aantasting van de autonomie van de gemeenten! - en geen verstand van geldzaken hebben. De professoren kwamen hier uiteraard tegen op, maar zij voelden het vooral ook als de aantasting van een oud recht. Het voorstel werd verworpen.³⁹ Na de reorganisatie van de ADS in 1923 tot vertegenwoordigend orgaan van de Broederschap, werd in het nieuwe reglement de bepaling geschrapt, dat de hoogleraren qualitate qua lid van de commissie ter uitdeling van subsidies moesten zijn. Prof. Kühler behield toen echter zijn zetel daarin.⁴⁰

Voorbeelden van ongeoorloofde druk vanuit 'Amsterdam' zijn moeilijk vast te stellen en alleen op te sporen door de geschiedenis van een gesubsidieerde

³⁷ Het debat moet geleken hebben op een familieruzie. De penningmeester van de ADS, P. van Eeghen, was met de zuster van P. de Clercq, Maria, getrouwd. Ook Samuel Cramer was met een Maria Ch. de Clercq getrouwd (1847-1898), waarschijnlijk een nicht.

³⁸ ADS-verslag 1902 p. 5; ib. 1908. Zie voor de Friese activiteiten van P. de Clercq: G.R. Zonderland, *De Friese beweging in het tijdvak der beide wereldoorlogen*. Amsterdam, [1978, dissertatie]. De moeder van P. de Clercq was een Friezin, Aaltje Stinstra uit Franeker.

³⁹ ADS-verslag 1908, 43-47.

⁴⁰ ADS-verslag 1923, 37; ib. 1924, 31. W.J. Kühler, *Geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland. Gemeentelijk leven*, Haarlem, 1950, 63-79; C.P. van Eeghen, Wilhelmus Johannes Kühler, p. 74. Voortaan te citeren als: Van Eeghen, Kühler.

gemeente nauwkeurig te bestuderen. Misschien was dit het geval in Almelo, een *niet*-gesubsidieerde gemeente die vacant was. Daar preekte en catechiseerde in 1920-1921 Mw dr. A. Mankes-Zernike; zij werd door 'unfaire machinaties' niet beroepen, waarna de kerkeraad in zijn geheel aftrad.⁴¹ Uit later tijd (1953) is het geval van druk van prof. W. Leendertz te signaleren op de gemeente Haarlemmermeer inzake het beroepen van Mw da. Nine Mesdag, die het subsidie dan zou verliezen.⁴² Het verwijt aan de beide hoogleraren in 1908, als zouden zij een overwegende, zelfs beslissende invloed hebben 'ten gevolge waarvan de gemeenten zich meer afhankelijk gevoelen van de professoren dan wenschelijk en oirbaar is' klinkt ouderwets, maar was ten aanzien van prof. Cramer niet ondenkbaar.⁴³ Het is misschien een reden dat vacante gemeenten in de tijd tussen 1914 en 1940 veelal de 'Commissie tot de Proponenten' links lieten liggen en de proponenten direct benaderden. Het kan in dit geval ook worden verklaard door de geringe bereidheid van prof. Kühler om te corresponderen.⁴⁴

Een andere factor die speelde bij de aanneming van de vele doopsgezinde studenten, kwam in de discussies hierover in deze tijd niet ter sprake. Deze moet echter steeds een rol gespeeld hebben.

De Theologische Faculteit van de Universiteit van Amsterdam miste sinds 1872 de opleiding van de remonstrantse theologen: hun Seminarie was toen verplaatst naar Leiden. Maar ook de Hervormden gingen, na het overlijden van prof. Knappert in 1893 en het per 1 januari 1894 op wachtgeld stellen van prof. P.J. Muller, de opleiding beperken tot de drie Rijksuniversiteiten. Daardoor kwamen er geen Hervormden meer voor een theologische opleiding in Amsterdam. De in Amsterdam afgelegde examens werden niet erkend. Dit had tot gevolg dat de Theologische Faculteit in Amsterdam in gevaar kwam, die nu alleen nog de weinige studenten van het Lutherse en van het Doopsgezinde Seminarie kreeg voor de algemene vooropleiding tot en met het kandidaatsexamen in de theologie. Ook de stelling van het gemeenteraadslid Heineken, dat de stad Amsterdam ernst moest maken met de scheiding tussen kerk en staat en dus hoogleraren in de theologie niet moest aanstellen en honoreren (1893), deed het ergste vrezen.⁴⁵ Voor de Gemeentelijke Universiteit was een beperking van het

⁴¹ A. Mankes-Zernike, *Een vrouw in het wondere ambt*, [1956], 130-134.

⁴² N. Treffers-Mesdag, 'Een meisje studeert'. *ADW*, no. 40 (30 nov. 1985).

⁴³ ADS-verslag 1908, 43-47, voorstel oorspronkelijk afkomstig uit Friesland en Groningen, met veel 'proponenten-gemeenten'. Citaat uit de klad-notulen van de dubbele vergadering, 28 sept. 1908, ongepagineerd, in ADS-archief 4113: uittaling van P. de Clercq als vertegenwoordiger van de Friese Doopsgezinde Sociëteit, die spreekt over 'de in onze gemeenten algemeen heerschende meening'.

⁴⁴ ADS-verslag 1934, 25-26; ib. 1935, 10, 36-37; ib. 1936, 36; ib. 1937, 50; ib. 1938, 49-50.

⁴⁵ *Gedenkboek...Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam*, Amsterdam, 1932, 96-97, 125.

aantal aankomende theologen niet gewenst; vanuit het gezichtspunt van de ADS was het misschien juist beter om de aanwas van theologische studenten te beperken.

De dubbele vergadering van 1908 zou enkele wijzigingen in het ADS-reglement aanbrengen, die voor de toekomst van belang zouden zijn. Was in het reglement van 1896 nog vastgesteld dat voor reglementswijzigingen en voor het benoemen van een hoogleraar een *dubbele* vergadering nodig was, nu werd de beslissing over het vervullen van de vacature en de benoeming van een hoogleraar opgedragen aan het zittende bestuur. Het voorstel daartoe werd gedaan door de Haarlemse kerkeraad bij monde van ds. J. Craandijk, gesteund door ds. Jeronimo de Vries. Het aantal bestuurders was sinds de begintijd nagenoeg verdubbeld; 'gewone Bestuurders mogen geacht worden beter dan buitengewone Bestuurders in zulk een gewichtige aangelegenheid als het hier geldt tot oordeelen in staat en bevoegd te zijn' aldus ds. Craandijk.⁴⁶

Het voorstel werd bestreden door ds. V. Loosjes (Friese Doopsgezinde Sociëteit) en J. de Lange uit Alkmaar met het betoog: 'het is een belangrijke werkzaamheid... daar de keuze van een hoogleeraar ook met het oog op de godsdienstige richting, voor de broederschap van groote beteekenis is'. Het voorstel werd met 38 stemmen voor en 23 stemmen tegen toch aangenomen.⁴⁷ Wel wensde Haarlem dat aan curatoren een opdracht tot aanbeveling van een hoogleraar werd gegeven; dit werd zonder discussie aanvaard.⁴⁸ Een ander voorstel van het bestuur was om de bepaling van het aantal curatoren en de inrichting en werkzaamheden van het college uit het reglement te schrappen en 'de vaststelling er van over te laten aan het inzicht en het beleid van Bestuurders'.⁴⁹ De bestuurders kregen zo een bijzonder grote macht.

⁴⁶ ADS-verslag 1908, 38-40; citaat op p. 39.

⁴⁷ ADS-verslag 1908, 38-40; citaat 39.

⁴⁸ Ib., 43.

⁴⁹ Ib. Een andere zaak die in 1908 werd beslist, was dat vanaf 1920 de dubbele vergadering voor herziening van het reglement elke 10 jaar zou plaatsvinden, te beginnen in 1920. (ADS-verslag 1908, 20). De instelling van de *Commissie tot de examens* kreeg haar beslag in 1909; zij bestond uit de voorzitter van de ADS en vier bestuurders, jaarlijks te kiezen, beide penningmeesters, curatoren en beide hoogleraren. Voorzitter en secretaris van de commissie waren dezelfde als van het curatorium. (ADS-verslag 1909, 9-14) Onderscheidingen Siegenbeek en Voorhelm Schneevoogt konden sinds 1909 ook aan vrouwelijke studenten toegekend worden. (Ib. 1909, 14).

Curatoren

Tot de uitwerking van de sterkte en de taak van het college van curatoren kwam het in 1909. Vastgesteld werd dat dit college uit niet meer dan vijf personen zou bestaan en uit zijn midden de president, vice-president en secretaris moest benoemen (artikelen 30 en 31). De beide hoogleraren zouden adviserend lid zijn en de 'jongste' - d.w.z. de laatste benoemde - moest de functie van secretaris vervullen. In overleg met het bestuur van de ADS werd besloten om dit lagere getal curatoren te bereiken langs 'natuurlijke' weg.

Zo gebeurde het ook: na het bedanken van ds. J. Craandijk uit Haarlem (1834-1912) in 1909 en van ds. W. Jesse van Zaandam-Oostzijde (1833-1912) in 1911 bedankte ook ds. Jb. van Gilse van Groningen (1836-1917) in 1913. Ds. I.H. Boekete te Amsterdam (1846-1913) overleed in 1913 en prof. K. Kuiper te Amsterdam (1854-1922) bedankte ca. 1913/1914, misschien niet helemaal vrijwillig, om plaats te maken voor zijn tien jaar jongere broer dr. A.K. Kuiper (1864-1944), predikant te Amsterdam en naaste collega van ds. P. Feenstra jr. (1850-1936) en dan ook lid van het curatorium. Hij was de jongste van de curatoren en had rond 1920 twee studerende kinderen op het Seminarie.

In de jaren 1909-1913 vormden ds. W.I. Leendertz en ds. S. Lulofs een vast team als voorzitter en ondervoorzitter. Voordien trad er jaarlijks een nieuwe voorzitter aan, die eerst vice-voorzitter was geweest. Vanaf 1909 zouden *vaste* voorzitters en ondervoorzitters het college besturen. Ds. S. Lulofs en ds. P. Feenstra jr. vormden in 1914-1919 een vast koppel, terwijl daarna in 1920 ds. P. Feenstra jr., nu met wisselende vice-voorzitters, voorzitter werd tot hij in 1931, vlak voor zijn 81ste verjaardag tegen zijn zin afscheid moest nemen.⁵⁰ Mr. C.P. van Eeghen (1880-1968) zou in 1932 de hamer van hem overnemen, met schroom overigens, want hij was geen theoloog. Deze functie zou hij tot in het studiejaar 1949-1950 vervullen. Hij was, afkomstig uit de Amsterdamse zakenwereld, de vertegenwoordiger van een nieuwe generatie.

In 1924 werd het getal curatoren van vijf weer op negen gebracht, waarbij behalve op 'geleerdheid' ook op regionale spreiding werd gelet. Bovendien moest ook 'het lekenelement' in het college vertegenwoordigd zijn.⁵¹ De samenstelling, onderscheiden naar het aantal dominees en leken, was de jaren door vrij constant:

⁵⁰ Jaarverslagen van de ADS. De vervanging van prof. Kuiper door zijn broer in 1913-1914 gebeurde in alle stilte.

⁵¹ Vanaf 5 februari 1915 - juni 1947 is weer een notulenboek van het college der curatoren aanwezig in het ADS-archief (PA 843-4148). Zie hierin voor deze passage: 88, ds. P. Zondervan (FDS); ib., 134 (1926) Menalda; ib. 145 (1927) als opvolger van D.A. Portielje werd mr. C.P. van Eeghen voorgesteld.

1862	9 curatoren, waarvan 3 geen dominee	
1871	10 curatoren, waarvan 2 geen dominee	
1885	9 curatoren, waarvan 3 geen dominee	
1900	9 curatoren, waarvan 3 geen dominee	
1909	8 curatoren, waarvan 2 geen dominee	(ds. Craandijk bedankte)
1911	7 curatoren, waarvan 2 geen dominee	(ds. Jesse bedankte)
1912	7 curatoren, waarvan 2 geen dominee	
1913	5 curatoren, waarvan 2 geen dominee	(ds. J. van Gilse weg)
1914	5 curatoren, waarvan 1 geen dominee	(prof. K. Kuiper bedankte)
1915	5 curatoren, waarvan 1 geen dominee	waarschijnlijk omdat er een
1917	5 curatoren, waarvan 1 geen dominee	notulist moest komen en om
1923	5 curatoren, waarvan 1 geen dominee	het theologische element te
1924	9 curatoren, waarvan 2 geen dominee	versterken)
1930	8 curatoren, waarvan 3 geen dominee	
1936	9 curatoren, waarvan 4 geen dominee	
1941	8 curatoren, waarvan 4 geen dominee	
1946	9 curatoren, waarvan 6 geen dominee	

Prof. W. van der Vlucht uit Leiden was van 1914 tot 1921 de enige 'leek' in het college; hij werd in 1922 door dr. G.J. Boekenooen opgevolgd, die in 1924 als 'medeleek' mr. D.A. Portielje naast zich kreeg. De hoogleraren en emeritus-hoogleraren waren steeds adviserende leden. Ook ds. P. Feenstra jr. werd in 1931 vanwege zijn verdiensten tot adviserend lid van het curatorium benoemd. Heel lang bleef zowel het bestuur van de ADS, als het college van curatoren een gezelschap van mannen, overwegend dominees. Da. H.C. Leignes Bakhoven (Kampen) werd in 1946 de eerste vrouwelijke bestuurder; in 1956 deed da. C.W. Brugman als eerste vrouw haar intrede in het College van Curatoren, als opvolger van mr. H. Craandijk.

Betekende het reglement voor het bestuur, vastgesteld op 25 juni 1924, een uitbreiding van het aantal curatoren tot negen, waarvan vier leden in Amsterdam moesten wonen, tevens werden de bevoegdheden nader geregeld. Weer werd ook nu het indienen van een aanbeveling bij de vervulling van een hoogleraarsambt genoemd; bovendien werd in artikel 48 vastgelegd dat het college zou kunnen vergaderen *zonder* de adviserende leden, dus de hoogleraren. De benoeming van een hoogleraar moest weer door een *dubbele* vergadering plaatsvinden volgens de artikelen 21 en 41. Het besluit van 1908, dat een *gewone* vergadering voldoende was, werd toen weer herroepen.⁵²

⁵² Reglement voor het Bestuur van de ADS, vastgesteld in 1924. Het reglement van 1908 staat achterin het Jaarverslag van de ADS over 1908; ADS-verslag 1908, 19-20, 38-40.

Bestuurlijk gezien had het beperken van het college van curatoren zekere voordelen. In een klein stabiel gezelschap zouden de discussies minder tijd in beslag hoeven te nemen. Toch lijkt het of de verandering in het reglement van een gebruik dat bijna honderd jaar in de ADS was gevolgd, minder te maken heeft gehad met een kostenbesparing, dus wel met het feit dat in de komende tien jaar twee hoogleraren zouden aftreden: in 1912 prof. S. Cramer en in 1916 prof. I.J. le Cosquino de Bussy, beiden wegens het bereiken van de leeftijd van 70 jaar.

Waarschijnlijk was bij de vorige benoemingen in 1890 en 1892 sprake geweest van een uitgebreide lobby onder de bestuurders voor een bepaalde kandidaat, vooral onder hen die speciaal gekozen waren voor de dubbele vergadering. De verandering in het reglement in 1908 zou de kring, die rechtstreeks te maken had met de verkiezing van de hoogleraar, beperken tot ambtsbroeders. Juist bij een dubbele vergadering waren er vele afgevaardigden die geen dominee waren. Zo waren in 1908 van de 33 bestuurders, 20 dominees en 13 anderen (hieronder drie penningmeesters), de hoogleraren niet meegerekend. Hierbij kwamen dan nog 33 vertegenwoordigers van de gemeenten; waarvan 8 predikanten.⁵³

Voor deze veronderstelling pleit het feit dat in 1931 weer in het reglement werd vastgelegd, dat voor een hoogleraarsbenoeming geen dubbele vergadering nodig was.⁵⁴ In 1933 was het aftreden van prof. Appeldoorn te verwachten! Zo gezien zijn het oligarchiserende tendenzen, maar het leven in de Broederschap moest niet verstoord worden door debatten in alle gemeenten over een al of niet goede keus voor een hoogleraar. Blijkbaar vond men dergelijke voorzorgsmaatregelen gewenst.⁵⁵

De benoeming van nieuwe hoogleraren

Prof. S. Cramer vroeg ontslag: hij was 70 jaar en bovendien ziekelijk, gekweld door suikerziekte waartegen toen nog geen geneesmiddel bestond. Op de buitengewone vergadering van 2 februari 1912 besloten bestuurders zonder veel discussie, dat deze functie weer zou moeten worden vervuld. Door een speciale commissie werd de instructie voor de aanstaande hoogleraar vastgesteld in negen artikelen. Zijn taak omvatte: de praktische godgeleerdheid; de geschiedenis der Doopsgezinden en hun beginselen; het cursorisch lezen van het Griekse Nieuwe Testament en de leiding

⁵³ ADS-verslag 1908, 5-6, 59.

⁵⁴ ADS-verslag 1931, 49-50. Voorgesteld door de gemeenten Amsterdam, Haarlem, Kampen, Almelo, Zwolle, Meppel, Zwartsluis.

⁵⁵ Notulen van Curatoren over 1912 zijn niet aanwezig. Wel de klad-notulen van de bestuurders-vergadering, ongepagineerd. no. 4113.

der oefeningen in het samenstellen van preken (schertscollege), in het geven van godsdienstonderwijs, in de voordracht (reciet-college);

Het bewerken en uitspreken van de proefpreken der kandidaten geschiedt onder leiding van den hoogleraar, die in tegenwoordigheid van de studenten zijn oordeel over inhoud en voordracht meedeelt. (artikel 3).

Hij is belast met het afnemen van het proponentsexamen in de door hem onderwezen vakken en in de uitlegging van het Nieuwe Testament.

Hij neemt deel aan het onderzoek naar de bekwaamheid van de aspirant-studenten.

In de vergadering van curatoren zal hij inlichtingen geven over gedrag en vorderingen van elk der studenten en in de jaarvergadering van bestuurders verslag uitbrengen over de gehouden preken. (artikel 5).⁵⁶

Als de hoogleraar wordt benoemd tot lid van de Theologische Faculteit aan de Universiteit van Amsterdam, 'dan neemt hij deze benoeming niet aan dan met toestemming van Curatoren.'

Het hoogleraarschap bracht niet de verplichting mee om drie preken per jaar in de Singelkerk te houden.⁵⁷

Dit laatste werd met 21 tegen 8 stemmen verworpen. Zijn tractement zou f 4500.- per jaar zijn plus nog f 150,- van het Fonds - De Vogel. In 1914 zou dit bedrag voor de beide hoogleraren verhoogd worden tot f 5000,-.⁵⁸

Een van de hete hangijzers was of het bestuur van de ADS bij deze benoeming moest rekening houden met de vacature van prof. Cramer in de Theologische Faculteit, waar hij kerkgeschiedenis doceerde. Dit was van belang omdat de curatoren in hun advies aan bestuurders verdeeld waren. Drie van hen droegen ds. P. Feenstra jr. voor, 61 jaar oud, zelf lid van het curatorium en sinds 1911, in de plaats van prof. Le Cosquino de Bussy, ook secretaris van het bestuur van de ADS.⁵⁹ Niet alleen was hij niet gepromoveerd en had hij maar enkele historische artikelen geschreven, ook zijn leeftijd was een bezwaar voor zijn benoeming als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Dit was ondershands al meegegeeld.

De andere drie curatoren droegen twee kandidaten voor: dr. C.B. Hylkema, uit Haarlem, in 1900 cum laude gepromoveerd op het proefschrift *Reformatie*

⁵⁶ Reglement voor de Studenten der Kweekschool...1891: zij behoeven maar vier proefpreken te houden (art. 7) en na het uitspreken van twee 'leerredenen' mogen zij het Proponentsexamen I doen (art. 9).

⁵⁷ ADS-verslag 1912, 10-11.

⁵⁸ Kladnotulen (ongepag.) Bestuur ADS dubbele vergadering 1912; ADS-verslag 1914, 7-8.

⁵⁹ ADS-verslag 1911, 11-12, 14, 48-49. De Bussy zag waarschijnlijk op tegen de organisatie van het 100-jarig bestaan van de ADS. De Bussy wilde aanvankelijk dat Feenstra drie jaar secretaris van het bestuur zou zijn.

met prof. Le Cosquino de Bussy als promotor,⁶⁰ en dr. W.J. Kühler uit Leiden, in 1908 gepromoveerd bij prof. Cramer - niet cum laude, waarschijnlijk omdat prof. Völter tegen stemde.⁶¹ Zijn onderwerp was *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen*. In 1912 verscheen van zijn hand nog *Het Socinianisme in Nederland*.

Het is niet duidelijk wat de achterliggende gedachte was van Feenstra om zich kandidaat te stellen. Waren de andere twee kandidaten al lang in de markt, zijn kandidatuur moet opgekomen zijn tijdens de discussies over het vervullen van de functie na het aftreden van prof. Cramer. Het is mogelijk dat juist de nadruk op de band met de Universiteit, waarop door de hoogleraren werd gewezen als selectiecriterium voor Feenstra een aansporing was. Was de ADS dan niet vrij om een eigen keuze te maken? C.P. van Eeghen noemde het voorbeeld van Samuel Muller, die in 1827 tot hoogleraar werd gekozen met het voorbijgaan van de volstrekt professorabele kandidaat Cnoop Koopmans, die echter in tweede instantie ook hoogleraar werd.⁶² In ruim 80 jaar waren de verhoudingen echter wel veranderd. Misschien speelde ook een zekere oppositie tegenover de invloed, zo men wil, de macht van de professoren mee, die al tot uitdrukking kwam op de dubbele vergadering van 1908. Het bleek o.a. in hun betwiste posities in de commissie ter uitdeling van subsidies. In elk geval ging het bij de debatten in de vergaderingen van curatoren en bestuurders 'Spaansch' toe.⁶³ Van de drie gestelde kandidaten bezat Feenstra ontegenzeggelijk de grootste bestuurlijke en organisatorische gaven.⁶⁴ Van de beide andere kandidaten was ongetwijfeld C.B. Hylkema de meest begaafde en oorspronkelijke in visie. Tot nu toe is zijn niet-verkiezing omgeven door vele vragen. Hier wordt een poging tot verklaring gedaan, gebaseerd op de weinige beschikbare gegevens.

C.B. Hylkema (1870-1948) afkomstig uit Akkrum (Fr.) was in de jaren 1890-1895 op de Kweekschool geweest als alumnus. Op het gymnasium te Leeuwarden bereidde hij zich voor op zijn studie in de theologie. Tijdens zijn leraarschap in de Doopsgezinde Gemeente te Den Helder (1896-1899) moet hij gewerkt hebben aan zijn dissertatie die oorspronkelijk zou gaan over de bekering - omstreeks 1675 - van Jan Luyken, met prof. Cramer als promotor. Zo moet

⁶⁰ Gegevens in het Register van promoties in de Hist. Collectie van de Universiteit (Agnietenkapel). Hartelijk dank aan de conservator voor zijn inlichtingen.

⁶¹ C.P. van Eeghen, Kühler, 76; Ds. F.H. Pasma, *Zo heb ik dat ervaren. Levensherinneringen*. [Amsterdam ADS] 1968, 16.

⁶² Zie eerder DB 11 (1985), 61-62; C.P. van Eeghen, Kühler, 68-69.

⁶³ Van Eeghen, Kühler, 68. Van Eeghen vermeldt dat er twee kandidaten waren, gesteld door de hoogleraren, maar niet wie de mededinger van Kühler was. Noch Kühler, noch Van Eeghen woonden deze vergaderingen zelf bij.

⁶⁴ Dit blijkt o.a. uit de organisatie van het 100-jarig bestaan van de ADS en de reorganisatie van de ADS in het begin van de jaren '20.

m.i. de wat raadselachtige passage aan het eind van het 'voorwoord', getiteld 'L.S.', in het tweede deel van *Reformateurs* (1902), geïnterpreteerd worden. Hij noemt prof. Cramer niet met name! Hylkema schreef daar: 'Tot de herinneringen die voor mij aan dit boek verbonden zijn, behooren ook die aan de leiding waarvan schier elke bladzijde de sporen draagt.' Vóór deze zin schreef Hylkema: 'Maar ook de vurigste voorstander van de leer der wilsvrijheid gevoelt zich bijwijlen gedetermineerd en doet wat hij niet wil. Zoo is het nu mij. Een stroom van warme gevoelens drijft mij om hier nog, onbekommerd om het zich afwendend oog van wie geen belang stelt in wat mij persoonlijk aangaat, hen te gedenken die mij bij de samenstelling of de revisie van mijn werk behulpzaam zijn geweest; inzonderheid professor De Bussy, wiens trouw bij al de geesteskwellingen die er liggen tusschen de eerste conceptie dezer studiën en het laatste proefvel, zeker op een harde proef gesteld is.'⁶⁵ Misschien mogen deze passages leiden tot de volgende hypothese: Hylkema kreeg nadat hij al een goed deel gevorderd was met zijn proefschrift - gezien de aantekeningen van een ander dan De Bussy - een ongelofelijke ruzie met prof. Cramer. Dat was gezien de omstandigheden en de persoon van Cramer niet moeilijk; hij promoveerde toen in 1900 bij De Bussy, die het eindtoezicht op de dissertatie op zich nam. Tegen het judicium 'cum laude' heeft Cramer zich niet verzet.⁶⁶ Wel heeft hij toen een andere, meer meegaande kandidaat voor zijn opvolging gezocht en gevonden in Kühler.

Wilhelmus Johannes Kühler (Amsterdam 1874 - Leiden 1946) was in studiejaren twee jaar later op het Seminarie dan Hylkema (1892-1897). Hij stond van 1897 tot 1902 op West-Terschelling, daarna tot 1905 in Meppel-Assen. Zijn doctoraal-examen deed hij in 1902, de promotie op het al genoemde proefschrift was in 1908. De dissertatie bewerkte hij waarschijnlijk in Meppel en in Leiden, waar hij van 1905 tot 1912 stond. Het feit dat De Bussy aan Hylkema de voorkeur gaf, is o.a. een gevolg van diens promotie in 1900, maar ook had hij een uitgesproken gevoel voor wetenschappelijke kwaliteit. Het zou de tegenstellingen tussen beide hoogleraren verklaren die al voor 1912 soms merkbaar zijn in de verslagen van de ADS.

Ook ander kandidaten werden op 11 maart 1912 genoemd in de vergadering van bestuurders. Cramer noemde dr. J.G. Boekenoogen die in Krommenie stond en dr. A.K. Kuiper te Amsterdam; ds. D. Kossen bracht ds. A. Binnerts

⁶⁵ C.B. Hylkema, *Reformateurs. Geschiedkundige studiën over de godsdienstige bewegingen uit de nadagen onzer gouden eeuw*. Haarlem, 1900-1902 (2dln.).

⁶⁶ Zie noot 60. Ook H.W. Meihuizen, 'De beoefening van de doperse geschiedenis in Nederland', *DB I* (1975), 9-29, stelt op p. 23 dat Hylkema bij Cramer is gepromoveerd. Van het dissertatie-exemplaar van Hylkema's *Reformateurs I* in de Universiteitsbibliotheek ontbreekt misschien de bladzijde waarop de promotor is vermeld. Dit, en het ontbreken van een 'laudatio', wekte mijn nieuwsgierigheid.

Szn. onder de aandacht. De beide laatst genoemde kandidaten weigerden.⁶⁷ Vooraf was afgesproken dat iedereen alleen zijn eigen kandidaat zou bespreken, wat ook al op een gespannen sfeer wijst. Prof. De Bussy deed nog een laatste poging om de keuze te doen bepalen op iemand die het vak kerkgeschiedenis zou kunnen geven, als opvolger van Cramer. Bestuurders zijn daartoe 'zedelijk verplicht op grond van de aangegane verbintenis bij de oprichting van de Universiteit van Amsterdam.' Anders moet 'Amsterdam' ten behoeve van 'onze' 20 studenten, die f 100,- per jaar collegegeld betalen, een andere hoogleraar in dat vak benoemen en bezoldigen. Anders ware het geweest - en dat was een nieuw argument - 'als een jong mensch onder ons zich in het bedoelde leervak heeft onderscheiden, hem professor te maken'.⁶⁸

De uitslag van de stemmingen is curieus: al bij de eerste stemming kreeg Kühler 19 tegen Feenstra 12 stemmen van de bestuurders. Daarna had Feenstra 16 stemmen tegen Hylkema 9 en Boekenooen 5 stemmen (met een blanco en een ongeldige stem); bij de derde stemming won Boekenooen het met 15 tegen 14 stemmen van Hylkema (en drie blanco stemmen). Tenslotte kreeg in de laatste en beslissende stemming Kühler weer 19 stemmen en Feenstra 13. Kühler werd de opvolger van prof. Cramer.⁶⁹ Hylkema kwam zelfs niet op de derde plaats te staan. Misschien ging het vele bestuurders te ver om juist hem, die in onmin met prof. Cramer leefde, tot zijn opvolger te benoemen. Aan onbekendheid met Hylkema kon het niet liggen: Hylkema was bestuurder van de ADS geweest als opvolger van H. Vis uit Zaandam-Oostzijde in de jaren 1902-1908, het jaar dat hij een beroep naar Haarlem aannam. In de jaren 1912-1917 zou hij voor de Doopsgezinde Gemeente te Haarlem weer in het bestuur van de ADS zitten, maar trad af 'om daardoor versterking van het leeken-element in onze vergadering mogelijk te maken'.⁷⁰ Er zou ook een andere reden te bedenken zijn, nl. dat hij niet tot opvolger van prof. Le Cosquino de Bussy gekozen was in 1916.

In tegenstelling tot prof. Cramer, die door de studenten eerder gevreesd werd, was prof. De Bussy een geliefd hoogleraar. Het is kenmerkend dat van hem de foto met zijn studenten bestaat, die - gezien het grote aantal vrouwelijke

⁶⁷ ADS-verslag 1912, 13. In de vergadering van bestuurders in 1912 werd de neef van Kühler, Karel Vos niet als mogelijke kandidaat genoemd; deze was overigens niet gepromoveerd. Zie over hem A.F. Mellink, Karel Vos (1874-1926) *DB*, 2 (1976), 81-90.

⁶⁸ Kladnotulen bestuursvergadering op 11 maart 1912. Het is niet uit te maken door welke curatoren de kandidaten werden voorgedragen. Mogelijk waren dat ds. I.H. Boeke te Amsterdam, ds. S. Lulofs (Den Haag) en ds. Jb. van Gilse (Groningen) voor ds. Feenstra; de hoogleraren W. van der Vlugt (Leiden), K. Kuiper (Amsterdam) en ds. W.I. Leendertz (vice-voorzitter) zouden zich dan voor de kandidaten Kühler en Hylkema hebben uitgesproken.

⁶⁹ ADS-verslag 1912, 13.

⁷⁰ ADS-verslag 1912, 18 (opvolger van ds. J. Craandijk) ADS-verslag 1917, 3: citaat.

theologen - op zijn laatste college in 1916 werd genomen.⁷¹ 'Ik kan met woorden geen recht doen aan de grote betekenis die professor De Bussy voor mij heeft gehad!'; 'zijn colleges behandelden filosofische beschouwingen over de religie' (Religionsphilosophie) en de colleges ethiek gingen over 'het zedelijk oordelen, de zedelijke waarde-toekenningen' schreef mw. dr. Mankes-Zernike.⁷²

Pasma herinnerde zich ook De Bussy: hij had 'iets geniaals'. Speciaal de ethiek was zijn vak en 'hij is ongetwijfeld een der grootste ethici, zoniet de aller-grootste onder de Nederlandse theologen geweest. De Nederlandse theologen zijn met een beleefde buiging in meerderheid aan hem voorbijgegaan.'⁷³ De lof van C.B. Hylkema is al eerder vermeld.

Uit de notulen van de vergaderingen van curatoren over mogelijke kandidaten voor de opvolging van De Bussy blijkt dat er geen waarde werd gehecht aan de mening van prof. De Bussy zelf. Eerder is er sprake van een zekere geïrriteerde stemming waaraan waarschijnlijk de tegenstelling Feenstra - De Bussy niet vreemd is. De meerderheid van curatoren vond het niet nodig de functie dubbel te bezetten. De taak van de opvolger van De Bussy bestond uit het doceren van de christelijke zedenleer, de christelijke geloofsleer en de leiding over de oefeningen in het geven van godsdienstonderwijs.⁷⁴ Weer kwam de vraag naar voren of er rekening gehouden moest worden met de wensen van de Universiteit. Twee adviserende leden en twee curatoren waren er voor om dit bij de benoeming te laten wegen; twee anderen, de beide Amsterdamse predikanten ds. P. Feenstra jr. en dr. A.K. Kuiper, meenden dat ze 'uitsluitend hebben te letten op de belangen van het Seminarie'.⁷⁵ In deze vergadering van curatoren op 4 februari 1916 werden al een viertal namen van kandidaten genoemd; op de daarop volgende vergadering van 19 februari 1916, moest het voorstel aan de bestuurders zijn beslag krijgen.

Prof. De Bussy had toen een persoonlijk gesprek met Hylkema gehad en meende dat hij de 'aangewezen man' was. Hij is geen historicus maar 'godsdienst-psycholoog en dogmaticus'.⁷⁶ Prof. Kühler steunde De Bussy in zijn voorkeur voor Hylkema als opvolger. Daarmee was prof. Van der Vlucht uit Leiden het niet eens: Hylkema is volgens hem een historicus, geen filosoof en

⁷¹ Zie de afbeelding in S. Groenveld e.a., *Wederdopers, Menisten, Doopsgezinden*, 99.

⁷² A. Mankes-Zernike, *Een vrouw in het wondere ambt*, 24-25. Zij zou oorspronkelijk bij hem promoveren maar is tenslotte gepromoveerd bij prof. Groenewegen, de opvolger van De Bussy aan de Universiteit van Amsterdam. Haar proefschrift droeg zij aan De Bussy op. De titel van haar dissertatie luidt: *Over historisch materialistische en sociaal-democratische ethiek* (1918).

⁷³ Pasma, *Zo heb ik dat ervaren*, 15.

⁷⁴ ADS-verslag 1916, 4-5.

⁷⁵ Notulen curatoren, 65 (4 februari 1916).

⁷⁶ Ibidem, 66

kan geen aanspraken doen gelden. Hylkema had ook aan De Bussy gezegd dat hij 'om persoonlijke redenen' niet in aanmerking voor de benoeming wilde komen. Dr. Kuiper wees toen op dr. W. Leendertz te Nes (Ameland), gepromoveerd op een proefschrift over *Sören Kierkegaard* in Groningen (1913). Zij beiden, Kuiper en Leendertz behoorden tot de 'orthodoxe' richting in de Broederschap. Van der Vlucht sprak zijn voorkeur voor Leendertz uit, waarvan hij de godsdienstige richting niet van belang vond, al waren zijn onderwerpen wel aan de 'zelfkant' van de theologie. Feenstra oordeelde minder gunstig over Leendertz; zijn onderwerp lag buiten de theologie en het was ook ongunstig dat hij elders was gaan promoveren. Waarom geen onderwerp gekozen om bij de eigen hoogleraar te promoveren? 'De eenigszins ziekelijke richting van Leendertz' zal deze volgens Feenstra niet overwinnen. De Bussy vond de dissertatie van Leendertz 'matig' en die van Appeldoorn over *De leer der sympathie bij David Hume en Adam Smith* (1903) zelfs 'zeer matig'. Feenstra daarentegen beval J.G. Appeldoorn 'met groote warmte' aan, hij is 53 jaar en een prettig mens met wetenschappelijke zin, en 'persona grata' in de Broederschap. Van der Vlucht merkte tot twee keer toe op, dat volgens hem Appeldoorn de jongelui niet zal 'bezielen': het ontbreekt hem aan eigenlijke 'godsdienstige bezieling'. De Bussy, weer gesteund door Kühler, noemde toen ds. F.J. de Holl uit Borne, 'een flinke werker', 'scherpzinnig' met een 'breede ontwikkeling' en een 'nobel karakter'.⁷⁷

Uiteindelijk maakten curatoren een voordracht in niet-alfabetische volgorde op: 1. dr. J.G. Appeldoorn, 2. dr. W. Leendertz, 3. ds. F.J. de Holl. Speciaal werd vermeld dat de naam van Hylkema niet op de voordracht voorkwam 'omdat deze verzocht had niet in aanmerking te komen'.⁷⁸ Daarna werd de instructie voor de nieuw te benoemen hoogleraar opgesteld, die niet verschilde van die van Kühler, afgezien natuurlijk van de te doceren vakken. Op de volgende vergadering van bestuurders werden deze drie kandidaten nog aangevuld met de namen van dr. J.G. Boekenooen, dr. R. Kuipers en ds. P.B. Westerdijk door prof. De Bussy. Er vond weer een ingewikkelde reeks stemmingen plaats, waarbij opvalt dat ook op kandidaten werd gestemd, die eerder niet op de groslijst wilden staan, zoals ds. A. Binnerts en ds. P. Feenstra jr.! Uiteindelijk werd Appeldoorn benoemd met 20 stemmen voor; ds. Binnerts kreeg 9 stemmen en ds. De Holl 2 stemmen.⁷⁹ Dr. Leendertz is totaal van de lijst verdwenen.

⁷⁷ Notulen curatoren 67-69. De nadruk op het 'nobile' en 'edele' karakter van verschillende kandidaten, wijst misschien naar de - niet vermelde toespeling - dat Hylkema daarin te kort schoot, volgens de curatoren althans.

⁷⁸ ADS-verslag 1916, 6.

⁷⁹ ADS-verslag 1916, 7. Het bestuur had als 1. Appeldoorn, 2. De Holl en 3. Binnerts geplaatst. Binnerts won het van Leendertz met 15 tegen 11 stemmen.

Dat ook op deze vergadering scherp werd gedebatteerd is duidelijk uit een uitlating van prof. De Bussy, na de aanbevelingen van Feenstra voor Appeldoorn en van Kuiper voor Leendertz. Hij 'wil niet te veel waarde hechten aan de aanbeveling van curatoren'; een dubbelzinnige formulering, want ze kan als raadgevend bedoeld zijn, maar ook als een persoonlijke mening. Feenstra protesteerde hiertegen.⁸⁰ De Bussy waarschuwde ook uitdrukkelijk dat, wanneer een van de niet-professorabele kandidaten zou worden benoemd, het bestuur met een verhoogde uitgave moest rekening houden. De vastgestelde jaarwedde van f 5000.- was te laag, wanneer de door de ADS aangestelde hoogleraar niet ook door de Universiteit werd benoemd.⁸¹

Prof. Le Cosquino de Bussy toonde zich in zijn afscheidswoord, na het afnemen van het proponentsexamen II (juni 1916) een teleurgesteld man.

Zonder hartzeer neemt hij afscheid van zijne betrekking, want hij gevoelt, dat iemand van 70 jaar niet meer de geestelijke en lichamelijke kracht daarvoor heeft. Ook kan hij niet zonder voorbehoud zeggen, dat hij met voldoening op zijn arbeid terugziet, al gaat hij wel heen met eene ruime mate van dankbaarheid. Hij heeft niet het gevoel gehad dat de verwachte invloed van hem is uitgegaan. Hij betwijfelt of die wel zoo sterk geweest is als door hem en Bestuurders werd gehoopt. Maar hij had drie systematische vakken te doceren; bovendien is vijf jaren voor de jongelui veel te kort om in dien tijd te leeren wat geëischt wordt.⁸²

Hier klinkt de teleurstelling door van de bedorven stemming in de vergaderingen van curatoren, van het feit dat er weinig of niet werd geluisterd naar hem, tenslotte misschien ook het gevoel dat Appeldoorn niet de opvolger was, die hij zich had gewenst. Feitelijk hadden curatoren en bestuurders de aanbevelingen van Feenstra opgevolgd.

De Theologische Faculteit van de Universiteit benoemde in plaats van De Bussy, prof. H.G. Groenewegen (1867-1930), hoogleraar aan het Remonstrantse Seminarie te Leiden, die heel graag in Amsterdam godsdienstwijsbegeerte en ethiek wilde doceren in plaats van de praktische vakken die hij in Leiden gaf. In Amsterdamse universitaire kring hoopte men zo het Remonstrantse Seminarie weer naar Amsterdam te kunnen krijgen, maar dat was een misrekening.⁸³

Appeldoorn kreeg de vakken van de pas overleden hoogleraar Bruining toebedeeld: encyclopedie (inleiding) tot de godgeleerdheid en de leer omtrent

⁸⁰ Kladnotulen van de buitengewone vergadering van het bestuur op 14 maart 1916.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² ADS-verslag 1916, 15-16.

⁸³ Notulen Curatoren, 72 (1916)

God. Het laatste vak had ook prof. Sytze Hoekstra in het verleden gedoceerd. In het overleg met curatoren over het al dan niet aannemen van deze functie, was vooral Feenstra van mening dat de leer omtrent God nog wel te verenigen was met de christelijke geloofsleer, die Appeldoorn aan de Kweekschool moest doceren. Maar om ook de encyclopedie van de godgeleerdheid te geven, was te veel.⁸⁴

Door te schuiven in de Theologische Faculteit werd een oplossing gevonden. Direct ná de oratie van Appeldoorn zou het vak encyclopedie naar prof. H.A. van Bakel van het Luthers Seminarie gaan, die daardoor tot gewoon hoogleraar kon worden benoemd. Van Bakel schoof een deel van zijn opdracht - de vroege kerkgeschiedenis - door naar Kühler. Deze kreeg daardoor de hele kerkgeschiedenis te doceren, dezelfde leeropdracht als zijn voorganger Cramer had gehad.⁸⁵ Een ander punt was of de doopsgezinde theologie-studenten de colleges van prof. Groenewegen moesten volgen. Daar was echter weinig aan te veranderen, omdat hij in het leerplan ook voor het kandidaatsexamen theologie was ingeschakeld. Groenewegen hing het 'psychisch monisme' aan en was naar de geest verwant aan prof. Heymans, een richting die prof. Le Cosquino de Bussy, blijkens zijn eerdere uitlatingen, met een kritisch oog bezag.⁸⁶

Hoogleraren

Professor Kühler legde zijn prioriteiten enigszins anders dan curatoren en bestuurders waarschijnlijk verwachtten. Hij was van 1912 tot 1944 aan het Doopsgezinde Seminarie verbonden voor mennonitica en praktische theologie. Eveneens benoemd aan de Universiteit van Amsterdam met als leeropdracht kerkgeschiedenis van de Middeleeuwen en de moderne tijd, sprak hij op 10 februari 1913 zijn inaugurele rede uit, *De beteekenis van de Dissenters in de Kerkgeschiedenis van Nederland*. Daarna zette hij zich aan het levensbericht van zijn leermeester en voorganger Cramer, overleden in 1913. Lovend maar ook kritisch, omdat Cramer er niet in was geslaagd een standaardwerk over de doopsgezinde geschiedenis te schrijven, zijn kracht versnipperd had en 'planloos' te werk was gegaan. Hij miste, aldus Kühler, de 'zelfverloochende volhar-

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ Notulen Curatoren, 74 (1916); H.A. van Bakel, *Gedenkboek...Universiteit van Amsterdam*, 1932, 123-124.

⁸⁶ Notulen Curatoren, 69-70 (1916); J. Taal, *Door vrij denken tot Christelijk geloven. Protestants religieus leven in Nederland tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw*. Brugge-Utrecht, 1966, 99. Taal was van 1917 tot 1920 op het Doopsgezinde Seminarie, maar haakte af. In 1924 werd hij katholiek.

ding om zich altijd weder aan een wetenschappelijk levensdoel te wijden'.⁸⁷ Kühler daarentegen wilde dat wel opbrengen voor het schrijven van zijn *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw* die in 1932 eindelijk verscheen. Dit was m.i. de reden dat hij de verschillende secretariaten die met zijn functie waren verbonden, in 1914 opgaf bij besluit van het bestuur van de ADS. Het kostte hem te veel tijd.⁸⁸ Als secretaris van de ADS, van de commissies tot aanschrijving van de Gemeenten en tot het Jaarverslag, werd hij opgevolgd door ds. P.B. Westerdijk. Daarom vond Kühler het ook niet erg om af en toe een college te missen vanwege vergaderingen, al moest hij zich daarvoor wel eens verantwoorden tot aan de voorzitter van het curatorium van de Universiteit van Amsterdam, burgemeester De Vlugt, toe. Het scheelde hem weer in tijd die hij aan het voorbereiden van het college moest besteden.

Hij had een ijzeren geheugen!⁸⁹ Hij gaf gedegen maar saai college. Frits Kuiper herinnerde zich hem in het begin van de jaren twintig zo: hij eiste van de studenten 'veel en veel te weinig'; 'hoewel hij al een tiental jaren professor was, maakte hij op mij de indruk eigenlijk nog niet zo recht begonnen te zijn. Zelf verdiepte hij zich dagelijks in de bronnen, maar ons scheen hij daarin niet mee te willen betrekken. Erg jammer!'⁹⁰

Opvallend weinig scripties waren tijdens zijn hoogleraarschap gewijd aan doopsgezinde onderwerpen. Kühler verdedigde het systeem dat de studenten zelf hun onderwerpen moesten kiezen.⁹¹ Enkele jaren werden de scripties zelfs niet vermeld in het ADS-verslag, waarschijnlijk omdat de onderwerpen nauwelijks theologisch genoemd konden worden.⁹² De bestuurders maakten daar meermalen op- en aanmerkingen over en vonden dat de studenten overleg over de scripties moesten plegen met de hoogleraren.⁹³ Zijn houding veranderde niet in de loop van de jaren, hij leek op doeltreffende wijze zijn eigen terrein van onderzoek te beschermen. In de tijd van zijn hoogleraarschap promoveerden er twee niet-doopsgezinde studenten bij hem, D. de Man over een tekst-kritische uitgave en W.J. Kooiman, evangelisch-luthers predikant te Amsterdam, die zijn

⁸⁷ W.J. Kühler, *Levensbericht van Dr. S. Cramer*. Overdruk van de *Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde*, bijlage bij de *Handelingen* van 1912 en 1913, 83.

⁸⁸ ADS-verslag 1914, 8; Van Eeghen, Kühler, 72.

⁸⁹ Taal, a.w., 108; Notulen Curatoren, (1924) 122.

⁹⁰ F. Kuiper, *Met de gemeente de wereld in (1914-1969). Herinneringen van een theoloog*. Amsterdam [ADS], 1969, 13.

⁹¹ ADS-verslag 1923, 14; ib. 1925, 12; ib. 1936, 46-48; ib. 1937, 50-51. Notulen Curatoren 121, 122 (1924). In totaal zijn er in de jaren 1914-1940 een zestal doopsgezinde 'historische' scripties gemaakt; vier daarvan behandelden 'prekers'.

⁹² Zo in de jaren 1924, 1925, 1931.

⁹³ ADS-verslagen 1919, 8; ib. 1925, 12 en passim in volgende jaren.

opvolger aan de Universiteit zou worden.⁹⁴ De *Doopsgezinde Bijdragen*, begonnen in 1861, werden na het overlijden van Cramer in 1913 gestopt, kwamen in 1916-1919 uit, maar verdwenen toen definitief tot 1975. Pogingen om *DB* weer op te wekken werden ondernomen maar stuitten af op de cijfers die Kühler wist te presenteren.⁹⁵

Waar Kühler veel werk van maakte was het schets-college. Volgens hem moest een preekschets bestaan uit drie delen: de waarheid, de les en de troost.⁹⁶ Het was voor vierde en vijfdejaars een verplicht onderdeel. Niet iedereen zal op den duur dit schema van Kühler altijd gevolgd hebben. Meihuizen zei, terugkijkend op de opleiding; 'ik stelde Kühler heel hoog. Hij heeft ons leren preken en dat zijn al mijn tijdgenoten met mij eens'.⁹⁷ Het aantal proefpreken was sinds 1891 teruggebracht tot vier; twee moesten uitgesproken worden voor het proponentsexamen I en twee voor het tweede deel van het proponentsexamen, en uit het hoofd worden voorgedragen. Zij werden in de Singelkerk te Amsterdam gehouden in tegenwoordigheid van de studenten en de hoogleraar. Degene die de preek moest houden was vergezeld door twee paranymfen (een soort helpers), medestudenten, die de preek 't eerst beoordeelden. Onder prof. Cramer ging het spel zo, dat de paranymfen de preek zeer kritisch beoordeelden; Cramer wees daarna dan op het goede daarin. Aanvankelijk werd bij Kühler hetzelfde patroon gevolgd, zij het dat Kühler de preek helemaal de grond instampte. Wijs geworden begonnen de paranymfen voortaan de preek hemelhoog te prijzen, waarna Kühler zijn wat kalmere kritiek deed klinken.⁹⁸ Van het bespreken van de proefpreken in de vergadering van bestuurders maakte Kühler veel werk, zodat zijn gehoor dikwijls ademloos toeluisterde. Een voorstel van ds. Lulofs om het aantal preken tot twee te beperken, wees Kühler in 1915 af.⁹⁹

Aan het uit het hoofd leren van de preek ontbrak het in sommige jaren. Curator A.K. Kuiper protesteerde tegen dit gebod in het nieuwe reglement; dat kon zijn zoon eenvoudig niet! Toch was er veel lof voor juist diens preken. Het beste is de heer F. Kuiper, 'deze is op dit gebied een virtuoos en geeft psychologische preeken. Jammer dat hij de laatste preek absoluut niet kende.'¹⁰⁰

⁹⁴ Van Eeghen, Kühler, 72-73. Betreffende D. de Man - vriendelijke mededeling van dr. S. Zilverberg.

⁹⁵ ADS-verslagen: 1927, 21; 1930, 13, 29-30; 1935, 43; 1936, 46-47; 1937, 50-51.

⁹⁶ Mededeling da. M. de Boer, nov. 1985 te Amsterdam. Zie ook het schema van Cramer in Pasma, *Zo heb ik dat ervaren*, 17.

⁹⁷ *DB* 3 (1977), 50-55: Interview met H.W. Meihuizen.

⁹⁸ Mededeling van ds. J.P. Smidts te De Rijp, december 1985.

⁹⁹ Notulen Curatoren, 63 (1915); aanvankelijk waren Kühler en De Bussy beiden vóór dit voorstel van Lulofs, naderhand bedacht Kühler zich, mogelijk omdat Van der Vlugt en Feenstra het afwezen.

¹⁰⁰ Notulen Curatoren, 126 (feb. 1924); citaat: Notulen Curatoren, 110 (1922).

Op het reciet-college, waarop moest worden voorgedragen en dat vanaf het eerste jaar voor alle studenten van het Seminarie verplicht was, was de keuze van de stof beperkt. De bijbel en Vondel, ja, maar moderne poëzie van Boutens of Henriette Roland Holst niet. Kühlers kennis en waardering voor de Nederlandse letterkunde reikte niet verder dan Isaäk da Costa. Daarbij kon Kühler soms buitengewoon hatelijke opmerkingen maken, prikken als een zomervlieg. De afstand tussen hem en de studenten was heel groot, hij begreep hen nauwelijks. De oude gewoonte, ook door Cramer en De Bussy nog gevolgd, om op bepaalde avonden studenten te ontvangen was door Kühler en Appeldoorn afgeschaft. Wat curatoren ook deden, er zou een groeiende sfeer van wantrouwen en spanning komen tussen studenten en beide hoogleraren, die zich ook deed voelen op de examens.

Professor J.G. Appeldoorn (1862-1945), geboren in Harlingen, bezocht in de jaren 1883-1888 het Seminarie. Hij stond daarna in de gemeente Gorredijk-Lippenhuizen en sinds 1904 in Emden, totdat hij in 1916 tot hoogleraar aan het Seminarie werd benoemd. Hij heeft die benoeming misschien aan drie dingen te danken: hij was niet controversieel, hij was de oudste van alle kandidaten (nl. boven de vijftig jaar) en werd door Feenstra gesteund. Hij had nog bij Hoekstra college gelopen, net zoals de curatoren zelf.

In ieders herinnering is hij degene waarover vrijwel niets wordt meegedeeld: vriendelijk, wetenschappelijk bescheiden; een enkel negatief oordeel ontbreekt niet. Hij was ethicus en vooral geïnteresseerd in de klassieke filosofie, Plato, de Stoa en Philo Judaeus.¹⁰¹ Zijn colleges waren wat verward, ja verwarrend voor de studenten. Ds. A.K. Kuiper vroeg hem na zijn eerste jaar, waarom nog steeds de vier klassieke schrijvers als verplichte literatuur voor het proponentsexamen eerste deel gehandhaafd bleven? Dat waren Augustinus (*Civitas Dei*), Thomas a Kempis (*De navolging van Christus*), Pascal (*Pensées*) en Bunyan (*Een Christen-reize naar de eeuwigheid*) - een keuze van De Bussy. Blijkbaar had hij dit doorwerken in de lijn van De Bussy niet verwacht. Curatoren noemden daarop allerlei schrijvers die volgens hen in aanmerking kwamen als verplichte lectuur. Het uiteindelijke resultaat was mager. Feenstra had een soort van modernisering in zijn hoofd tegenover Appeldoorn die 'zijn' oude vier schrijvers verdedigde. Scheppers van onze nieuwe theologie zijn ze niet, aldus Feenstra, die daarop Rousseau, Schleiermacher, Herder, Chateaubriand noemde, die 'onze' tijd zoveel nader staan.¹⁰² Uiteindelijk zouden er twee veranderingen komen: in plaats van Thomas a Kempis en Bunyan werden de boeken van Th. Carlyle, *Sartor*

¹⁰¹ Jaarlijks verscheen er een kort overzicht van de inhoud van gegeven colleges aan de Universiteit, dus ook de Theologische Faculteit en de Seminaries, waarschijnlijk vanaf 1877-1918 (mogelijk nog later) in de *Amsterdamsche Studenten Almanak*.

¹⁰² Notulen Curatoren, 83 (1918).

Resartus (1833-34) en G.E. Lessing, *Erziehung des Menschengeschlechts*, de verplichte stof.¹⁰³

Evenals Kühler moest ook Appeldoorn soms kritische en stekelige opmerkingen verduren. De vrees van Van der Vlugt dat Appeldoorn de jongelui niet zou bezielen, was in elk geval terecht. Met succes ontweek Appeldoorn de suggestie dat hij 'moderne sociale stromingen' zou moeten behandelen. Evenzo later het onderwerp 'de weerloosheid', waarvan Appeldoorn de ethische en Kühler de historische kant voor zijn rekening diende te nemen. Curatoren verdedigden deze suggestie: 'onze' predikanten moeten daarover hun gemeenten voorlichten. De stof moest natuurlijk wel wetenschappelijk behandeld worden.¹⁰⁴ Het punt 'moderne sociale stromingen' en de voorlichting aan studenten lieten curatoren niet los. Het was aan de orde gesteld door dr. A.K. Kuiper die als enige van de curatoren twee kinderen op de Kweekschool had en die zelf meer dan de anderen geïnteresseerd was in alles wat jongeren bewoog. Het had hem zelf in zijn werk bemoeilijkt, dat hij in zijn tijd aan de Kweekschool nooit iets had gehoord over Marxisme, Theosophie, enz.¹⁰⁵ Een dominee moest ook weten wat tegenwoordig de mensen beweegt. Hij vond het vreemd dat de tegenwoordige studenten daar ook niets van vernamen of bijvoorbeeld nooit iets hoorden over een filosoof als Bergson. 'Van laatstgenoemde is, zooals spr. vernomen heeft, zelfs geen boek ter bibliotheek aanwezig'.¹⁰⁶

In elk geval zou er een studiekring van studenten worden opgezet om vragen van praktische aard te behandelen. De professoren wilden deze desgevraagd wel leiden. Toen puntje bij paaltje kwam, moest toch een van de curatoren het maar doen: Feenstra, Binnerts of Kuiper. En het werd Kuiper. Het doel was: voorlichting ter vervulling van de praktische plichten van het werk van predikanten. Enkele studenten, mw. J.J. Boerlage en L. Bonga, hielden inleidingen. Lang heeft deze kring niet bestaan. Na het grote aantal studenten dat in 1918 aankwam (zes mannen en vijf vrouwen), meldden zich in de jaren daarna maar enkele studenten aan: twee in 1919, drie in 1920 en drie in 1921. In 1927 wenste Kuiper nog dat ook in Amsterdam een studenten-dispuut werd opgericht, zoals het Leidse 'Chrysostomus', om onder de leiding van een professor 'door henzelf gekozen vragen' te beantwoorden.¹⁰⁷

¹⁰³ ADS-verslag 1920, 21. Notulen Curatoren, 86-87 (1918) en Ib., 118 (1923).

¹⁰⁴ Notulen Curatoren, 148 (1927).

¹⁰⁵ Notulen Curatoren, 86 (23 september 1918).

¹⁰⁶ Notulen Curatoren, 87 (23 september 1918).

¹⁰⁷ Notulen Curatoren, 88 (1918), 92 (1919), 99 (1921), 143 (1927).

Botsing tussen curatoren en bestuurders

Het plan om door een hoogleraar van buitenaf colleges te laten geven over 'moderne sociale stromingen' liet de curatoren niet los. Prof. Van der Vlugt informeerde bij zijn collega prof. Van Blom in Leiden en kreeg van hem twee namen op: prof. Diepenhorst van de Vrije Universiteit in Amsterdam en prof. Slotemaker de Bruïne, verbonden aan de Utrechtse Universiteit. Op voorstel van Kühler wilden de curatoren de laatste eerst ondershands polsen via hun secretaris, dr. A.K. Kuiper. In september 1919 bleek echter opeens dat het plan met naam en toenaam bij de bestuurders bekend was, terwijl de curatoren nog aan het polsen waren. Op een rondschrijven van de secretaris van de ADS, Westerdijk, aan de bestuurders, keurden bijna alle bestuurders Slotemaker de Bruïne af, allereerst omdat hij geen 'vakman' was, maar vooral op grond van zijn dogmatisch en kerkelijk standpunt.¹⁰⁸

Iemand had dus uit de vergadering van curatoren geklapt. Waarom had de secretaris van de ADS vóór het zenden van de brief niet een wenk aan de voorzitter der curatoren gegeven om niet te polsen, zo vroeg Kuiper zich terecht af. Curieus is het onderzoek en het debat van de curatoren, die zich verwonderden over de oppositie tegen Slotemaker. Volgens Appeldoorn en Feenstra was dat, omdat Slotemaker 'een partijman - rechts ethisch, in politicis misschien naar het oordeel van sommigen reactionair' was. Verder werd hij een 'agitator' geacht die in de keuze van de middelen in de kerkstrijd wellicht niet altijd 'scrupuleus' is geweest. Prof. Van der Vlugt zag, evenals Lulofs en Kuiper, 'in de gevoerde oppositie een uiting van benepen partijzucht, van ergerlijke uitsluitingsgeest'. De argumenten tegen Slotemaker de Bruïne zijn volgens Van der Vlugt 'eenvoudig belachelijk en [getuigen] van volkomen onbekendheid met zijn geschriften'. Zondervan, de man uit Friesland, vroeg of Slotemaker de Bruïne als 'agitator' bekend stond, terwijl Kühler meende dat een dergelijke oppositie niet zou zijn ontstaan bij een a- of anti-religieus man.¹⁰⁹

Deze discussie is zo uitvoerig weergegeven, omdat de *eigenlijke* vraag niet gesteld werd: was, ook volgens de bestuurders, voorlichting op sociaal gebied aan studenten nuttig, gewenst, noodzakelijk? De curatoren wilden aan het plan vasthouden en een krediet aanvragen van f 1000.-, overtuigd als zij waren van het nut ervan voor aanstaande predikanten, aangenomen dat er een geschikte docent te vinden was. Hierbij vielen de namen van de hoogleraren Bordewijk en Lindeboom uit Groningen.¹¹⁰

Er dreigde een levensgroot conflict tussen bestuurders en curatoren te ontstaan, zodat de curatoren zich terugtrokken. Prof. Van der Vlugt liet zich over-

¹⁰⁸ Notulen Curatoren, 92-94, 95 (1919).

¹⁰⁹ Notulen Curatoren, 94 (22 september 1919).

¹¹⁰ Notulen Curatoren, 97-98 (7 februari 1920).

tuigen dat Slotemaker de Bruïne een 'politiiek persoon' werd, zijnde de opvolger van Talma. Hij en Feenstra vonden nu 'zeer beslist dat een politiek persoon voor ons minder gewenst is'.¹¹¹ Met dr. A.K. Kuiper zou prof. Van der Vlugt een rapport opstellen; voor de weinige studenten die er waren en voor wie het bedoeld was, was het plan te duur. Het rapport werd geschreven, maar kwam uiteindelijk in het archief terecht.¹¹² Het slot is dat Van der Vlugt eind 1921 afscheid nam als curator en bestuurder; Kuiper geen secretaris van de curatoren meer wilde zijn (de notulen van 7 februari 1920 en later zijn van prof. Appeldoorn) en dat ds. Westerdijk het secretariaat van het bestuur neerlegde in 1921.¹¹³ De beide secretariaten werden weer, zoals ook vroeger het geval was, door de 'jongste' dus laatst benoemde hoogleraar Appeldoorn vervuld. Reglementair was alles in orde.

Toch geeft het te denken. Is het misschien Appeldoorn geweest, die het college-plan met de naam van prof. Slotemaker de Bruïne aan een van de bestuurders heeft onthuld? Als deze veronderstelling juist is, kan men zijn actie aldus interpreteren: Appeldoorn vond het een heel griezelig plan. Zelf had hij daartegen bezwaren geopperd, zoals overbelasting van de studenten. Maar door wie anders ook te geven, het idee om bijvoorbeeld over communisme en socialisme voorlichting te laten geven, leek hem bepaald onjuist. Afgezien van dat plan, zouden de studenten hun eigen voorlichting verzorgen, bijvoorbeeld door lid te worden van de Vereniging voor Sociale Lezingen (S.L.).¹¹⁴

Reorganisatie van de ADS

In de jaren 1920-1923 waren de bestuurders van de ADS, vooral P. Feenstra jr., intensief bezig met de interne reorganisatie. Onder invloed van contacten van theologische studenten, al voor de Eerste Wereldoorlog met Woodbrooke, een Engels Quaker-centrum bij Birmingham en bijeenkomsten in Barchem, Lunteren en later Elspeet, was de 'Gemeentedagbeweging' (1917) ontstaan.¹¹⁵ Met het werk van Woodbrooke en de spil ervan James Rendel Harris waren toen ook

¹¹¹ Notulen Curatoren, 103-104 (7 februari 1920).

¹¹² Notulen Curatoren, 104 (7 mei en 20 juni 1921).

¹¹³ Notulen Curatoren, 97 (7 februari 1920); ADS-verslag 1921, 9, 11-12; ib. 1922, 3 (veel lof en dank aan Van der Vlugt, die zich waarschijnlijk in zijn eer aangetast voelde als zou hij een agitator aanbevolen hebben).

¹¹⁴ Pasma, *Zo heb ik dat ervaren*, 13. Al eerder was J. Koekebakker lid geweest van het andere en vroegere Socialistische Leesgezelschap dat in 1903 ter ziele ging: *Geschiedenis van het Amsterdamsch Studentenleven* 1932, 612 (in 1898).

¹¹⁵ T.O. Hylkema, *Woodbrooke* (1911), een van de weinige proponentsscripties die bewaard zijn gebleven in de UB te Amsterdam. Prof. dr. J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Barchem-beweging 1908-1958*, Lochem, 1958.

doopsgezinde theologie-studenten in contact gekomen: J.M. Leendertz, C. Nijdam, J.E. van Brakel en T.O. Hylkema, die allen predikant werden voor 1914. De laatste drie wilden, dankzij hun blijvende contacten met hen die cursussen of de Summerschool op Woodbrooke hadden meegemaakt, de vernieuwingsgedachten ook in de gemeenten laten doorwerken. Meer christocentrisch en sociaal gericht, betrokken op het persoonlijke geloofsbeleven, organiseerden zij bijeenkomsten waaruit een aanpak en coördinatie van het doopsgezinde hulpwerk gestalte kreeg. Er ontstonden arbeidsgroepen voor de zending, bijzondere noden en vredeswerk. Op landelijke en spoedig ook gewestelijke dagen werden lezingen gehouden voor belangstellende gemeenteleden.

Daarnaast leek de ADS een wat oud en select gezelschap te zijn, gericht alleen op het in standhouden van de Kweekschool en de opleiding van predikanten. Een vrij smalle basis, maar in het verleden was de verbreding daarvan steeds afgewezen, ook nog in 1908. Op de ADS kreeg de opbloei van de 'Gemeentedagbeweging' invloed; men kreeg daar oog voor het feit dat de tijd rijp was om de Broederschap in een beter organisatorisch verband te brengen, dan vroeger mogelijk was geweest.¹¹⁶

De vertegenwoordiging van de Broederschap naar buiten was in de 19e eeuw steeds afgewezen door de ADS. Deze pretentie was niet waar te maken; maar ook van binnenuit waren de pogingen om alle gemeenten bij de ADS te betrekken, ook gemeenten in oprichting, de 'kringen', met terughoudendheid bejegend. De 'Gemeentedagbeweging', nieuw, minder formeel noch gebonden aan het verleden, dreigde in de toekomst een concurrent te worden. Daarom kon nu wel, wat vroeger mislukte: de ADS om te bouwen tot een vertegenwoordigend lichaam van de hele doopsgezinde wereld in Nederland in 1923.¹¹⁷ Wellicht moest een schrikbeeld bezworen worden: een splitsing binnen de Broederschap: de ADS, over het algemeen 'vrijzinnig' en de 'Gemeentedagbeweging' 'niet-vrijzinnig', 'ethisch' of 'piëtistisch' zo men wil.

Het eerste werk van Feenstra, sinds 1920 voorzitter van de curatoren, was nadat de reorganisatie was voltooid, om een nieuw reglement te maken voor het Seminarie. Daarvan was de strekking om de positie van de curatoren te versterken tegenover het bestuur van de ADS en de verhouding van curatoren tot de studenten nader te bepalen.¹¹⁸ De scherpzinnige Feenstra zag ongetwijfeld de ontwikkeling van de ADS naar een breed samenwerkingsverband, waarbij het Seminarie het 'achtertuinje' van de ADS zou worden, terwijl de meeste be-

¹¹⁶ H. Wethmar, 'Gemeenteleven en instellingen' in: S. Groenveld e.a., *Wederdopers, Menisten, Doopsgezinden in Nederland*, 240-275.

¹¹⁷ F.H. Pasma, ADS-voorzitter in oorlogstijd, *Stemmen uit de Doopsgezinde Broederschap* XII, 1 (1963) 1-39.

¹¹⁸ Notulen Curatoren, 125 (2 februari 1925).

stuurders zich meer zouden gaan interesseren voor andere kwesties dan voor het eerste 'kind' van de ADS. Een uiteengroeien van ADS en Seminarie leek onvermijdelijk, een ontwikkeling die door de groei van de ADS uit noodzaak tegenover de Duitse bezetting werd bevorderd. Het Seminarie kon na 1942 nauwelijks verder werken en stond op een zacht pitje, tot in 1945 een nieuw begin mogelijk was.

Anderzijds had het conflict tussen bestuurders en curatoren in 1919-1920 duidelijk gemaakt, dat aan de afgrenzing van de bevoegdheden nog wel het een en ander ontbrak. Het debat in de vergadering van de ADS over het voorgestelde nieuwe reglement leverde een verrassing op. Dr. A.K. Kuiper, curator van de Kweekschool, stelde bij artikel 3 over de Kweekschool voor, om het zo te redigeren 'dat de Kweekschool niet noodzakelijk in *Amsterdam* behoefde te zijn'.¹¹⁹

In de september-vergadering van de curatoren in 1923 hield Kuiper vast aan zijn mening, dat het mogelijk en wenselijk zou kunnen zijn om de Kweekschool te verplaatsen. Feenstra wees op de noodzaak om in Amsterdam te blijven, omdat daar ook de ADS gevestigd is en samenkomt en waar alles is wat de studie aan de Kweekschool mogelijk en vruchtbaar maakt. En als onverhoopt de Theologische Faculteit van de Universiteit van Amsterdam zou worden opgeheven, dan zou er door een dubbele vergadering raad geschaft moeten worden. Kuiper bleef bij zijn standpunt. Hij wijst op het feit dat onze studenten zo weinig omgang en wrijving hebben met theologische studenten van andere gezindten en verwacht dat de Leidse atmosfeer 'prikkelend op de studielust onzer studenten' zou werken, die deze ook wel zouden kunnen gebruiken. Bij de overige curatoren zat de schrik er wel in en het advies luidde dan ook om het niet in de dubbele vergadering te behandelen, waarmee ook Kuiper uiteindelijk accoord ging.¹²⁰

Dit was misschien wel de meest duidelijke kritiek op het functioneren van het Seminarie en de beide hoogleraren. De Leidse Universiteit had een grote aantrekkingskracht door de hoogleraren K.H. Roessingh (1886-1925) en H.T. de Graaf, zijn opvolger, en hun banden met Woodbrooke, Rendel Harris en Barchem.¹²¹

¹¹⁹ ADS-verslag 1923, 21 (vergadering van 27 juni 1923).

¹²⁰ Notulen Curatoren, 118-119 (vergadering 24 september 1923). Mogelijk staat een brief van een aantal studenten in het najaar van 1923 aan de curatoren met deze kwestie in verband. Kuiper vond deze i.t.t. anderen wel belangrijk, ook hij vond de koppeling van het professoraat aan de Universiteit van Amsterdam en aan de Kweekschool niet zonder bezwaar. De kwestie is nu niet urgent. Feenstra en Plantinga keurden dit initiatief af, zij vonden het 'aanmatigend'. Notulen Curatoren, 120 (juni 1924).

¹²¹ F. Kuiper, *Met de gemeente de wereld in*, 19-20; *Terugblik en perspectief. Willem Banning 1888-1971*. Baarn, 1972, 20-23, 26-31. Zie ook noot 115.

Reglementen

In verband met het bovenstaande moet ook het streven van Kühler en Appeldoorn begrepen worden om de doopsgezinde theologie-studenten voor de hele studieduur in Amsterdam te hebben. Zij poogden het artikel in het reglement van 1872, waarbij het toegestaan was om de eerste drie studie jaren elders te studeren, af te schaffen. Het aantal theologie-studenten was klein in Amsterdam. Zij vonden het gewenst dat de Theologische Faculteit zoveel mogelijk 'van onze zijde' werd gesteund, omdat die al voortdurend werd aangevallen en ook omdat 'deze faculteit bijna uitsluitend aan onze doopsgezinde studenten ten goede kwam'.¹²² De curatoren reageerden aarzelend; ze waren bang dat door deze maatregel het aantal 'onzer studenten' veel kleiner zou worden. Voor veel ouders zouden de voorwaarden waaronder hun zonen tot doopsgezind leraar konden worden opgeleid, zoveel zwaarder worden als zij niet gedurende enige jaren in of dichtbij de plaats van hun inwoning konden worden geschoold.

De zuigkracht van de Leidse Universiteit zou blijven bestaan, want ook in 1929 werd aangedrongen op het studeren in Amsterdam; tevens werd gewag gemaakt van het feit dat ook na de dood van Roessingh in 1925 er 'een zekere aantrekkelijke sfeer' in Leiden was.¹²³ Het was zeker de bedoeling om het reglement in deze zin te amenderen.

Ook in andere opzichten was er sprake van een zekere bekrompenheid en verkramptheid bij curatoren en bestuurders in de jaren dertig. En jawel; in het *Reglement voor de Studenten der Kweekschool van de ADS* van 1934 staat in artikel 12 dat studenten met een alumnaat of een ondersteuning verplicht zijn hun hele studietijd in Amsterdam te volbrengen. Alleen in zeer bijzondere gevallen zou een uitzondering hierop mogelijk zijn. Nieuw was ook artikel 16A, waarbij studenten die een alumnaat of ondersteuning genoten, deze zouden verliezen wanneer zij zonder toestemming van curatoren in het huwelijk zouden treden.¹²⁴ In het door mij gebruikte exemplaar is bovendien nog de bepaling uit 1940 ingeplakt, dat het de studenten (dus niet alleen alumni en ondersteunden) verboden was om zonder toestemming van de curatoren in het huwelijk te treden op straffe van verwijdering van de Kweekschool. 'In het holst van de nacht schroefden we het bord met het opschrift 'Zedenpolitie' van de pui van het desbetreffende bureau', zo schrijft een van hen in 1986, 'en brachten het aan op

¹²² Notulen Curatoren, 114 (vergadering van 5 februari 1923).

¹²³ Notulen Curatoren, 156-157 (1929). Na 1920 tot 1932 dreigde tot drie keer toe een opheffing van de Theologische Faculteit. Zie *Gedenkboek van het Athenaeum Illustre en de Universiteit 1632-1932*, 97.

¹²⁴ Aanleiding was het huwelijk van S.M.A. Daalder, jaargang 1929. Het besluit van Curatoren in Notulen, 208 (1933) ADS-verslag 1933, 32.

Herengracht 497'.¹²⁵ Dat was het adres van de toenmalige president-curator, mr. C.P. van Eeghen.

De jaren door werd het artikel uit 1909 gehandhaafd, waarbij de vrouwelijke theologische studenten, net zoals de mannelijke, onderscheidingen konden krijgen uit de legaten Siegenbeek (door curatoren toe te kennen) en Voorhelm Schneevoegt (te verlenen door bestuurders volgens artikel 21). Alle andere geldelijke voorrechten waren alleen weggelegd voor mannelijke studenten.

Onder de afdeling IV, 'Toezicht en Tucht', stond het door ds. P. Feenstra jr. in 1924 geïntroduceerde artikel dat alle studenten verplichtte 'bij of korte tijd na hunne komst' aan de Kweekschool, en verder minstens éénmaal in elk volgend studiejaar, een tijdig tevoren aangekondigd bezoek aan de voorzitter van curatoren of diens plaatsvervanger te Amsterdam te brengen. Zij moeten hem inlichtingen geven over hun studie en, indien gewenst, mededelingen doen over hun leven en levensomstandigheden. Feenstra formuleerde het zo, dat *alle* studenten, ook zij die nog niet in Amsterdam studeerden, aan deze voorwaarden moesten voldoen.

Hij had aan twee zaken vooral behoefte. In de eerste plaats *informatie* over de studenten. Zijn collega A.K. Kuiper was bijna altijd beter geïnformeerd en de beide professoren brachten alleen droefgeestig gestemde berichten over de studenten in de vergaderingen van curatoren. Waren die berichten betrouwbaar? Ook was het een *controlemiddel*, zowel wat betreft de hoogleraren in hun houding tegenover de studenten, als ten aanzien van de studenten: hadden zij extremistische denkbelden? De notulen van Appeldoorn suggereerden dat soms:¹²⁶ de studenten waren lui, onwetenschappelijk, schoten in hun studie tekort vanwege het zeer ontwikkelde verenigingsleven en stelden alles tot het laatste moment uit. Al met al waren zij heel weinig geïnteresseerd.¹²⁷ Zo werd Feenstra degene die het beste was geïnformeerd over de studenten; hij sprak de sombere berichten van de professoren zo nodig tegen.¹²⁸

¹²⁵ C.F. Brüsewitz, '175-jarig bestaan der Algemene Doopsgezinde Sociëteit. Omzien, maar hoe?' in: *ADW* 24 mei 1986, 4, 8. De kwestie van het huwelijk van gesubsidieerde studenten kwam al in 1932 aan de orde: Notulen Curatoren, 194 (1932); het voorstel-Westerdijk tot het verbod: Ib. 208 (1933). Besluit 1940. ADS-verslag 1940/41, 26, 29-30, 47. Verzet hiertegen kwam van de bestuurders Attema, Knipscheer, Gorter, Spaans en prof. Van Gilse; verdedigd werd het door de bestuurders Brants, Van Eeghen, Leendertz en Westerdijk.

¹²⁶ Notulen Curatoren, 165 (1930), 171 (1931), 178 (1931), 181 (1931), 207 (1932). Waarschijnlijk was het een schrikbeeld van Appeldoorn, een conservatief man.

¹²⁷ Notulen Curatoren, 115 (1923), 121-122 (1924); Verslag ADS 1924, 12-13: Notulen Curatoren, 127, 129 (1925), 131 (1926), 144 (1927).

¹²⁸ Notulen Curatoren, 130, 132 (1926), 146 (1927), 171 (1931).

Voor de organisatie van alle visites werd zelfs een praetor aangesteld, die na een aantal jaren toen hij was afgestudeerd, moest worden vervangen.¹²⁹ Sinds 1932 was mr. C.P. van Eeghen voorzitter van de curatoren, de eerste niet-theoloog. De strakkere lijn in het beleid van de curatoren was overigens niet alleen aan hem te danken, ook ds. P.B. Westerdijk had een straffe hand. Van Eeghen hield van een zekere stijl: de 'duw', mos sinds het ontstaan van de ADS, moesten de studenten in zwart pak en de meisjes in een donkere jurk met lange mouwen bijwonen. De duw was de jaarlijkse toespraak van de voorzitter van de ADS tot de studenten, na afloop van de examens.¹³⁰ Daarnaast schijnt nog een 'kleine duw' bestaan te hebben, misschien een toespraak van de voorzitter van de curatoren. Alle examens van niet-universitaire aard hadden plaats in de Singelkerk. De tafel in de college-kamer, nu opgehangen in de toegang vanaf het Singel, staat vol met namen van de geslaagden.

Ds. F.C. Fleischer (1863-1929) diende een plan in tot hervorming van het leerplan van de Kweekschool, waaraan de curatoren in elk geval veel tijd en aandacht besteedden, al had het totaal geen gevolgen voor het Seminarie. In tien punten verwerkte Fleischer een aantal suggesties die ook nu interessant zijn, omdat in latere tijden zulke zaken wel geregeld zouden worden. Hij opperde regelmatige 'sociale' excursies waarbij musea, zendingsschool, katholieke en oud-katholieke seminaries, kloosters en seminaries bezocht konden worden; uitwisseling met Woodbrooke en het New Manchester college te organiseren; jaarlijks een studiereis te maken en een werkelijk gezellige club en studiezaal voor onze studenten in te richten; prof. Plooy een college in de koinè te laten geven; privatissima (colleges in heel kleine kring) over klassieken; priva doceenten doen aanstellen in de kennis van de hedendaagse stromingen van het godsdienstige denken en voelen en in de godsdienst-psychologie, enz. Het plan bleef onvervuld, het was te duur.¹³¹ Het was iedereen duidelijk dat er weinig aan te doen was en de bijeenkomst met de curatoren eindigde in mineur. Verlenging van de studieduur zoals Fleischer wenste, werd door de curatoren afgewezen. Mr. D.A. Portielje meende dat de kinderen van onze tijd hun bevrediging niet meer in de kerken vonden, maar achtte de tijd nog niet rijp om de opleiding te veranderen; hij wilde evenmin iets weten van een vermeerdering van de studiestof. Kon er niet iets vervallen van de eisen die nu gesteld werden, zo vroeg hij zich af?¹³²

¹²⁹ Notulen Curatoren, 173 (1931); het is de student Tuininga die als hij weg wil nog f 40.- aan verschotten moet terugkrijgen! Ib. 216 (1934), dat gebeurt dan ook.

¹³⁰ ADS-verslagen 1926, 16; 1927, 18; 1938, 53.

¹³¹ ADS-verslag 1926, 14, 15, 22; 1927, 143; 1928, 19. Notulen Curatoren, 137-148, 153-154 (over de jaren 1926-28).

¹³² Notulen Curatoren, 142 (1927).

Kühler zelf stond onder de druk om zijn grote werk te schrijven en was erg opgelucht toen in 1932 zijn *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw* verscheen. Hij vond dat de studenten hiermee uit de voeten konden en wilde om het jaar college doopsgezinde geschiedenis geven; het andere jaar kon dan gewijd worden aan de praktische theologie. Feenstra maakte de opmerking dat hij het beter zou vinden als het vak doopsgezinde geschiedenis elk jaar werd gegeven 'daar toch ook de latere tijdperken geenszins onbelangrijk zijn.' Kühler zelf vond de zestiende eeuw 'het allerbelangrijkste deel van de geschiedenis onzer Broederschap.'¹³³

Prof. Appeldoorn zou in 1933 zeventig jaar worden en moest dan aftreden; hij had niemand gevormd die hem zou kunnen opvolgen. Curatoren hadden een terughoudend beleid gevoerd, niet alleen bij het verlenen van alumniaten, maar ook ten aanzien van studenten die doctoraal examen wilden doen. De proponenten moesten zo gauw mogelijk beroepen worden. De enigen, die wel hun doctoraal deden en soms ook promoveerden waren de vrouwelijke theologen, die minder snel een beroep kregen dan de mannen. Over het algemeen preekten zij echter beter.¹³⁴

Tientallen studenten hadden Appeldoorn moeten volgen; niemand was goed genoeg geweest om aangemoedigd te worden voor het doctoraal-examen. Zo waren voor het vervullen van de functie alleen zij beschikbaar, die in 1916 geen kans hadden gekregen; dezen nu waren bijna allemaal boven de zestig jaar.

Moest Appeldoorn eigenlijk wel opgevolgd worden? In 1930 was tot grote verontrusting van de curatoren, die er zelfs een extra vergadering aan wijdden, dr. A.H. de Hartog tot opvolger van prof. Groenewegen benoemd - tegen de voordracht van de Theologische Faculteit in. Hij was van huis uit 'een ander geesteskind' en de curatoren vonden het wenselijk dat 'onze' studenten door iemand uit onze kring op dit filosofisch gebied tot zelfstandig denken werden opgeleid.¹³⁵ Alweer met voorbehoud of bezwaren werden genoemd: dr. C.B. Hylkema, dr. W. Leendertz (beiden geloofsleer), ds. F. de Holl (voor zedeleer). Nieuwe namen waren ds. A.H. van Drooge en prof. Van Mourik Broekman. Op voorstel van mr. Brants (Den Haag) werd besloten de plaats van hoogleraar open te houden en 'als noodmaatregel' twee docenten te benoemen.¹³⁶ Een niet-doopsgezinde te benoemen, nl. Van Mourik Broekman, zoals ds. F. Dijkema wilde, zou op weerstand stuiten volgens de curatoren.

¹³³ Notulen Curatoren, 193 (1932).

¹³⁴ ADS-verslagen 1934, 25; 1937, 39-40; 1938, 49-51.

¹³⁵ Notulen Curatoren, 174-175 (1931), 197 (1933).

¹³⁶ Notulen Curatoren, 201-203 (1933). Overeenkomstig dit advies werd ook door het bestuur besloten: ADS-verslag 1933, 3-8, discussie 13-15.

Een speciale commissie ging naar de president-curator van de Universiteit van Amsterdam, burgemeester De Vlucht, om uit te leggen dat dit een noodgedwongen, een interim-regeling was, omdat alle kandidaten boven de zestig waren. In de toekomst hoopte de ADS weer een hoogleraar te benoemen die ook voor de Universiteit acceptabel was. Beide zijden zouden dit schriftelijk vastleggen, want de ADS hechtte zeer aan het behoud van de historische band met de Universiteit.¹³⁷

C.B. Hylkema weigerde een functie te aanvaarden vanwege zijn leeftijd (63 jaar) en zijn uitgebreide werkzaamheden. Daarop werden als docenten aangezocht dr. W. Leendertz voor geloofsleer en ds. F.J. de Holl voor zedeleer. Zij zouden de titel lector krijgen en elk een honorarium van f 2600.- per jaar, alles inbegrepen. Over pensioen werd niet gerept, want beiden waren al werkzaam. Uit de opgestelde instructie blijkt dat de benoeming voor drie jaar was.

De Holl stond als predikant te Leermens-Loppersum in Groningen; Leendertz was vanuit Nes (Ameland) naar Rotterdam gekomen om bibliothecaris te worden van de Handelshogeschool en was al privaat-docent aldaar. Hij werd tot buitengewoon hoogleraar benoemd in Rotterdam in 1936; in 1944 werd hij door de bestuurders tot hoogleraar aan het Doopsgezind Seminarie in plaats van de afgetreden Kühler aangesteld. Maar in 1933 was de benoeming van tijdelijke aard; het was eigenlijk een proefperiode. C.P. van Eeghen sprak het nog eens duidelijk uit, want hij was een precies man: 'de beide heeren, daarover gepolst, zijn zich er van bewust, dat men na drie jaren te hunnen opzichte geheel vrij zal staan.'¹³⁸ De Holl overleed al in december 1934. Appeldoorn nam daarna zijn colleges voor de rest van het studiejaar weer over. In zijn plaats werd nu een leerling van Le Cosquino de Bussy gekozen, N. Westendorp Boerma (1872-1951), Ned. Herv. predikant te Budel. Dat was niet meer een bezwaar blijkbaar; aan het Seminarie was het onderwijs in de zedekunde voor een aantal jaren verzekerd.

Politiek zagen enkelen grote moeilijkheden in de toekomst. Beter geïnformeerd dan vele anderen bracht C.P. van Eeghen dit in zijn toespraak tot de aspiranten in 1936 onder woorden. Na een somber begin over de vraag of alle aanstaande predikanten wel een plaats zouden vinden, zei hij als voorzitter van de curatoren:

anderdeels kunnen verschijnselen uit andere landen ons verontrusten, waarmee wij ouderen geheel meenden te hebben afgerekend, dat n.l. de geloofsprediking niet in vrijheid geschieden kan. Wij bidden dat ons vaderland daarvoor bewaard moge blijven. Maar indien deze bede niet wordt ver-

¹³⁷ Notulen Curatoren, 211 (5 februari 1934).

¹³⁸ ADS-verslag 1933, 14.

hoord, dan rust er op de predikanten in ons midden de zwaarste verantwoordelijkheid.¹³⁹

In 1940 werd Nederland door de Duitsers bezet en het Seminarie kwam na 1942 vrijwel stil te liggen. In 1945 na de bevrijding van Nederland van de Duitse bezetting kon een nieuw begin gemaakt worden.

De studenten ¹⁴⁰

Een verschil met de studentenpopulatie van vòòr 1914 was, dat zij wat meer gespreid uit Nederland afkomstig was, hoewel net als vroeger het grootste deel toch nog steeds uit Friesland kwam. Volgens de ADS-verslagen kwamen de volgende aantallen aspiranten aan:

jaar	totaal	mann.	vr.	jaar	totaal	mann.	vr.
1925	2	1	1	1933	4	3	1
1926	6	2	4	1934	6	4	2
1927	1	1	–	1935	10	6	4
1928	5	4	1	1936	6	2	4
1929	8	5	3	1937	12	10	2
1930	9	5	4	1938	5	4	1
1931	8	7	1	1939	6	3	3
1932	4	3	1	1940	5	4	1

In de notulen van bestuurders en curatoren - voor zover aanwezig - vormen de studenten een wat schimmige massa waar de hoogleraren afstandelijk, onbegrijpend en soms veroordelend tegenover staan. Alleen de 'gevallen' krijgen wat meer kleur. Behalve extremisme, dat niet verder wordt uitgelegd maar in de ogen van Appeldoorn zowel socialisme en communisme als ijveren voor de vrede en dienstweigering kon omvatten, werd in de jaren na 1920 als voornaamste grief geuit de intensieve deelname aan het verenigingsleven. De studenten onttrokken zich aan de macht en de wat regenteske leiding van hoogleraren en curatoren, zo moet men hun houding begrijpen.

Toen de curatoren wat wilden doen aan de moeizame betrekkingen van de beide hoogleraren Kühler en Appeldoorn met de studenten, werd dat in zeer algemene termen uitgelegd.

¹³⁹ ADS-verslag 1936. C.P. van Eeghen was toen directeur van de Ned. Indische Handelsbank.

¹⁴⁰ Gaarne wil ik allen hartelijk bedanken die mij door hun antwoorden op mijn vragen inzicht en begrip hebben gegeven inzake hun tijd op het Seminarie.

Dat scheeve verhoudingen bestonden werd niet betwijfeld, maar men meende dat de grondslag lag in een zekere geest die vooral de jongeren bezielde, die warsch waren van alle autoriteit en liefst zoo weinig mogelijk in aanraking kwamen met allen die als drager van eenig autoriteitsprincipe zouden kunnen gelden.¹⁴¹

Voorts werd verwezen naar 'de tijdgeest' en 'deelname aan het zoo machtige verenigingsleven van onzen tijd'.¹⁴²

Wat hield dat in? Natuurlijk bestond het aloude ETEBON nog, voor de mannelijke studenten een plek voor gezelligheid en vermaak, hoewel sommigen zich daaraan onttrokken. Het was na de Eerste Wereldoorlog geen corps-dispuut meer en ook het corps zou maar weinig doopsgezinde theologen tellen, ook al konden de doopsgezinde aankomende theologen daarvoor een toeslag krijgen. Was het een kwestie van geld of van gebrek aan levensvreugde, zo vroegen C.P. van Eeghen (zelf eens een enthousiast corpslid, maar in een andere tijd) en P. Feenstra, nog een generatie ouder, zich af?¹⁴³ Ook de rivaal U.S.A. betrok wel enige leden van de Seminarie-studenten. De aantrekkelijkheid van U.S.A. was dat het een gemengde gezelligheidsvereniging was. De meisjes-studenten werden echter meestal lid van de Amsterdamse Vrouwelijke Studenten Vereniging (AVSV) en daarbinnen weer van een dispuut. Het dispuutenstelsel was ook bij het corps in zwang en studenten uit opeenvolgende jaren konden na een tijd van 'fleuren' van een dispuut lid worden. Als vakdispuut was het heel oude LOS (*Literis Orientalibus Sacrum*) nog in leven, dat al vanaf 1806 bestond. Sinds 1908 nam LOS ook vrouwelijke studenten op.

Jonger dan LOS was de organisatie van de Theologische Faculteitsvereniging van studenten. Eerst organiseerden deze studenten lezingen op plaatselijk niveau en kregen daarvoor subsidie van de ADS. De sprekers moesten zij dan wel eerst door de hoogleraren laten goedkeuren! Later werden in landelijk interuniversitair verband lezingen georganiseerd met als spreker buitenlandse theologen, zoals E. Brunner bijvoorbeeld.¹⁴⁴ Deze interuniversitaire oriëntatie was waarschijnlijk te danken aan bijeenkomsten waar theologen van alle universiteiten te vinden waren, zoals het reeds genoemde Barchem.

Belangrijk voor de interuniversitaire contacten was de Nederlandse Christen Studenten Vereniging (NCSV), waarvan de afdeling Amsterdam al in 1898 was

¹⁴¹ Notulen Curatoren, 129 (21 september 1925).

¹⁴² *Ibidem*.

¹⁴³ Notulen Curatoren, 157 (1929).

¹⁴⁴ Notulen Curatoren, 138 (1927), 163 (1930, E. Brunner), 173 (1931), 196 (1933), 211 en 215 (1934).

opgericht, voortgekomen uit een internationale organisatie van christenstudenten. Aan het hulpwerk van deze organisatie nam Frits Kuiper als student deel in het begin van de jaren twintig en bewaarde aan zijn verblijf in Sovjet-Rusland onvergetelijke herinneringen.¹⁴⁵ Hij was overigens ook lid van de Vrijzinnig Christelijke Studenten Bond, waarvan de Amsterdamse afdeling in 1917 was opgericht met als eerste voorzitter de doopsgezinde studente mw. Eelman.¹⁴⁶ Hiervan waren vele Amsterdamse studenten van het Seminarie lid. Zij ontmoetten op de door de VCSB georganiseerde conferenties, enkele keren per jaar, studenten van andere universiteiten. In de winter was er een winterconferentie; het 'winterwerk' bestond uit discussiekringen over een speciaal thema. 's Zomers organiseerde de Vrijzinnig Christelijke Jeugd Centrale (VCJC) zomerkampen waar de leiders van de strikt gescheiden jongens- en meisjeskampen leden van de VCSB, dan wel de Jongerenbond waren. Dit ingewikkelde geheel van organisaties kan men rekenen tot de 'vrije' jeugdbeweging; vrij omdat de 'volwassenen' waren uitgesloten van het lidmaatschap, zodra zij dertig jaar waren. De geschiedenis van dit complex van vrijzinnigheid moet nog geschreven worden.¹⁴⁷

Ook de Doopsgezinden zetten hun eigen kampwerk op, gecoördineerd door de Algemene Kamp Commissie en geleid door studenten van het Seminarie of leden van de Doopsgezinde Jongerenbond, o.a. in Elspeet, en aanvankelijk nog onder de hoede van de 'Gemeentedagbeweging'.¹⁴⁸

Vooral door de VCSB kwam er contact tussen Amsterdamse en Leidse theologie-studenten en werden de colleges van prof. Roessingh, later de hoogleraren Heering en Van Holk, ook in 'Amsterdam' bekend. Contacten met deze hoogleraren waren iets soepeler dan met de eigen professoren. Via 'Leiden' kreeg bijvoorbeeld W. Mesdag de kans om een jaar in Parijs te studeren. De curatoren vonden het een plezierige kans voor hem, maar waren ontevreden dat zij de student niet hadden mogen uitzoeken.¹⁴⁹ Ook professor D. Plooy (1877-1935), in 1926 te Amsterdam benoemd tot hoogleraar voor de exegese van het Nieuwe Testament en de Oud-christelijke letterkunde, was door zijn colleges inspirerend voor de studenten. Hij stond in nauw contact met de reeds genoemde J. Rendel Harris en nam soms studenten voor een bezoek aan Engeland mee, zoals Dolly (A.H.A.) Bakker en Mies de Boer.¹⁵⁰

¹⁴⁵ F. Kuiper, *Met de gemeente de wereld in (1914-1969)* Amsterdam [ADS], 1969, 14-17.

¹⁴⁶ J. Taal, *Door vrijdenken tot christelijk geloven*, 96-126. Hierin ook een mooi portret van F. van der Wissel, voor de curatoren een moeilijk geval.

¹⁴⁷ Zie voor de niet-christelijke jeugdbeweging: G. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse Jeugdbeweging tussen 1853 en 1940*, Assen, 1961. Over de VCSB en VCJB kort 250-253.

¹⁴⁸ S. Groenveld e.a. *Wederdopers, Menisten, Doopsgezinden*, 252-253, 263.

¹⁴⁹ Notulen Curatoren, 109 (1921).

¹⁵⁰ Mededeling van mw. da. M. de Boer, Amsterdam.

De hoogleraren aan het Seminarie stonden wat onwennig tegenover contacten met buitenlandse Doopsgezinden. Toen Benjamin Unruh naar Nederland wilde komen, werd eerst een commissie samengesteld uit de vergadering van curatoren om na te gaan of hij wel een 'eminent man' was. De lezing van prof. Unruh konden de studenten waarderen.¹⁵¹ Internationale contacten op ander niveau bleken moeilijk te liggen, bijvoorbeeld die met de Zuidoostelijke Doopsgezinden en de gevluchte Russische Mennonieten. Deze bleven beperkt tot enkele personen in de Broederschap. Eigenlijk waren de hoogleraren, vooral Kühler, wat bang voor buitenlandse contacten. Dat bleek bij de viering van Menno's uitgang uit het pausdom in 1936. De buitenlandse Doopsgezinden wilden de herdenking aangrijpen om een internationale conferentie in Nederland te organiseren. Kühler en de penningmeester van de ADS, mr. H.P. van Heukelom waren tegen dit congres. Kühler vond Menno's uitgang uit het pausdom 'een der minder gelukkige momenten uit Menno's leven'.¹⁵² Van Heukelom vreesde eerder politieke en godsdienstige meningsverschillen tussen de verschillende doopsgezinde groeperingen.

In 1935 werd wel het 200-jarig bestaan van de Kweekschool gevierd met o.a. een herdenkingsrede van prof. Kühler in de Singelkerk op 1 december 1935.¹⁵³ Wat was de waarde van het doopsgezinde theologische onderwijs? In de 'duw' van 1936 gaf de voorzitter van de ADS, A.H. van Drooge, een antwoord op de vraag 'naar de betekenis van het theologisch onderwijs voor geest en gemoed.' Hij memoreerde de houding van de studenten die 'door wat hun werd geboden, niet altijd bevredigd [zijn]. Er is meermalen gemurmureerd, niet slechts door het geslacht van na den oorlog - ook voor veertig jaar.' Daartegenover stelde hij de blijvende waarde van de theologie die wij niet kunnen missen, al was het alleen omdat 'de Christenen, met wie wij later hebben te doen, bijna allen theologen zijn in velerlei graad van naïviteit en bezonnenheid'.¹⁵⁴

De moeilijkste tijd - na 1940 - moest nog komen en na 1945 zouden andere problemen en verhoudingen het functioneren van het Seminarie diepgaand beïnvloeden.

¹⁵¹ Notulen Curatoren, 133-134 (1926), 136-137, 138 (1927).

¹⁵² ADS-verslag 1935, 30-35, citaat op p. 33.

¹⁵³ ADS-verslag 1936, 37-38.

¹⁵⁴ ADS-verslag 1936, citaten op 45 en 46. 'Na de oorlog' wil hier zeggen: na de Eerste Wereldoorlog (1914-1918).

De Spinozistische prediking van Pieter Balling

Uitgave van 'Het licht op den kandelaar' met biografische inleiding en commentaar

Een belangwekkende tekst moet gelezen kunnen worden en mag in bescheiden mate worden gepropageerd. 'Het licht op den kandelaar', dat in 1662 - 'gedrukt voor den Auteur' - voor het eerst verscheen en als pamflet werd verspreid, is zo'n werk, het uitgerijpte produkt van een theologisch-ethisch denker, een voor-
aanstaand lid van de doopsgezinde gemeenschap te Amsterdam.

Ondanks de weinig oorspronkelijk en nogal prozaïsch klinkende titel en dankzij de merkbare invloed van Spinoza hebben we hier te maken met een indrukwekkende theologisch-filosofische beschouwing, getuigend van een zelfstandige geest en een evenwichtig en bezonnen oordeel. Vanwege de waardevolle inhoud enerzijds, de onbereikbaarheid en ontoegankelijkheid van de tekst (die slechts in enkele zeldzame exemplaren bewaard is en in bijna onleesbare gothische letter gedrukt) anderzijds lijkt een herpublicatie alleszins gerechtvaardigd.¹

De auteur

Hoewel het werkje in 1662 anoniem verscheen en het - onder meer vanwege het ingewikkelde en misleidende titelblad - ook aan anderen is toegeschreven, kunnen we er toch zeker van zijn dat Pieter Balling de auteur is. In het exemplaar van de Doopsgezinde Collectie (thans in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam) staat zijn naam in oud handschrift op het titelblad geschreven. Verder is het - op grond van een vergelijking van lettertype en lay-out - onbetwijfelbaar

* Dr W.N.A. Klever is hoogleraar aan de Centrale Interfaculteit van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

¹ Dit is eenmaal eerder gedaan en wel door middel van een fotografische herdruk van de oorspronkelijke tekst in *Chronicon Spinozanum* deel IV (1925-1926) na pag. 192 7 bladzijden. De inleiding (187-192) was van C. Gebhardt, de editor van de Heidelbergse editie van Spinoza's *Opera omnia*. Gebhardt was een representant van de school, die Spinoza als een mysticus zag. Ook in Balling benadrukt hij die mystiek: 'Die Mystik, die im Collegianten-Kreise lebt, konnte in ihrer Abkehr von aller Auszerlichkeit, zu der auch die Bibel gerechnet wird, und in ihrer Hinkehr zur Innerlichkeit schöner und tiefer und reiner nicht dargestellt werden als in der kleinen Schrift Pieter Ballings'.

dat Jan Rieuwertsz, de uitgever van Spinoza's werk, de tekst gedrukt heeft.² Na Ballings dood heeft Rieuwertsz in overeenstemming met Ballings wens zijn werkje dat in de eerste uitgave slechts zes klein bedrukte pagina's telde, opnieuw uitgegeven, tesamen met het werk van hun gemeenschappelijke vriend en eveneens leerling van Spinoza: Jarig Jelles' *Belydenisse des algemeenen en christelyken geloofs* (1684).³ In zijn begeleidend voorwoord gaf Rieuwertsz zijn 'Beminde Lezer' en ons de volgende schaarse maar uiterst waardevolle informatie:

De vriend die deze voorgaande Belijdenisse des Geloofs tot een gifte van zijnen Vriend had ontvangen, heeft ook goetgevonden dit tractaatje van 't Licht op den Kandelaar hier achter te voegen; niet alleen om dat het in veelen daarmee overeenkomt, maar ook om dat het de zelve niet weinig licht aanbrengt. d' Auteur hier van is wijlen Petrus Balling, een verstandig man, in de Grieksche en Latijnsche taalen zeer ervaren, die dit tractaatje heeft uitgegeven in 't jaar 1662, onder de titel Het Licht op den Kandelaar (...). En alzoo deze tijtel dubbelzinnig was, zo meenden eenige der gener, die men om hen van andere Christenen te onderscheiden Quakers noemt, dat William Ames het zelve zaamen gestelt had: ook hebben andere van die gesintheit dit werkje waardig geacht in 't Engelsch over te zetten en alzoo in druk te brengen. Daar en boven is het in 't jaar 1683 achter het Latijnsche Werkje, genoemd Adami Borelii Opera Posthuma in 't Latijn uitgegeven. Dit heeft die Vriend nodig geacht te berichten en U.E. het licht van Gods Kennisse hartelijk toe te wenschen.

De aanwezigheid, in grotere letter, van de naam van William Ames op het titelblad en het ontbreken van de auteursnaam was niet de enige reden of oorzaak van de vergissing. Het werk sloot aan op het thema waar Ames reeds verschillende malen over geschreven en gepreekt had: het goddelijke Licht. Maar daarover straks meer.

² Jan Rieuwertsz was eveneens lid van de doopsgezinde gemeente en evenals Balling vriend en leerling van Spinoza. Zijn fonds bevat behalve de werken van Spinoza ook die van Descartes; verder bv. Camphuysens *Theologische Werken* (1661), de *Zederijmen* van A. Jansen (1656), Erasmus' *Annotationes N.T.* (1663), Homerus' *Ilias* en de *Koran*, beide in de vertaling van Glazemaker. In het algemeen was het fonds gekenmerkt door serieuze, doch onorthodoxe uitgaven. Enkele werken zouden tegenwoordig 'radicaal' genoemd worden. Op zijn uithangbord stond geschreven: 'In 't Martelaarsboek'. Zijn winkel was een ontmoetingsplaats van collegianten, geleerden en libertijnen. Vgl. NNBW vol. II, kol. 1211; I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel* IV, p. 63-64.

³ Een analyse van dit spinozistische theologische werk vindt men bij F. Akkerman en H.G. Hubbeling, Jarig Jelles. *The author of the Preface to the Opera Posthuma and his relation to Spinoza*. LIAS VI (1979) 154-173.

Balling is dus de auteur. Dat hij een verstandig en ontwikkeld man was, die een goede zaak op een voortreffelijke manier wist te verdedigen, weten we uit twee andere geschriften van zijn hand, die te plaatsen zijn in de zogenaamde 'Lammerenkrijg' in de Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam. In 1663 publiceerde Rieuwertsz (dit keer met zijn uitgeversnaam erop) de *Verdediging van de Regering der Doopsgezinde Gemeente, die men de vereenigde Vlamingen, Vriezen, en Hoogduytsche noemt, binnen Amsterdam, zijnde een wederlegging van het zoo genoemde Nootwendig Bericht, &c.* En in 1664: *Nader Verdediging van de Regering der Doopsgezinde Gemeente, die men de vereenigde Hoogduytsche, Vriezen en Vlamingen noemt, binnen Amsterdam, zijnde een Wederlegging van d'Antwoord op de Verdediging, &c.* Deze werken tellen resp. 69 en 42 blz. en vertonen beide op de laatste bladzijde de initialen 'P.B.'. In het voorwoord van het eerste vertelt Balling 'Aan den Lezer', dat wie meer over hem wil weten, daarvoor bij Rieuwertsz terecht kan: 'dat gy daar toe begerig zijnde, het by den Boekverkoper, waar voor deze gedrukt zijn, wel kont komen te vernemen, *als die mij zeer wel kennende*, het niet en verboden is aan den gene, die hem daar over mochten vragen, bekend te maken'.

Deze twee werken hebben geen filosofische of theologische inhoud. Zij houden zich bezig met een kerkelijk-politieke kwestie, het recht van de gemeente namelijk om bij onenigheden binnen de gemeente, zelf te oordelen en te beslissen. De gemeente is 'opperste Rechter' en heeft een soevereine beslissingsbevoegdheid. Er waren lieden, die stelden dat men zich bij dergelijke twisten moest voegen naar het oordeel van 'leraren van buiten'. Balling daarover: 'In zo hogen top is tegenwoordig de onbeschaamtheit gestegen, dat men dit opentlik derf staande houden. Schijnende met alle kracht daar op uyt te zijn/ en de Gemeynthe t'enemaal te ontvoogden/ en onder de macht van andere te brengen (...)' (p. 5). Volgens hem

is onmogelijk/ dat oyt iemand van buyten/ zich over haar als Rechter kan stellen: Dewijl zij geen opperhoofdicheit in deze buiten zig selfs erkent/ of haer wort met eene louter geweld aangedaan/ en 't is van dit Volk onmogelijk eene goede reden te geven/ tot bewijs/ van dat de Gemeynthe in enige tijt/ zodanig zoud konnen gestelt zijn/ dat ze niet en zoud kapabel zijn/ dus in alle voorvallende quaestien zelve een decisie te maken (ib.).

De autonomie der gemeente wordt uitvoerig bewezen met behulp van de traditie der Doopsgezinden, o.m. blijkend uit diverse documenten betreffende de kerkorde. In het betoog komen zeer veel namen van gemeenteleden voor, die in de twist betrokken waren.⁴ De stijl is krachtig en indringend; zij getuigt van

⁴ Zie ook hierover Hylkema, *Reformatours*. 2 dln. Haarlem 1902.

mensenkennis en ook van een gezagspositie van de auteur. Hij maakt zijn tegenstanders niet belachelijk; hij analyseert hun standpunt en komt met zakelijke tegenargumenten om hen te weerleggen. Duidelijk is wel zijn bewogenheid, zijn sterke betrokkenheid bij het wel en wee van de gemeente. Hij manifesteert zich als een voorstander van tolerantie binnen de gemeente, op basis van de uiterst summiere doopsgezinde 'dogmatiek' en de erkenning van ieders recht op eigen interpretatie van de leer en de Schrift.

Wie in het strijdperk treedt, mag onaangename reacties verwachten. Dat heeft ook Balling ervaren. In een vijandig pamflet werd hij vergeleken met Goliad, die het onderspit zal moeten delven tegen Gods beschermelingen: *Goliadts Swaart, of Pieter Ballings soo genaamde Nader Verdediging van de regering der Vlaemsche Doopsgezinde Gemeente binnen Amsterdam. Uyt zijn eygen gronden wederlegt* ('t Amsterdam. By Arent van den Heuvel. Anno 1664). Tussen de aantijgingen door verkrijgen wij ook interessante biografische informatie. De anonieme auteur beschuldigt hem vanwege

syn lincke manier van schrijven/ door welcke hy (niet directelijck gelijk Gerrit Blaeupot aen een opene maeltijdt heeft durven doen) maer indirectelijck de Administrateurs van de bewuste secrete middelen aenwijst als of sy in 't administreren der selfde/ hadden te werck gegaen/ ghelijck als hy ghesien heeft dat de factours in Spangien deden/ doen hy aldaer eenige wel bekende Haerlemsche en Amsterdamse Coopliden/ die dat noch geheugen; in commissie bediende: 't Geen wel licht ymandt billicke reden soude geven om te segghen 'dat hy een ander in den oven soeckt, om dat hy'er enz.' (folio 3) 'Maer 't doet hier tot de saeck niet/ daer ick my nu meyn toe te wenden' (f.4).

Balling heeft dus in de handel gezeten, als commissionair voor Amsterdamse en Haarlemse kooplieden in Spanje. Het is niet onmogelijk dat hij Spinoza, die voor en na zijn excommunicatie uit de Portugese Synagoge in 1656 ook in de kringen van collegianten en doopsgezinden verkeerde, op de Amsterdamse beurs ontmoet heeft. Spinoza was immers toentertijd ook werkzaam in de firma van zijn vader, die hij met zijn jongere broer voortzette; ook de Spinoza's dreven internationale handel en spraken Spaans en Portugees.⁵ De schrijver van *Goliadts Swaart* tracht zijn zaak kracht bij te zetten door een versluierde verwijzing naar de relatie tussen Balling en Spinoza:

Misschien door inductie van sijn Meester N.N. die opentlijck met de H.

⁵ Zie A.M. Vaz Dias en W.G. van der Tak, 'Spinoza merchant & autodidact'. *Studia Rosenthaliana* XVI (1982) 103-194.

Schrift spot/ seggende datter geen ouder is als van 500 jaren... Welckers gronden P.B. als zijn voornaemste Discipel zijnde/ misschien seer grondigh heeft gevat; en daarom neem ick om tegen hem te bewijzen/ den sekersten wegh/ dat is de politieke gronden/ die hy voor al niet loochenen sal/ om dat hy daer te politijck toe is (f.11-12).

Balling is inderdaad een van de beste vrienden van Spinoza geweest en een trouw en toegewijd leerling. Vanaf het midden der vijftiger jaren tot aan zijn dood (vóór 1669)⁶ heeft hij tot de vriendenkring en studiekekring van de Amsterdamse vrienden behoord. Hij was het, die van Spinoza's eersteling *Renati des Cartes Principia Philosophiae* (Amsterdam: Rieuwertsz, 1663) een voortreffelijke vertaling leverde onder de titel *Renatus Des Cartes Beginzelen der Wysbegeerte, I en II Deel, Na de Meetkonstige wijze beweezen, door Benedictus de Spinoza, Amsterdammer; mitsgaders des zelfs Overnatuurkundige Gedachten, In welke de zwaarste geschillen, die zoo in 't algemeen, als in 't byzonder deel der Overnatuurkunde ontmoeten, kortelyk werden verklaart. Alles uit 't Latijn vertaalt door P.B.* (Amsterdam: Rieuwertsz, 1664). Dit is de enige publikatie, waarin Ballings initialen op de titelpagina verschijnen. Behalve dat deze vertaling een tweede uitgave van Spinoza's *Principia Philosophiae* is omdat Spinoza zes royale passages aan de tekst heeft laten toevoegen, is zij ook van belang als eerste geautoriseerde vertaling, als interpretatie die in overleg met de auteur tot stand is gekomen en door hem is goedgekeurd. Menigmaal is raadpleging van deze vertaling bevorderlijk voor het verstaan van het latijnse, door L. Meyer bijgewerkte, origineel.⁷

⁶ Vgl. K.O. Meinsma, *Spinoza et son cercle* (bijgewerkte en uitgebreide Franse uitgave van *Spinoza en zijn kring* van 1896). Paris: Vrin 1983, p. 265. Speciaal met het oog op Balling wordt ook interessante achtergrondinformatie verstrekt door A.F. de Jong, 'Geest en toekomst. De invloed van het cultureel-wijsgerig klimaat op de Doopsgezinden in de tweede helft van de 17e eeuw'. *Doopsgezinde Bijdragen*. Nieuwe reeks, nr. 6 (Amsterdam 1980) 24-36; en P. Hirsch, 'Spinoza, wijsgeer tussen regenten en doopsgezinden', ib. 137-153.

⁷ Vergelijking van deze vertaling met het Nederlands van de *Korte Verhandeling* zal moeten uitwijzen of Balling ook voor het Nederlands van dit werk (waarvan de oorspronkelijke Latijnse tekst verloren is) verantwoordelijk is. F. Akkerman maakt het aannemelijk, dat Glazemaker voor zijn vertaling van de *Ethica* gebruik heeft gemaakt van een Nederlandse versie van de hand van Balling. Zie diens *Studies in the posthumous works of Spinoza. On style, earliest translation and reception, earliest and modern edition of some texts*. Diss. Groningen. Meppel 1980, cp. V. 'All sorts of peculiarities in the translation of I and II (...) point into Balling's direction. The explicit translations summed up above evince a free, intellectual attitude to the text, which is absolutely incongruous with Glazemaker's but which does go with the style of Balling as it is expressed in his translations of PP and CM' (p. 153).

Helaas zijn de brieven van Balling aan Spinoza niet bewaard gebleven. Wel bezitten we een aangrijpende brief van Benedictus de Spinoza '*Doctissimo ac prudentissimo* Petro Balling' d.d. 20 juli 1664 waarin hij hem troost bij het verlies van een dierbaar kind, vermoedelijk vanwege de pest.

Uw laatste brief, als ik me niet vergis geschreven de 26ste van de vorige maand, heeft mij in goede orde bereikt. Met grote droefheid en kommer heeft hij mij vervuld, zij het ook dat die niet weinig verminderd is als ik denk aan uw wijsheid en geestkracht, waarmee gij de slagen van het lot, of liever van de waan, ten tijde dat zij u met de krachtigste wapenen aanval-len, weet te verachten. Niettemin neemt mijn bezorgdheid met de dag toe en daarom bid en smee ik u bij onze vriendschap de moeite te nemen mij eens uitvoerig te schrijven'.⁸

Zowel de authentieke vriendschap als de geestelijke communicatie spreken uit deze brief. Spinoza ondervindt grote droefheid en kommer bij wat zijn vriend overkomt, maar durft desalniettemin te herinneren aan wat hen filosofisch bindt: '*fortunae vel potius opinionis incommoda*'. De rest van de brief handelt ook over de verbeelding (*imaginatio*), die volgens Spinoza het mentale gevolg van de lichamelijke constitutie en dispositie is. Hij bespreekt dit onderwerp omdat Balling in zijn vorige brief gewag heeft gemaakt van 'omina', voortekens voor het overlijden van zijn kind. Volgens Spinoza kan geen enkel verschijnsel der verbeelding dat voortkomt uit lichamelijke oorzaken 'ooit een voorteken zijn van toekomstige gebeurtenissen, omdat de oorzaken van die verschijnselen geen toekomstige gebeurtenissen impliceren'. Wel kan een vader die zijn zoon kent en liefheeft ('om een voorbeeld te geven dat op uw geval lijkt') zich levendig voorstellen wat er met zijn kind kan gebeuren en enigszins een voorgevoel hebben van de toekomstige situatie vanuit de indringende kennis van het heden.⁹

Het thema

Nu de persoon Pieter Balling zo veel mogelijk geschetst is vanuit de beschikbare bronnen, wordt het tijd over te stappen op het onderwerp van zijn verhandeling: het goddelijke licht dat de mens verlicht en leidt en waarnaar hij zou moeten handelen. Van oudsher is in religieuze of filosofische teksten gebruik gemaakt van het licht-symbool om de kennis (van het goddelijke of ook kennis zonder

⁸ Spinoza, *Briefwisseling*. Vertaald door F. Akkerman, H.G. Hubbeling en A.G. Westenbrink. Amsterdam 1977, p. 149 e.v.

⁹ Zie ook L. Feuer, The dream of Benedict de Spinoza. *American Imago* 1957, XIV, 225-242.

meer) aan te duiden. Plato is in dezen natuurlijk een sterke trendsetter door zijn vergelijking van de kennis van het Goede met het zonlicht;¹⁰ Aristoteles volgt hem hierin volledig: 'zoals de ogen van de nachtvlinders zich verhouden tot het felle daglicht, zo verhoudt zich de geest van onze ziel tot wat van nature het allerevidentst is'.¹¹ Augustinus' illuminatietheorie is een ander voorbeeld van deze eerbiedwaardige traditie.

In de kringen van de min of meer anti-kerkelijke christenen van de zeventiende eeuw was de licht-beeldspraak zeer geliefd. Er bestaat een interessant getuigenis over deze voorkeur. De chef van de Quaker-missie te Amsterdam, William Ames, schreef begin 1657 aan Margaret Fell, 'de moeder van de Quakers' in Engeland, dat

er te Amsterdam een Jood is, verworpen door de joden zoals hij zelf en anderen zeggen, omdat hij niet wou erkennen dat er een ander onderwijs is dan dat van het licht. Hij vroeg me op bezoek te komen en ik heb met hem gesproken (...). Hij zei dat het lezen van Mozes en de profeten niets voor hem betekende als hij ze slechts uitwendig zou kennen en dat zulks slechts zin had met een inwendige ervaring. Hetzelfde was het geval met de naam van Christus. Ik gaf opdracht om hem exemplaren te bestellen van de hollande copieën van uw boek en hij liet me zeggen, dat hij naar onze vergadering zou komen. Maar intussen werd ik gevangen genomen'.¹²

Het is bekend dat in Spinoza's filosofie de licht-symboliek een belangrijke rol speelt. Vergelijk bijvoorbeeld *Ethica* II, pr. XLIII, schol.: 'Sane sicut lux se ipsam et tenebras manifestat, sic veritas norma sui et falsi est'. Of de *Korte Verhandeling* die in Ballings handen moet zijn geweest, waarin de Godskennis wordt omschreven als 'de alderklaarste kennisse' (II, cp.1), die 'en zig zelfs, en ook de valsheid openbaart', zodat 'het verstaan is een zuivere liding' (II, cp. 15). Het opvallendst is het licht-symbool bij Spinoza present in de T.T.P. waar de uitdrukkingen 'lumen intellectus', 'lumen aliquid divinum', 'lumen naturale' schering en inslag zijn. Zie bv. de Praefatio en cp.I. Het 4e hoofdstuk (De lege divina) besluit met de woorden 'Scriptura itaque lumen et legem divinay naturae absolute commendat'. Wat Christus heeft begrepen en gepredikt, is volgens

¹⁰ *De Staat*, boek VII, 516a. Vgl. mijn *Dialectisch denken. Over Plato, wiskunde en de doodstraf*. Bussum 1981, p. 43 e.v.

¹¹ *Metaphysica* II, 993b9-10.

¹² Zie Richard Popkin, Un autre Spinoza. *Archives de Philosophie* 48 (1985) 37-57. Popkin bespreekt deze tekst uitvoerig en maakt aannemelijk dat de Jood Spinoza is. Binnenkort verschijnt van hem bij Van Gorcum een monografie over de contacten tussen Spinoza en de Quakers.

Spinoza niets anders dan dit 'natuurlijke licht'. Het is aannemelijk dat Spinoza deze 'dissertationes' of hoofdstukken kort na zijn crisis-tijd en excommunicatie uit de Synagoge geschreven heeft, ongeveer in het jaar dat de brief van Ames vermeldt, 1657.

De genoemde William Ames, wiens naam voorkomt op de titelpagina van Ballings geschrift, had enkele werkjes geschreven met gelijksoortige titels, zoals: *Het ligt dat in de duisternisse schijnt/ beweesen den weg tot God te zijn* (Amsterdam 1660) en *Het waare licht beschermt ende de onnooselheydt van de eenvoudige bevrijt van de valsche beschuldigingen door P. Serarius op haer geleyt* (Amsterdam 1661).¹³ Omdat deze een inhoudsopgave en samenvatting is, citeer ik hier ook de volledige titel van het werk dat door Balling op zijn titelpagina slechts kort vermeld wordt: *De verborgentheden van het Rijke Godts, ende de werkinge/ leydinge en bestieringe van Godts Geest verklaert/ in tegenstelling van de letterlijke oeffeningen voorgesteld als de ware Godtsdienst/ door Galenus Abrahamsz ende door zijn aenhangers ende toestemmers geloofd. Waer in getoont wordt, dat de Soone Godts dewelcke yeder mensch verlicht die in de werelt komt, dien is die de ware begeerte in den mensch verweckt, ende wedergeboorte, heylighmaeckinge en saligheyt door zijn Geest in den mensch werckt, ende dat is de gerechticheydt die Godt aengenaem is, maar de letterlijke oeffeningen, ende de eygen gerechtigheden der menschen zijn Godt niet aengenaem.* Door William Ames. Gedruckt voor den Autheur in Amsterdam, 17. dagh der 11. maant 1661.¹⁴

Dit boek behandelt negen discussiepunten tussen Galenus Abrahamsz en William Ames. Ik laat ze hier de revue passeren omdat ze tezamen een mooie inleiding vormen op het thema van Ballings boek.

1. Volgens Abrahamsz stelt Ames, dat de ziel, die de zonde toestemt: 'die is uyt Godt'.
2. Maar, stelt G.A., dan moeten 'nootzaekelijk alle menschen saligh worden, waar op W.A. seyde: Ick ontken u besluyt'.
3. Galenus stelde dat de geest des menschen 'het eerste beginsel der Godtsdienst is, en niet het Licht Christi'.
4. 'G.A. seyde dat de menschen eerst moeten ontwaecken ende dan uyt den dooden opstaen, ende dat Christus daer na dan de menschen eerst quam verlichten'.
5. 'G.A. wou bewijzen dat het uytwendige oor de stemme Godts konde hooren'.
6. 'G.A. seyde/ de Schriftuer is het woordt Godts'.

¹³ Zie Rogge, *Remonstrantse Bibliotheek*, deel II², p. 44. Slechts het eerstvermelde boek ken ik door autopsie.

¹⁴ De druktechnische eigenschappen van dit werkje doen vermoeden, dat het door Rieuwertsz geproduceerd is.

7. 'G.A. seyde/ Dat de Schriftuer den Regel is/ uyt welcke men moet weten/ wat men doen en laten moet &c'.

8. 'G.A. seyde/ Men moet de menschen tot de Schrift wijsen/ ende niet eerst tot het Licht'.

9. 'G.A. seyde dat de Heydenen verlicht waren door de Scheppinge ende dat se veroordeelt ofte verdoemt waren, omdat sy die niet waergenomen hadden; maer datsy niet waren verdoemt, om (ofte door) yets dat sy in haer hadden, en hy trock aan Rom. 1'.

Er zou een apart en uitgebreid onderzoek nodig zijn om deze discussie tussen Galenus en Ames precies uit de doeken te doen en hun standpunten exact te determineren. Voor ons doel, het begrijpen van Ballings tekst, hebben we slechts een vaag idee van de theologische achtergrond-discussie nodig, waarop Balling op zijn geheel eigen wijze ingrijpt. Deze theologisch-kerkelijke kontekst is, denk ik, met de boven gepresenteerde samenvatting voldoende verduidelijkt.

Balling verheft de discussie over het Licht onmiddellijk boven de gebruikelijke theologische polemiek van het soort van Galenus, Serrarius¹⁵ of William Ames. Onder de fraaie motto's van 1 Joh. 1 v.5 ('dat Ghodt een Licht is') en Ephes. 5 v.13 ('Want al dat openbaar maakt, is Licht') houdt hij een zuiver rationeel betoog, dat tot een geheel ander 'univers de discours' behoort als dat van genoemde tijdgenoten. Wel is er een sterke overeenkomst met het enkele jaren later geschreven en slechts ten halve uitgegeven werk van Adriaan Koerbagh: *Een ligt Schijnende in Duystere Plaatsen/ Om te verligten de voornaamste saaken der Gods-geleertheyd en Gods-dienst/ Ontsteeken door Vreederijk Waarmond/ ondersoeker der Waarheyd.* T'Amsterdam/ Gedrukt voor den Schrijver. Int Jaar 1668. Maar dat was dan ook met hem een leerling van Spinoza.¹⁶ Ik citeer ter illustratie een stuk van een programmatisch gedicht waarmee Koerbagh zijn werk opent:

Daar komt een Hemels ligt/ van Gode nederdaalen/
Tot in een duyster plaats/ dat ider een verligt.
Wat isser soo bedekt/ dat dit niet kaan doorstraalen?
Ja van den afgrond selfs/ krijgt men nu onderrigt.
(...)
Dit Goddelijcke ligt/ dat is de waare reden.
Wie die gestaedig volgt/ die wandelt in het ligt

¹⁵ Vgl. Ernestine G.E. van der Wall, Petrus Serrarius (1600-1669) et l'interprétation de l'écriture. *Cahiers Spinoza*, no. 5 (1985) 189-217. Voor een algemene schets, zie L. Kolakowski, *Chrétiens sans église; la conscience religieuse et le lien confessionnel au XVIIe siècle.* Paris 1969.

¹⁶ Volledige en critische tekstuitgave door Hubert Vandenbossche, Brussel 1974. Zie ook van dezelfde auteur: *Adriaan Koerbagh en Spinoza.* Leiden 1978.

(...)

Hier door kan ider een waare waarheyt raaken/
Soo veel hem noodig is/ en stellen sig gerust.¹⁷

Nadat Koerbagh de Spinozistische definitie van de Substantie (die bestaat uit een oneindig aantal van oneindige eigenschappen) heeft toegepast, vervolgt hij:

Dese God of dit Wesen/ en heeft sik niet onbetuygt gelaaten/ maar heeft sik klaarlijk betuygd an alle volkeren der wereld geen uytgesonderd/ be-
giftigende de selven met de rede; door welke/ als door het eenigste woord
Gods/ men tot de kennisse Gods en ons selfs komt/ uyt welke/ en door
welke/ vloeyen en gemaakt kunnen worden/ alle redelijke en billyke wet-
ten/ soo wel God/ en des selfs dienst aangaande/ als de onderlinge wel-
stand des menschelijke geslagts onder malkander.¹⁸

Ditzelfde Spinozistisch naturalisme ligt ten grondslag aan de tekst van Pieter Balling, die we nu gaan analyseren.

De tekst

De hiernavolgende tekst is zorgvuldig getranscribeerd van de 6 bladzijden tekst van het boekje. De schuine strepen zijn van het origineel overgenomen. Ik heb ze gehandhaafd, omdat ze, gebruikt als gedachtenstrepen, het begrip van de tekst vergemakkelijken.

De tekst is gezet in een zeer kleine gotische letter, afgewisseld met klein ro-meins type voor de passages die de auteur heeft willen accentueren; deze worden hier gecursiveerd.

In de marge heb ik de alinea's doorlopend genummerd. De grote alinea's zijn met letters onderverdeeld.

¹⁷ o.c. p. 19.

¹⁸ o.c. p. 28.

*HET LICHT OP DEN KANDELAAR
DIENENDE/ TOT OPMERKINGE VAN DE
VOORNAAMSTE DINGEN; in
het Boekje genaamt De verborgentheden van het Rijke
Ghodts,
&c. tegens Galenus Abrahamsz. en zijn Toestemmers zc./
verhandelt/ en beschreven/ door WILLIAM AMES.*

1. Johan. 1 vers 5. Dit is de verkondige die wy van hem gehoord hebben, ende wy u verkondigen, dat Ghodt een Licht is, ende gantsch geene duisternisse in hem is.

Ephes. 5 vers 13. Want al dat openbaar maakt, is Licht.

Piter Balling

Gedrukt voor den Autheur. 1662.

[1]De zaken zijn niet om de woorden; maar de woorden om de zaken. Zo dan de zaken/ wel en behoorlijk/ door de woorden/ zouden verstaan werden/ dat most geschieden/ door zoodanige/ die bequaam waren/ de zaken zelven/ den genen die ze voor quamen/ in te drukken; en dan waar het genoeg/ om onze gedachten/ zoo wy die begrepen/ aan andere bekend te maken/ maar zulke (woorden) te gebruiken.

[2a]Doch dewyle wy ondervinden; dat het hier mede heel anders gelegen zy: en dat twee menschen/ de zelfde woorden en redenen sprekende/ of schrivende/ nochtans verscheiden/ ja ook wel tegen een stridende gedachten/ kunnen hebben; zoo wort daar uyt klaarlijk/ de onvermogenheit/ om door woorden/ en redenen dit bequamelijk te kunnen doen/ afgenomen. [b] Men heeft zich/ ook hier over/ geenszins te verwonderen: dewijl men weet/ in wat voor een veranderinge/ de talen geduiriglijk zijn: ook zodanich; dat de woorden/ van hun vorige betekenisse/ gehelijk wel verwisselen kunnen.[c] En de onvolmaaktheit der zelve is zoo groot; dat indien iemandt die zodanigh/ als die nu in 't gebruik zijn/ gemaakt hadd'/ men zoud' moeten geloven/ dat hy of zeer weinich/ of geen kennisse van de zaken/ die daar door beteikent willen worden/ gehadt hadde. Zoo dat dan/ indien men door woorden/ en redenen iemandt de zaken zelven/ beter zoude willen indrukken/ men van noden hadde/ nieuwe woorden, en by gevolg een heele nieuwe taal te vinden. Doch dat zou 't werk/ dat zou den arbeit zijn.

[3]Ondertussen zietmen/ wat een zee van verwerring/ hier uyt/ over 't gehele menschelijk geslacht bloeit: want al schoon er geen ontbraken/ door welke de woorden/ nu door onverstant/ dan door loosheit of boosheit/ gebogen en verdraeit wierden/ tegen de meining van den spreker of schrijver/ op zulk een wijze/ als zy/ die dit doen/ hun beoginge alderbest meinen te bereiken/ waar uyt dan by gevolg/ al dat bedriegen/ eerrooven/ twisten/ en wat des meer is/ voort komt: zoo is 't evenwel noch zodanich/ dat hoe oprecht en voorzichtig/ ook iemand in dezen wil gaan/ hij evenwel nochtans dikmaal ondervint/ te misleiden/ en misleit te kunnen werden.

[4a]Maar niet tegenstaande/ het zodanich met de woorden/ en redenen/ tegenwoordich gebruikelijk/ gelegen is: zoo zijn zy evenwel niet te min/ het gereetste/ en zoo veel my tot noch toe bekend is/ het bequaamste middel om alle onze gedachten/ aan andere te kunnen bekend maken. En hierom dan/ al schoon zoo veel verwerring/ en bedroch daar uit komt te rijzen/ dat niemand die maar eenige ervaarentheit heeft/ hier af onbewust kan zijn; zoo en machmen daarom/ van de zelve niet al te afschuwelijk wezen/ gelijker zich nochtans niet weinige openbaren; die dewijle zy zelve hier af eenige ondervindinge hebben/

zoo worden zy heel lichtelijk bewogen te geloven/ dat men daar op uit is/ om haar te bedriegen/ en zoo veel te meer/ zoo zy daar af vooren gewaarschuwt zijn. *[b]* Dit/ gelijk het in veel dingen/ zoo heeft het wel voornamelijk plaats/ in 't gene dat men gewoon is/ voor Ghodtsdienst te houden. Waar omtrent de meeste menichte zodanich gestelt is/ datze naulijk gehoor/ veel min enige overweging zouden toedoen/ tot het gene hen van iemand/ die zy oordelen niet te zijn van hun gezintheit/ wort voor gedragen/ om zoo men meent, daar door niet verleit te worden.

[5a] Doch indien zy zich zodanich droegen/ ook omtrent den hare/ men mocht denken dat het uit voorzichtigheit voort kwam/ en zy uit hun eigen ogen wilden zien: maar geenzins/ dien last is te zwaar. Alles wort/ wat van die kant komt/ door zulk een vooroordeel voor waar/ en goede munte aangenomen/ als of er geen gevaar van te dolen kon zijn/ daar het nochtans even zoo by de eene gezintheit/ als by de andere gestelt is. *[b]* Alles steunt het maar/ op een waarschijnlijkheit van de waarheit het naaste te zijn; en hierom isser zoo veel moeite an vast/ daar door ieder de zijne wel moet bewaren/ en voorstaan tegen andere/ zoo veel schoolgeleertheit/ studerens en disputerens/ dat men veel eer geloven zoud/ dat er geen ware Ghodtsdienst was/ als dat ze deze zoud moeten zijn. *[c]* Dewyle het/ dan hedensdaags zoo hier mede gelegen is/ kan men het gemeen zoo groot ongelijk geven/ dat zy van dezen kraam wel te kunnen optoyen wanhopen/ en maar blijd zijn/ dat er gevonden worden/ die ook zeer wel daar mee voorzien zijn/ aan welke zy dien gehele last op dragen? gewisselijk neen: want die maar een weinich kan zien/ ziet wel/ dat er altijd een twisten ten achteren is/ en dan eerst een einde als men het moede is/ dat de overwinninge altijd blijft aan die/ niet juist die de waarheit heeft/ maar die 't beste met de tong en woorden weet te schermten. Ellendich dan/ indien 't zoo moet gezocht en gevonden worden. Maar 't is niet de ware Ghodtsdienst zoo niet gelegen.

[6a] Wel aan dan gy/ wie gy ook zoudt mogen zijn; wy en willen u niet aftrekken van den eenen hoop menschen/ en u wederom tot een ander overvoeren; het is tot wat anders waar toe wy u willen nodigen; geeft maar een weinich gehoor. Dit weet gy immers/ dat gelijk het een uiteinde is/ alles wat ons voorkomt/ zonder onderscheit aan te nemen/ het niet minder is/ alles zonder onderscheit te verwerpen. Wy nodigen u tot iets/ 't welk een middel kan zijn/ om tot u zelfs heil en welstant te geraken: zijt vry zoo wantrouwich/ of liever voorzichtig als gy wilt/ gy en kont ons met reden u oor in dezen niet weigeren: al de schade die gy zoudt kunnen ontfangen/ uit het doen/ waar toe wy u aanmanen/ is maar alleen/ dat gy een weinich vergeefs werk zoud doen/ by aldien/ 't gene daar door belooft werde niet en volgde. *[b]* Daar gy in tegendeel/ zoo 't al volgde/ zoudt kunnen komen te genieten/ een zake zoo groot in waardye/ dat ze om

al 't gene groot op aarden geacht wort/ niet zoud mogen verwisselt werden. Dat meer is/ ver en is 't niet te zoeken; maar gereet en na by u/ ja in u zelve. En daar zoud gy de proeve/ van 't gene wy zeggen/ kunnen ondervinden/ die doch de alderzekerste/ en gewiste is/ die men kan begeren.

[7a] Wy wijzen u dan tot u zelve/ dat is dat gy moet inkeren/ acht geven/ ende opmerken op 't gene dat in u is: namelijk *op het Licht der waarheit, het waarachtige Licht, 't welke verlicht een yder mensche komende in de werelt*. Hier moet gy zijn/ niet buiten u. Hier zult gy vinden een beginzel dat zeker is/ en onfeilbaar/ en waar door gy toenemende/ en voortgaande/ eindelijk tot een gelukzaligen standt zult kunnen geraken. Hier een proef af te nemen hebt gy lichtelijk te wagen. [b] Derft gy zoo veel niet doen/ bezwaarlijk zijt gy te helpen. En zoo gy dan die een mocht zijn/ die eer gy wilt aanvangen/ alles wilt weten/ ook die dingen/ die ondervonden worden/ in een standt waar van gy zo geheel vreemt zijt/ dat er niets in u is/ dat zoo veel overeenkomsten daar mede heeft/ om het na waarheit te kunnen bevatten: weet dit gy doet even als die/ die zonder letteren te willen leren/ willen leren lezen. [c] Te willen weten alles waar toe men bequaam is/ is wel en prijzelijk/ maar verder te willen/ is dwaasheit: altijd zal er een vragen over/ altijd een weten te kort zijn. Die 't niet eer zal wagen/ eer hy hier in ten vollen vernoegt is/ noit zal hy anvangen/ veel min tot zijn heil voleinden. Doch/ om zoo veel in ons is opening te doen/ van 't gene waar toe wy u aanmanen/ achten wy nodich: op dat men moge verstaan/ wat het eigenlijk is.

[8] Wy zeggen dan/ dat wy een ygelijk mensche aanmanen in te keren tot het *licht* dat in hem is/ (wy noemen het liever met de benaming van *Licht*, als met enige andere/ anders is 't ons om 't even/ of men het noeme *Christus*, den *Geest*, het *Woort* enz. dewijle alle deze op een en zelve zake uitloopen) maar dewijl het woort *Licht*, in zijn eigentlijke beteekenis wat anders is/ als 't gene wy daar onder verstaan; zoo zullen wy/ met korte woorden klaarlijk trachten uit te drukken/ wat onder deze benaminge by ons wort beteikent.

[9] *Het Licht* (dan zeggen wy) *is een klare en onderscheidene kennisse van waarheit, in het verstant van een ygelijck mensch, door welk hy zodanich overtuigt is, van het zijn, en hoedanich zijn der zaken, dat het voor hem onmogelijk is, daar aan te kunnen twijffelen.*

[10] Uit deze beschrijvinge/ die wy nu van het *Licht* geven/ ziet men klaarlijk; dat het zelve/ als een voorname uitwerking in zich moet bevatten/ van ons te kennen te geven/ en aan te wijzen/ wat *waarheit* en valscheit. wat *goet* en *quaat* is/ 't welk zekerlijk/ een zake van zoo groot een aangelegentheit is/ dat men zonder 't zelve/ nootzakelijk in een gedurige duisternis/ waan/ en zonde om-

zwerft: geen waarheit kent/ geen ghoedt en doet/ als by de tast/ en 't geluk/ zonder enige gewisheit.

[11] Dit *Licht* dan/ *Christus*, de *Waarheit* enz. is dat gene/ *dat de werken der duisternisse, de zonden openbaar maakt, en bestraft in den mensche, hem aanwijst, hoe hy van Ghodt afdwaalt. Hem beschuldicht van het quade dat hy bedryft, en bedreven heeft: ja dit is 't gene dat hem oordeelt, en verdoemt.* Wederom: *Dit is de prediking aan alle Schepzel onder den Hemel, schoon zy noit van de Schriftuur gehoord, of die gelezen hebben. Dit is 't gene, dat den mensche in waarheit leit op den wegh tot Ghodt. Dat hem ontschuldigh in 't goet doen, en vrede geeft in zijn geweten: ja hem aan leidt, tot een vereniging met Ghodt; waar in alle heil, en gelukzalicheit gelegen is.*

[12a] Verder. Dewijle de natuur van dit *Licht* eigenlijk is/ het quaat/ en de zonden onfeilbaar aan te wijzen/ te bestraffen/ en daar af te overtuigen: *zoo en kan het onmogelijk noit daar in toestemmen.* En ofschoon wel waar is/ dat de werkingen van dit *Licht*, in alle menschen/ in welke het nochtans is/ niet even krachtich/ ja in zommige geheel niet schijnt te werken: zoo is dit alleen maar door de tegenhoudende beletzelen: want gelijk het eigenlijk *Licht* door tussenkominge van andere lichamen/ of bedekkingen/ belet kan worden zijn werkinge te hebben daar/ alwaar het die nochtans zoude hebben/ zoo deze veranderingen wegh waren/ blijvende het *Licht* in zich onverandert: alzo ook/ is 't gelegen met dit *Licht* waar af wy spreken. [b] De veranderingen in deze zijn veelvuldich. Al wat in de werelt is/ en ons voorkomt/ schijnt in dezen den oorloch te willen aanseggen. Wat isser/ dat niet op d'en of d'ander van de zinnen des menschen/ een krachtige werkinge heeft; door de welke het overgaende tot de ziele/ de geheugenisse zoo vervult/ dat er niet meer in mach. De ogen/ en de oren staan voor alles gedurich open: zoo dat noit voorval ontbreekt/ om de ervaring van 't gene aan 't lichaam zoo wel dee/ in gedachten te brengen. En dit maakt de begeerte driftich/ om het te genieten/ doch alles is zonder vernoeginge: de voorwerpen zijn veelvuldigh/ 't genot is maar enkel/ vooropgaande; en de oorzaken onophoudelijk. Daar dit alles nu in manieren en gewoonten/ die na waan/ en niet na 't *ware Licht* geregelt zijn/ door opvoeding en voorbeelden/ in ons zodanich werkt; dat men geheelijk daar in leeft/ wel is 't wonder/ dat hier geen/ of zoo weinich werking van 't *Licht* is? geenzins. In de begeerlijkheit tot al wat hoog in de werelt is/ is men zoo ingewikkelt; in de wellusten zoo ingedompelt: dat byna onmogelijk/ het *Licht* eene begeerte tot het *ghoede* kan doen opwellen. Daar dan deze zoo strijdige werkingen zijn tegen het *Licht*, daar zal het noyt doorbreken. Na de aart en natuur van yder zaak/ is ook zyne werking; daar zy tegenstrijdich zijn/ moet het eene voor 't ander wijken/ en de overhandt hebben 't gene 't machtighste is/ waar van dan de uitwerkinge ook meest gezien werden.

[13] Het *Licht* niet te min/ blijft altijd het gene 't is/ en daarom schoon den mensch/ door de zonde/ door de liefde en vereniging met de vergankelijke dingen/ verloren ga/ verdoemt werde/ en de ewige gelukzaligheid derve: het *Licht* nochtans/ 't welk in een ygelijk mensche is/ komende in de werelt/ blijft in ewicheit onveranderlijk.

[14] Dit *Licht* is ook het eerste beginzel van den Ghodsdienst: want/ dewijle geen ware Ghodsdienst kan zijn/ zonder een kennisse Ghodts; en geen kennisse Ghodts zonder dit *Licht*: zoo moet nootzakelijk den Ghodsdienst zijn aanvank nemen door dit *Licht*. Ghodt dan gekent zijnde door dit *Licht*, na de mate van kennisse, die het eindige en bepaalde kan hebben/ van het oneindige en onbepaalde: zoo heeft de mensche bekomen een *gronten vasticheit*; op welke hy alles dat bestandich en vast is/ kan bouwen; een *beginzel*, waarvan hy kan afleiden/ zonder oit te doolen/ het gehele bestuur zijns levens; hoe hy zich heeft te dragen omtrent Ghodt/ zichzelf/ en zijn evennaaste/ en voort alles/ waar door hy gelukkig tot zijn opperste heil/ bestaande alleen in *vereeniging met Ghodt*, kan geraken. En zoo is dit *Licht* waarlijk/ het eerste beginzel van den Ghodtsdienst.

[15a] Zonder dit *Licht* is in den mensche geen macht, of vermogen om yet dat ghoedt is te kunnen doen. Dit moet hem aldereerst opwekken/ en levendich maken uit den doot der zonden. De duisternisse wort niet verdreven als door licht; het onverstant niet als door kennisse. 't Is dwaasheit iets te willen daar niet is/ zonder oorzaak is geen werkinge/ daar moet dan iet zijn/ dat den mensche veroorzaakt te doen; zoo hy iet zal doen. En deze oorzaak moet in zich hebben alles wat zodanigen uitwerkinge/ alser gewrocht wort/ in zich heeft: zoo er uitwerkingen van 't *Licht* veroorzaakt zullen werden; het *Licht* moet het doen/ en niet anders. [b] En hierom dan/ is het niet zeer slecht/ dat men doorgaans wil/ en noch meint reden te hebben tot zulk doen/ dat de menschen dit of dat ghoedt moeten doen/ of quaat moeten laten; omdat men het hen zoo anzeit/ zonder iets meer/ al ten hoogsten de gewoonlijke beweegreden waarom/ even of dit genoech waar; wie kan doch zulke uitwerkingen zien/ als hier begeert worden/ in deze oorzaak? voor my ik altijd niet. De ervarentheit leert het ook: want waarom zoud dit alles anders zoo in een sleur/ en gewoonte kunnen verdwijnen/ zonder enige vrucht? dit en zijn dan de rechte middelen niet. Zulk most men hen trachten te verschaffen/ daar vermogen uit bloeien om te kunnen doen/ 't geene waar toe men hen poogt aan te manen. De natuur van een ygelijk mensch/ is zodanich dat hy gedwongen wort/ dat/ 't welke hy het beste oordeelt voor het slechste te verkiesen/ en gaarne altijd daar voor wil verwisselen. [c] Gebeurt het/ gelijk het meest doet/ dat hy het slechter/ voor 't geen beter is/ kiest; het hapert hem aan kennisse/ 't is tegen zijn eigen oogmerk en zoo doolt

hy/ niet geleyt zijnde door 't ware *Licht*. [d] Hier dan most de zaak aangevangen worden/ daar de mensch van hem zelf heen wil/ daar kanmenhem gemakkelijk leiden. *Zoo maer die gene*, die hun werk maken van anderen te leren/ *zelfs geleidt wierden door het ware Licht*, kennisse van zaken hadden/ die in hun natuur beter waren/ als die zijn/ waar aan de menichte door hun liefde zoo verknocht is; deze zouden zy weten klaarlijk andere voor te stellen/ en daar gestadich hun werk van makende/ zoo zou het onmogelijk zijn/ dat den arbeyt vruchteloos bleve; beter kennende/ daar zoud beter betracht worden. [e] Wie en gedenkt niet aan het kinderspel onzes jeughts/ met wat een liefde wy daer van waren ingenomen? en wat zijnse doch nu by ons belachgelijk als wy'er aan gedenken. Waarom doch? om dat wy nu/ 't gene wy beter oordeelen/ kennen. Hier door/ niet met geweld maar gemakkelijk en van 't zelf/ zijn zy ons van tijt/ tot tijt/ zoo afgezoet en verdwenen; dat geen lust noch treck meer over is. Wat meynt dan iemant dat gebeuren zoud/ zoo de Gheest/ eenmaal te recht die dingen quam te bevatten/ die in waarde alle lichamelijke dingen oneindich overtreffen? die bestandich en onvergankelijk zijn? zoo veel heerlijker/ als deze boven alle lichamelijke dingen zouden worden erkent/ zoo veel krachtiger zoud oock zijn de vernietiging/ van alle lust en trek tot dat poppegoedt/ dat kinderwerk/ daar yder een/ tot den ouderdom/ ja tot de doot toe/ zulk behagen in schept. En zoo mocht men hopen dat die dingen/ die alleen waardigh zijn gekent te worden/ ingank mochten krijgen/ en uyt het *Licht* voortgebracht zijnde/ ook van een ygelyk mensch aangenomen worden/ na de mate in welke hy zoud staan in het zelve *Licht*. Hier van dan is de verbetering en omkering van 't inwendich te verwachten. Van binnen moet het aanvang nemen zal't grondt hebben; dat van buyten is schickt zich dan van 't zelf. 't Minste moet voor 't meeste wijken. Aan de kennisse van wat beters hangt het alles/ om een ware en bestandige veranderingh te maken. Dit dan de menschen klaar en geduerich voor te houden/ is het beste dat men kan geven.

[16] Dit *Licht* is het innerlijcke oor, door 't welcke alleen, en door geen ander de stemme *Ghodts*, dat is de *waerheit*, gehoort kan worden. Door dit alleen/ moet de zin en meininge des genes/ die door woorden/ of enich uyerlijk teken/ iets wil te kenne geven/ bevat en verstaan worden. Zoo dat: indien de *waarheit Godts* den mensche voorkomt/ en hy niet en sta in het *Licht* der *waerheyt*, 't is onmogelijk hy het zal kunnen verstaan; al schoon hy het ook hoore/ en de woorden op zijne wyze begriip; van den rechten zin en meyninge/ blijft hy nochtans verstecken. En daarom/ onder alle hoorders/ zijn 'er zoo weinich die ooren hebben om te kunnen hooren. Die de *waarheit* dan wel hooren/ dat is wel verstaan zal/ die moet niet buiten/ maar in de *waerheyt* zelve staan: zoo en is 't dan oock geen wonder/ dat niet alle verstaan en bevatten/ die dingen/ die uyt het *Licht* voortgebracht werden. Zulke die in het zelve staan zijn daar toe alleen bequaam/ en

geen andere. Dit zoo zijnde 'zietmen van wat aangelegentheit het is/ de menschen geduurich te vermanen/ en aan te porren/ in te keren tot het Licht dat in hun is; op dat ze mochten voort geraaken/ tot een zodanigen stand/ en mate in het zelve; om bequaam te zijn/ het *woort*, dat is de *waarheit Ghodts*, behoorlijk te verstaan; dewijl het buiten dit/ uyt de woorden/ en schriften van het *Licht* voortkomende/ niet als een loutere waan/ en gevolglijk doolingen verstaan/ en besloten worden.

[17]Dat dit *Licht*, *Christus* enz. de *waarheit* en het *woort Ghodts* is/ is nu al gezecht/ en blijkt allenthalven uyt het gene wy tot nu toe verhandelt hebben: want dit is een *woort dat levendich is*, en den mensch uyt de *doot tot het leven overvoert*, dat *krachtich* is/ en den mensche bekrachticht om getuigenisse van het zelve alomme te dragen.

[18a]Dit is ook het ware richtsnoer, na 't welke al ons doen en laten gericht moet worden. Dit staat voor, voor alle schrift/ lere/ of iets dat ons van buiten voorkomt. In de werelt worden wy geboren/ en opgevoet zodanich en als een iegelijk bekent is. Van ons begin af hooren wy geschillen/ ider geeft voor dat hy 't weet/ en de waarheit heeft. Den enen hout ons dit/ den anderen dat voor; *zal nu het Licht*, 't welk in ider mensch is komende in de werelt/ *geen richter zijn*, waar zullen wy belanden? alles aan te nemen is onmogelijk/ alles te verwerpen is niet min onmogelijk. Wie zal hier den Richter zijn? wie kan het anders zijn *als het Licht in ons*? want alles dat van buiten aankomt/ is 't gene waar af geoordeelt moet worden. Wie doch beter? *dewijl het onfeylbaar is*. [b]Noch meer: is dit *licht niet* dat gene door 't welke men Ghodt moet kennen/ en ook kent/ en by gevolg na 't welke men alles wat Ghoddelijk is en zoud zijn/ moet afmeten? immers ja. Zoo volgt dan ook/ dat men van geen lere/ van geen boek dat het Ghoddelijk zij en kan oordelen/ als door dit *Licht*. En daer door Ghoddelijk oordelende/ zal het niet anders als waarlijk zodanich kunnen zijn. Gelijk bij voorbeeld; Als men ondervint/ dat het boek gemeinlijk den *Bibel* genaamt/ ten aanzien van de Ghoddelijkheid der lere in het zelve begrepen/ een zodanigen overeenkominge heeft/ met dat gene/ *in het welke men Ghodt kent*/ dat hij nootzakelijk de oorzaak daar af moet zijn/ zoo en kan 'r geen krachtiger bewijs met reden geeist werden. By die gene die het zodanich heeft/ kan de *Schriftuur levendich* zijn en *krachtich*; geen *dode letter*; gelijk het by de meeste menichte der menschen/ die hier af geen gevoel hebben/ zekerlijk moet zijn. [c]En zoo is dan hier uyt klaar: aangezien dit *licht*, waarlijk voor alles wat ons van buyten aankomt/ of kan komen moet voorstaan: *Dat dan hier toe den mensch aller eerst gewezen moet werden*. Want zonder dit ick bid u/ wat nutticheit isser ergens uyt enig dink te halen? daar en kan geen nut/ door enich uiterlijk teken/ den mensch toekomen als hier door. Legt by iemant het Boek der Schriftuuren voor ogen/ laat hem ook

al de bequaamheit hebben/ om het in de eigen tale/ waar in het eerst geschreven mocht zijn/ te kunnen in zien/ waar toe nochtans de meeste geen bequaamheit hebben/ wat zal 't zijn zonder 't *Licht*? niet. De *letteren*, de *woorden*, deze en zijn niet de Schriftuur/ maar alleen den *zin* is de Schriftuur. En dezen *zin* kan noit wel en behoorlijk getroffen worden/ als alleen door die/ die in het zelve *Licht* waar uyt de Schriftuur gevloeit is/ staan. Deze dan zijn het/ den welke de Schriftuur een *medegetuige*, en als een *verzegeling* is van hun kintschap Ghodts/ dewijle zy door ondervindinge/ een igelijk na zijn maate/ hun bevinden in den *zelve stant*, waar in wel eer die *Heilige stonden*, die alle deze dingen/ in het Boek der Schriftuure bevat/ gesproken en geschreven hebben. By dezen dan is het *rechte verstant*, en den *zin der Schriftuuren*, niet by die/ die na de waan en gissingen/ door duizent verbeeldingen/ zonder de minste verzeketheit van niet te missen/ *zich zelfs een zin voorschilderen*: die daar na dan/ de rechte stoffe/ van allerley kibbeling en twist is.

[19]Eindelijk en ten laatsten/ *Dit Licht in een ygelijk mensch is het middel om te komen tot de kennisse Ghodts*. En zonder dit/ gelijk nu te vooren ook al aangewezen is/ en kan geen *kennisse Ghodts* zijn: en de wijl alle uyerlijk teken/ deze kennisse nootwendich moet voor onderstellen; zoo moetze onmiddelijk zonder enich uiterlijk teken wezen. Dat de tekenen een zodanigen kennisse moeten voor onderstellen/ is onwedersprekelijk/ want deze tekenen zouden/ of *woorden* of *uitwerkingen* moeten zijn. Zoo het *woorden* zouden zijn; men ziet voor eerst een onmogelijkheid/ in de zaak zelve: want *woorden* zijn *geschapen*, en *bepaalt*; Ghodt die zich hier door te kennen zoud geven/ is *ongeschapen*, en *onbepaalt*: en derhalven is hier een oneindich verschil; alzoo dat 'r geheel *geen* overeenkominge/ noch *iets* is in de woorden/ waar door ze daar toe bequaam zouden kunnen zijn. Doch ten anderen/ indien men/ het op den *zin der zelve* wil nemen/ als of die daar toe dienstich mocht zijn; dan zal eerst recht blijken/ 't gene wy zeggen: want stel by voorbeelt/ dat Ghodt zich aan den mensch door woorden willende bekend maken/ zeydt *Ik ben Ghodt*, en dat dit het teken zoud zijn/ waar door hy zich wou te kennen geven: men ziet klaarlijk dat het den mensch onmogelijk zoud zijn/ hier door Ghodt eerstmaal te kunnen kennen: want zo hy van de zin der woorden iet zoud begrijpen/ hij most nootzakelijk de *beteikenisse* van het woort *Ghodt*, en wat hy daar by te verstaan heeft/ al te vooren gehadt hebben. Zoo ook/ indien Ghodt zijn wille aan de menschen bekend maakt; *de kennisse Ghodts*, die zijn oorspronk uit het waarachtige *Licht* heeft/ *moet voor gaen*, en *hem overtuige*, dat zulks van niemant als van Ghodt alleen kan zijn/ waar door hy ook als dan genoegzaam verzekert is.

[20]Zoo het door *uitwerkingen* zoud zijn/ het is al 't zelve: want deze zijn niet min *geschapen* niet min *bepaalt*, en/ of men wel zodanich *iets* in de natuur be-

speurde/ tot welkers uitwerkingen de krachten van eenich schepzel/ ons be-
kent/ te zwak zijn/ dat is ten hoogsten genomen/ maar een bewijs uit ons *onver-*
mogen, en niet uit de *natuur, en alle werkingen der zelve* afgenomen. Dit bewijs
zoud ons/ als dan eerst vast en zeker kunnen wezen; als wy klaar en onderschei-
delijk zagen/ dat om zodanigen uitwerkinge te veroorzaken/ niet *veel oorzaken*
te zamen hebben gelopen: maar, dat het van *een eenige oneindige, en onbepaalde*
oorzaak, die wy Ghodt noemen/ nootzakelijk heeft moeten veroorzaakt wor-
den. Maar wie is hy die dit weet? of wie zal 't hem kunnen zeggen?

[21]Doet hier by; dat de *kennisse Ghodts* in alle manier voor staat/ *voor de*
kennisse van alle schepzelen of byzondere dingen; also/ dat geen byzonder
dinck/ zonder deze wel gekent kan worden; en dien volgens dan geheel onbe-
quaam/ om Ghodt daar door te kunnen kennen/ of/ ook/ zich zelfs daar door
aan den mensch zekerlijk bekent te kunnen maken. Wel aan dan/ buiten u o
mensch/ en hebt gy geen middel te zoeken/ waar door gy Ghodt mocht kennen/
in u zelve moet gy blyven/ tot het *Licht* dat in u is/ moet gy u keren; daer zult gy
het vinden/ en nergens anders. *Ghodt is u, en een ygelijk mensch in zich aange-*
merkt, het aldernaaste. Wie buiten zich tot enich schepzel/ om daar door Ghodt
te wille kennen/ overgaat/ die wijkt van Ghodt af: en zoo veel verder/ als hy
zich meerder aan de zelve komt te vergapen. Dit staat u dan te vermijden/ het
tegendeel te betrachten. Op het *Licht dat in u is* acht te geven/ door het zelve
onbewegelijk te werken/ en getrouwlijk te volherden.

EINDE

Commentaar

1. Woorden zijn minder belangrijk dan de zaken, die met woorden worden aangeduid. Woorden worden het beste begrepen door hen die met de zaken zelf hebben kennis gemaakt. Als wij er in slagen iemand met de zaak zelf in aanraking te brengen, zal de communicatie ook wel lukken.

2(a). Die communicatie wordt in feite erg bemoeilijkt, ja bijna onmogelijk gemaakt doordat de taalgebruikers verschillende betekenissen hechten aan dezelfde woorden, betekenissen die soms elkaars tegendeel zijn. (b) Een belangrijke oorzaak hiervan zijn de permanente betekenisverschuivingen die voortdurend in de taal plaatsvinden. (c) Als communicatiemedium is de taal zo onvolmaakt en ondoelmatig, dat men eigenlijk nieuwe woorden en een nieuwe taal zou moeten maken. Maar ja, dan is het einde zoek.

3. Deze passus is een schitterende schets van de feitelijke toestand van 'verwarring' als gevolg van de dubbelzinnigheid der woorden en de mogelijkheid om ermee te manipuleren in het kader van een belangenstrijd.

4(a). Desondanks mogen we het taalmedium niet versmaden; het is onontbeerlijk. Het is weliswaar een gebrekkig middel, maar toch het beste dat we hebben. Men moet niet apriori bij elke taalgebruiker kwade opzet en bedrog veronderstellen. (b) Zo bejegt men helaas wel steeds andersdenkenden in twistgesprekken aangaande de godsdienst.

5(a). Het wantrouwen komt geenszins uit voorzichtigheid voort of uit de behoefte om alles met eigen ogen te aanschouwen: 'dien last is te zwaar'. In elke gezindte neemt men de eigen doctrine of dogmatiek zonder voorbehoud als waar aan.

(b) Juist omdat alles niet meer dan waarschijnlijk is, doet men zoveel moeite en hanteert men zoveel kunst- en vliegwerk om het overeind te houden, dat men eerder het contrast van de ware godsdienst te zien krijgt. (c) Men kan het gewone volk geen ongelijk geven dat het de verdedigingslast maar op de schouders van haar voorgangers legt. Er komt toch geen einde aan de twisten. Wie het beste van de tongriem gesneden is en het langste volhoudt, is de winnaar. Met 'ware Ghodtsdienst' kan dat niets te maken hebben.

6(a). Na bovenstaande introductie, die van een niet gering inzicht in het fenomeen taal getuigt,¹⁹ spreekt Balling rechtstreeks zijn lezers aan om ze over te halen, hem te aanhoren. Baat het niet, het schaadt ook niet. Het is even dom en verkeerd om alles zonder onderscheid te aanvaarden als alles zonder onderscheid te verwerpen.²⁰ Wat hij aanbiedt, zou wel eens een groot goed kunnen

¹⁹ Volgens Rieuwertsz was Balling zeer bedreven in de Griekse en Latijnse talen, waarmee wellicht ook taalkundig inzicht en belangstelling voor het fenomeen taal als zodanig bedoeld is.

²⁰ Let op de koopmansstijl van de commissionair!

zijn, een schat waardoor men rijk kan worden: 'Wy nodigen u tot iets 't welk een middel kan zijn om tot u zelfs heil en *welstant* te geraken'. De volledige titel van Spinoza's K.V. (die rond 1660 geschreven moet zijn) luidde: '*Korte Verhandelinge van God, de Mensch en deszelfs Welstand*'. De vertaler, wiens identiteit we nog niet kennen²¹ heeft er een kort voorwoordje aan toegevoegd die in dezelfde *koopmansstijl* geschreven is, als de passus die we bespreken. 'Voor deze in de Latynse taal beschreven door B.D.S. ten dienste van syne Leerlinge (...). En nu in de Neërduytse spraak overgezet ten dienste van de Liefhebbers van Waarheid en Deugd: op dat die daarvan zoo breed opgeven, en hun drek en vuyligheid aan de eenvoudige voor Amber de grys in de vuyst duwen, een maal de mond gestopt mogten worden'.²²

De K.V. is Spinoza's eerste uitwerking van zijn filosofie, waarin het menselijke heil en geluk, 'welstand' genoemd, centraal staan. In de eerste Zaaemenspreking na het eerste hoofdstuk wordt ook gewezen op het taalmisbruik: 'Ik zie vast hoe gy tegen my alle uwe vrunden tezamen roept, en alzo 't geene gy niet vermogt hebt, met uwe valsche reedenen uyt te werken, dat tragt gy nu te doen met dubbelzinnigheid van woorden, gelyk gemeenlyk het werk is der geenen die zig tegen de waarheid kanten'.²³

(b) De beloofde 'welstant' bestaat in het 'genieten' van een onvergelykelyk grote zaak, die iedereen in zichzelf kan aantreffen. Spinoza onderscheidde drie kennissoorten, waarvan de hoogste soort (die de 'welstand' veroorzaakt) de 'klaare kennis' is, die bestaat in 'een gevoelen en genieten van de zaake zelve'.²⁴ En zoals de marktkoopman zegt: probeer het eens, proef het eens, zo zegt ook Balling tot zijn lezers: probeer het eens bij wijze van experiment, en ge zult het zekerste en gewiste in uzelf ontdekken.²⁵

7(a). De these wordt kort geformuleerd: het licht der waarheid is in ieders binnenste. Dat licht is de bron waaruit men zekerheid kan putten; het is zelfs een

²¹ Het zou Balling kunnen zijn; er is een onderzoek gaande naar het taaleigen en een vergelijking van de isoglossen.

²² In het pamflet *Lammerenkrijgh: Anders Mennonisten Kerckentwist* (Anno 1663) wordt verteld hoe groot de invloed van Galenus was: iedereen aapte zijn uiterlijke verschijning na (kleding, gang, gebaren, spraak) 'want sij sijn soo op hem versot, dat hij haar wel stinkend aes in plaats van muscus oft amber soude konnen verkoopen als hij maer seyde, dat het amber was'. De overeenkomst van deze taal met die van het voorwoord van de K.V. is frappant; dit zou er op kunnen wijzen dat Balling die betrokkene was in de lammerenkrijg, verantwoordelijk is voor het voorwoord van de K.V. en wellicht ook voor de gehele Nederlandse tekst.

²³ Editie Gebhardt, vol. I, p. 30 r. 15-19.

²⁴ Gebhardt, p. 55, r. 28.

²⁵ 'Een ander van gaauber begrip zynde, die en laat zig zoo niet pagen met hooren zeggen, maar *neemt 'er een proef* aan eenige bezondere reeckeningen...' (Gebh. 54, 29-30). 'Doch deze vrijheid kan geen proef houden' (G. 86, r. 12).

onfeilbaar beginsel, dat ons, indien wij het volgen, veilig tot een toestand van geluk zal voeren. (b) Wie dat niet wenst te volgen of het waarheidszoeken niet wenst te beproeven, is reddeloos verloren. Wie meteen alles wil weten (waar hij nog lang niet aan toe is en waarheen hij nog een lange weg heeft af te leggen), is vergelijkbaar met iemand die wil leren lezen zonder de letters te willen leren. (c) Men moet op een bepaald moment niet meer willen weten dan wat men aan kan en wat men vanuit zijn situatie kan bereiken. Balling zal echter zijn best doen om de beginnening, die hij propaedeutisch aanspreekt, iets van het eindpunt te laten zien, opdat hij althans een indruk krijgt van 'wat het eigenlijk is'.

8. Hij heeft een voorkeur voor het woord 'licht' hoewel hij zich bewust is dat het hier niet om fysiek licht gaat en het dus een metafoor is. Equivalenten zijn: Christus, Geest, Woord.

9. Hij definieert het Licht als de in ieders verstand aanwezige onbetwifelbare kennis betreffende het zijn en het zó-zijn der dingen, die dan ook effectief als waarheid aanvaard wordt. Dat deze scharnier van zijn betoog zuiver spinozistisch is, wil ik hier met een paar citaten uit de K.V. demonstreren. 'Alles wat wy *klaar en onderscheiden* verstaan aan de natuur van een zaak te behooren, dat konnen wy ook met waarheid van die zaak bevestigen' (Gebh. I. p. 15, r. 9-11); 'Het verstaan in de denkende zaak (...): alles klaar en onderscheiden in alle tyden te verstaan, uyt het welke spruyt, een oneyndelyk of aldervolmaaktst genoegen onveranderlyk, niet konnende nalaten te doen, 't geen het doet...' (G.I, p. 48, r. 23-25); 'Het geloove is een kragtige betuyginge van reedenen, door welke ik in myn verstand overtuygt ben, dat de zaak, waarlyk, en zoodanig is, buyten myn verstand, als ik in myn verstand daar af overtuygt ben (...). Het doet ons verstandelyk, niet het geen in ons, maar 't geene buyten ons is, genieten' (G.I, p. 59, r. 23-25, 34-35).

10. Deze paragraaf is nog sterker dan de voorgaande herkenbaar als spinozistische filosofie. De kennis, vooral de hoogste soort kennis, die zekerheid en onfeilbaarheid impliceert, blijft niet werkeloos, maar heeft diverse 'uitwerkingen'; Spinoza gebruikt speciaal deze term ook voor de gevolgen van de kennis. Als 'vierde en laatste uytwerkinge van dit waare geloof' vermeldt hij de criterium-functie; ware kennis doet ons het ware van het onware onderscheiden, 'zoo dat dan volgt, dat de Waarheid, en zig zelfs, en ook de valsheid openbaart. Want de Waarheid word door de Waarheid, dat is door zig zelfs klaar gelyk ook de Valsheid door de zelve (nl. de waarheid, wk) klaar is: maar nooyt word de Valsheid door zig zelfs geopenbaart of aangewezen. Zoo dan iemand die de Waarheid heeft en kan niet twyffelen, dat hy ze heeft' (G.I., p. 78, r. 17 en 33; p. 79, r. 1-8). 'De derde uytwerkinge is, datze aan ons verschaft de kennisse van goet en kwaad, en ons aanwyst, alle passien, die te vernietigen zyn' (G.I., 60, r. 5-6). In de K.V. cp. XIV wordt dit uitgebreid behandeld. De kennis doet ons niet alleen goed en kwaad onderscheiden, maar brengt ons ook tot het doen van het goede

en het vermijden van het kwade. 'Zoo zal klaarlyk blyken, dat wy ons verstand en reeden wel gebruykende, nooyt in een van deze die van ons te verwerpen zyn, zullen konnen komen te vallen. Ik zeg ons verstand, want ik niet en meine, dat de reeden alleen magtig is, ons van alle deze (kwade togten) te bevryden' (l.c.). Met 'verstand' bedoelt Spinoza het hoogste, via de redenering, te bereiken inzicht, dat wat Balling het Licht noemt. Dat is 'een vrymaker van al ons kwaad' (G II, p. 78, r. 5). Men zou Balling (en Spinoza) hier kunnen samenvatten met de dichtertelijke woorden van Dryden uit zijn *The Hind and the Panther* (I, 33): 'For truth has such a face and such a mien, as to be loved, needs only to be seen'.

11. In deze paragraaf wordt de identificatie van 'Licht', 'Christus' en 'Waarheid' herhaald, dank zij dewelke de traditionele geloofstaal op het licht of op de kennis kan worden toegepast. Het licht der kennis verschaft de mens helderheid omtrent zijn gebrekkige, zondige situatie en laat hem zien waar hij aan toe is. Het oordeelt en verdoemt hem eventueel. Daar is geen Schrift, geen kerk en geen predikant voor nodig. Elk schepsel onder den hemel ontvangt die prediking van het licht door het gebruik van zijn verstand. Door het nadenken en filosoferen wordt hij naar God geleid en met God verenigd; dat is zijn vrede, heil en welstand. 'Zoo bevryd ons deze kennisse van de droefheid, van de wanhoop, van de nydigheid, van de schrik en andere kwaade passien, de welke gelyk wy hier na zeggen zullen de wezentlyke helle zelve zyn' (G. 88, r. 1-4). In het hoofdstuk XXII (Van de waare Kennisse, Wedergeboorte enz.) legt Spinoza uit, dat de hoogste kennis bestaat in de kennis van God, dat deze kennis ons Hem doet beminnen en ons met Hem verenigt, waardoor er een wedergeboorte plaatsvindt. 'Want het beste kennende en genietende, heeft het slegste op ons geen macht' (G. 89, r. 37). 'Zoude dit het niet wel zyn daar andere onder andere benaaminge zoo veel van zeggen en schryven? Want wie en ziet niet, hoe gevoeglyk wy onder de waan de zonde, onder het geloove de wet, die de zonde aanwyst, en onder de waare kennisse, de genaade, die ons van de zonde vry maakt, konnen verstaan?' (G. 89, r. 29-34).

12(a). Het licht schijnt, tenzij het tegengehouden wordt door een schot of scherm. Zo ook veroorzaakt de kennis de liefde en bewerkt zij de heilstoestand, tenzij er 'tegenhoudende beletzelen' zijn. In principe is er geen distantie tussen kennis en praktische adhesie, tussen inzicht en handelen. Waar licht is of doordringt, daar is ook de 'toestemming', de aanvaarding en uitvoering. 'Alzoo dat wy het nooyt en zyn die van de zaak iet bevestigen of ontkennen, maar de zaak zelfs is het, die iets van zig in ons bevestigt of ontkend' (G p. 83, r. 15-17). 'Dewyl het dan nu kennelyk is, dat wy tot bevestigen of ontkennen geen Wille en hebben' (G. 85, r. 3-4). De begeerte of het streven is niet vrij, doch geheel afhankelijk van het begrip van zaken, dat ons overkomt 'als zuivere lijdning', 'door de schik en loop van de Natuur' (G. 86, r. 17). 'Zoo zien wy dan nu, dat de mensch als zynde een deel van geheel de Natuur, van welke hy afhangt, van welke hy ook

geregeert word, uyt syn zelve niet iets kan doen tot zyn heyl en welstand' (G. 86, r. 30-33).

(b) Tal van dingen en gebeurtenissen in de wereld hebben zo'n 'krachtige werkinge' op ons lichaam en zijn reflexen en overweldigen onze zinnen dientengevolge zozeer dat zij er overvol van zijn en niet meer ontvankelijk voor de straling van het licht. De ervaring van de indrukken van buiten roept onweerstaanbaar de driftige begeerte op, zoals het kind de neiging heeft naar het belletje te grijpen dat het hoort en ziet: 'Ziet nu eens of het wel zoude kunnen laten, deze lust of Begeerte te krygen? Zoo gy Ja zegt, hoe vraag ik, door wat oorzaak? immers niet door iets dat het beter kend, want dit is het all dat het kend; niet ook omdat het kwaad by hem is; want hy kend niets anders, en die aangenaamheid is het alderbeste, dat hem ooyt is voorgekomen' (G. 86, r. 3-7).

Ook Balling ziet, in het voetspoor van Spinoza, de mens als een speelbal van natuurkrachten, waarin zich bepaalde processen voltrekken, die de 'waan' tot gevolg hebben. Talloze oorzaken ('en de oorzaken onophoudelijk') bewerken 'dat men geheelijk daar in leeft', zodat het Licht niet of nauwelijks in de ziel kan doordringen. Heel nuchter en cynisch constateert hij, dat alles werkt overeenkomstig aard en gesteldheid en in geval van strijdigheid van verschillende werkingen 'de overhandt (zal) hebben 't gene 't machtighste is'. Hij beseft met Spinoza terdege, 'dat het swakste voor het sterkste moet wyken' (G. 104, r. 26).

13. Het éne Licht 'blijft in ewicheit onveranderlijk'; het schijnt en waar het schijnsel door omstandigheden doordringt, is men gered; waar het niet doordringt en men zich bijgevolg hecht aan vergankelijke dingen, gaat men verloren.

14. Dit Licht geeft de mens houvast. Het bestaat in de kennis van God, 'van het oneindige en onbepaalde', die grond, vastigheid en richting aan het leven geeft en leidt tot de 'vereeniging met Ghodt'. Ook dit weer is exact de theorie, die Spinoza in zijn K.V. uitwerkt. Hoewel een eindige modus zijnde van de ene Substantie, heeft de mens toch kennis van het oneindige. 'Dat nu de mensch de idea van God heeft, zulks is klaar, dewyl hy syne eigenschappen verstaat, welke eigenschappen van hem niet kunnen voortgebracht worden, omdat hy onvolmaakt is' (G. 18, r. 6-8). Deze Godskennis heeft, naarmate ze sterker en vaster is, automatisch de godsdienst als gevolg. 'Ook brengt ons deze kennisse daar toe, dat wy alles aan God toeëigenen, hem alleen beminnen, omdat hy de heerlykste, en aldervolmaaktste is, en ons zelve alzo hem geheel opofferen: want hier in bestaat eigentlyk, en de waare godsdienst, en ons eeuwig heyl en gelukzaligheid.... Alzo ook de mensch, zoo lange hy een deel van de Natuur is, zoo moet hy de wetten van de Natuur volgen, het welk de godsdienst is. En zoo lange hy zulks doet, is hy in zyn welstand' (G. 88, cp. XIX). De godsdienst, die het menselijk heil impliceert, is gefundeerd op de godskennis (= Natuurkennis) die min of meer in elk mensenverstand aanwezig is.

15(a). In een zeer lange passage geeft Balling nu een prachtige uiteenzetting over de krachtige en heilzame werking van het Licht, over zijn onontbeerlijkheid en onweerstaanbaarheid. Zonder het licht van de kennis kan de mens geen goed doen; het licht bewerkt zijn heil. Hier past Balling het spinozistische causaliteitsprincipe toe: 'zonder oorzaak is geen werkinge/ daar moet dan iet zijn/ dat den mensche veroorzaakt te doen; zoo hy iet zal doen'. K.V.: "T is zeker dat het byzonder willen moet hebben een uytterlyke oorzaak door de welke datze zy... Dat God dan alleen is en moet zyn de uytwerkende oorzaak aller dingen, en dat alle Willingen van hem bepaald worden' (cp. XVI).

(b) De zin, die begint met 'En hierom dan...' is een retorische vraag, om de nutteloosheid en zinloosheid aan te tonen van het voorhouden en opleggen van verplichtingen of geboden van buitenaf. Men wil dan a.h.w. uitwerkingen zien, zonder dat er een oorzaak aanwezig is, die ze kan voortbrengen. Het is beter en verstandiger om rekening te houden met het mechanisme van de natuur: 'De natuur van een ygelijk mensch/ is zodanich dat hy gedwongen wort/ dat/ 't welke hy het beste oordeelt voor het slechste te verkiesen'. Dat dit Spinoza's determinisme verraaft, hoeft niet nogmaals gedemonstreerd te worden.

(c) Dat mensen meestentijds aan passies onderhevig zijn en het slechtere voor het betere verkiezen, wordt veroorzaakt door een gebrek aan kennis, door een tekort aan licht.

(d) Wil men daar iets aan doen, dan zal men het ware licht moeten verspreiden, opdat aldus de natuur van de aangesprokene vanzelf andere wegen gaat bewandelen: 'beter kennende/ daar zoud beter betracht worden'.

(e) Balling verwijst nu naar het ervaringsfeit dat de kinderspelen, die ons zo hebben aangetrokken, nu hebben moeten plaats maken voor andere bezigheden, die wij beter en aantrekkelijker oordelen. Door kennis van het betere en andere zijn zij 'afgezoet en verdwenen'. Zo ook vergaat de lust en trek naar het vergankelijke zodra de kennis van het onvergankelijke sterker wordt. Hij vat zijn gedachtegang weer kernachtig samen: 't Minste moet voor 'tmeeste wijken', een variant van het eerder geciteerde spinozistische principe, 'dat het swakste voor het sterkste moet wyken'.

16. Alleen via dit innerlijke licht kan de stem Gods (dat is de waarheid) verstaan worden. Zonder dit innerlijke licht zou een openbaring zinloos en onmogelijk worden: 'al schoon hy het ook hoore/ en de woorden op zijne wyze begrippe; van den rechten zin en meyninge/ blijft hy nochtans versteken'. Balling sluit hier zeer nauw aan bij cp. XXIV van de K.V., dat o.m. de vraag behandelt, 'hoe zig dan God aan de mensche kan bekend maaken' en of dit door gesproken woorden kan geschieden. 'Wy antwoorden, door woorden altyd niet want als dan most de mensch al vooren geweten hebben, de beteikenisse van die woorden eer ze tot hem gesproken wierden, als by exempel, zoude God aan de Israeliten gezeid hebben 'ik ben Jehova uwe God; zoo mosten zy dan al tevooren geweten

hebben zonder de woorden dat hy God was... En zoo agten wy het dan onmogelyk dat God door middel van eenig uytterlyk teeken zig zelve aan de menschen zoude kunnen bekend maaken. En dat het door eenig ander dink als alleen door Gods wezentheid, en het verstand des menschen zoude geschieden, agten wy te zyn onnoodzaakelyk' (G. p. 106).

17. De identificatie van het Licht met het woord Gods is in het voorgaande voldoende voorbereid en wordt hier enkel vastgesteld.

18(a). Daarom is niet de bijbel maar het licht der rede ofwel de kennis het richtsnoer voor ons leven, het criterium, waarmee geschillen moeten worden opgelost. Het is ondenkbaar dat de rechtspraak over ons gedrag aan een andere instantie dan aan het licht der rede kan worden toevertrouwd.

(b) Dit licht der rede is de kennis van God, die wij bezitten en waarmee we iets anders (een boek, een woord, een teken) eventueel als goddelijk zullen kunnen herkennen. 'Het is onmogelyk door iets anders God te kunnen verstaan. Omdat zoodanigen dink ons alsdan meer zoude moeten bekend zyn als God zelfs het welk opentlyk stryd tegen alles 'tegen wy tot hier toe klaarlyk getoont hebben' (G 106, r. 29-32). Alleen door deze belichting vanuit ons binnenste kan het woord van de Schriftuur levendig en krachtig worden.

(c) Meer dan talenkennis is het bezit van het Licht noodzakelyk voor het verstaan van de zin van de Schrift. Alleen hierdoor heeft men contact met de schrijvers van de heilige teksten. Verwerft men deze hoogste kennis niet, dan blijft de schrift een gesloten boek, een objekt 'van allerley kibbeling en twist', dan komt men terecht in 'de waan en gissingen': 'door duizent verbeeldingen' fabriceert men zich een zin. Vooral in deze laatste formuleringen is weer duidelyk de kennistheorie van Spinoza herkenbaar: 'waan dan noemen wy die (kennis) omdat ze de dooling onderwurpen is, en nooyt plaats heeft in iets daar wy zeker van zyn, maar wel daar van gissen en meinen gesproken word' (G 55, r. 20-22).

19. Deze paragraaf is een herhaling van de eerder (18,b) gedane uitspraak dat de (gods)kennis de vooronderstelling is van het verstaan van een openbaring. Nu wordt dit krachtig betoogd met het argument dat er een oneindige incongruentie is tussen het bepaalde en eindige woord en de onbepaalde, ongeschapen en oneindige werkelijkheid van God: 'derhalven is hier een oneindich verschil', die het verstaan (zonder het bezit van het licht) zou uitsluiten. 'Want hoe is 't mogelyk dat wy uyt een bepaalde een oneyndelyke en onbepaalde zaak zouden kunnen besluyten. Want of wy alschoon eenige werkinge, of werk in de Natuur bemerkte welkers oorzaak ons onbekend was, zoo is 't nogtans onmogelyk, om voor ons daar uyt dan te besluyten dat 'er om dit gevrochte voort te brengen een oneyndelyke, en onbepaalde zaak in de Natuur moet zyn. Want of 'er om dit voort te brengen veel oorzaaken hebben tezamen gelooopen, dan of 'er maar eenige is geweest, hoe kunnen wy dat weten?' (G 107, r. 3-11). Men ziet dat ook hier weer Spinoza op de achtergrond van de gedachtengang staat. Het nu volgende

voorbeeld over het verstaan van 'Ik ben Ghodt' kwam, zoals we reeds zagen (vgl. 16), letterlijk bij Spinoza voor, met dezelfde uitleg.

20. Ook in dit onderdeel van Ballings tekst herkennen we onmiddellijk een parafrase of verwerking van een Spinozistische gedachte, nl. die welke we reeds in het vorige nummer geciteerd hebben. Hoe zouden we een ongewoon 'werk', een 'wonder' als een speciale daad van God kunnen herkennen? Waarom zou dat een prestatie van 'een eenige oneindige en onbepaalde oorzaak' moeten zijn en zou dat niet het resultaat van de werking van veel oorzaken tezamen kunnen zijn? Balling zegt: 'Maar wie is hy die dit weet? of wie zal 't hem kunnen zeggen?'. Spinoza besluit zijn gedachtengang met: 'Hoe kunnen wy dat weten? Wie zal ons dat zeggen? Zoo dat wy dan eyndelyk beslyuten, dat God nog miraculen, nog eenig ander geschapen dink kan, of behoeft te gebruyken: maar alleen zig zelve' (G 107, r. 12-15).

21. In zijn conclusie neemt Balling nog een belangrijke thesis van Spinoza mee, die hij in het voorgaande niet behandeld heeft, nl. dat de kennis van God niet alleen nodig is om God te kunnen (her)kennen, maar ook om de byzondere dingen te begrijpen: 'alzo/ dat geen byzonder dinck zonder deze wel gekent kan worden'. In de *Ethica* wordt dit later stelling XV van deel I: 'Quicquid est in Deo est, et nihil sine Deo esse neque concipi potest'. In het eerste hoofdstuk van de T.T.P. wordt gesteld, dat wij de dingen der natuur kunnen kennen en verklaren dankzij het feit dat onze geest de natuur van God 'objective in se continet'. Deze 'certitudo intellectus' wordt terzelfderplaatse geïdentificeerd met het 'lumen naturale'.

De mens kere dus in zichzelf; daar ziet hij het licht en is hij a.h.w. in zijn element zoals een vis in het water. 'Zonder het bestuur des verstands leven wy als buyten ons element' (G. 108, r. 29-30).

Ballings samenvatting is onvergelykelyk fraai en reikt zelfs boven Spinoza's formuleringen uit: 'Wie buiten zich tot enich schepzel/ om daar door Ghodt te willen kennen/ overgaat/ die wijckt van Ghodt af: en zoo veel verder/ als hy zich meerder aan de zelve komt te vergapen'.

Besluit

Aan het einde van mijn commentaar gekomen krijg ik een gevoel van onbehagen omdat ik het prachtig georganiseerde en afgeronde betoog van Balling enigszins uiteengerafeld en verhaspeld heb. Ik heb a.h.w. een filosofisch kunstwerk ontleed en de onderdelen afzonderlijk bekeken en vergeleken met Spinoza's vroege werk, de Korte Verhandeling. Ballings werk is van zo'n hoog niveau dat het meer verdient. Het heeft een eigen kwaliteit door zijn filosofische gehalte, door zijn compositie, door zijn schitterend en toch zorgvuldig taalgebruik, door zijn overtuigingskracht. Dit zijn echter dingen die nauwelijks commentaar be-

hoeven.....of verdragen. De geattendeerde lezer kan daarvoor zelf de confrontatie zoeken en die kwaliteiten trachten te ondervinden.

Mijn commentaar heeft zich toegespitst op de relatie van Balling tot Spinoza, hetgeen m.i. verhelderend werkt voor het begrip van Ballings kapitale tekst en anderzijds buitengewoon interessant is voor het Spinoza-onderzoek. Hier blijkt onmiskenbaar hoe sterk Spinoza's filosofie reeds in een vroeg stadium door althans een zijner vrienden geheel en al gedeeld werd. Balling moet een centrale figuur in Spinoza's 'amsterdamse vriendenkring' zijn geweest, die - zoals bekend - de eerste (hand)schriftelijke neerslag van zijn filosofie bestudeerde en daarover schriftelijk en mondeling met Spinoza discussieerde. In ieder geval heeft hij, zoals we door onze analyse hebben aangetoond, h e t z e l f d e gedachtengoed van de vroege Spinoza gepubliceerd, acht jaren voordat Spinoza zelf met zijn T.T.P. voor het voetlicht van de publiciteit wilde treden. Tezamen met A. Koerbagh heeft hij zonder twijfel sterk bijgedragen aan de vroegtijdige verspreiding van het Spinozisme in de Republiek. Wellicht doelt L. van Velthuysen ook op hem als hij in 1680 schrijft: 'Neque Spinozae sententia in tanta obscuritate latet, ut quidam arbitrantur: sed illa ex libris auctoris, & praesertim ex sermonibus sectatorum Spinozae, ita permanavit ad multos; & praesertim juventutem tantopere infect, ut proh dolor, in multorum animis haereat; & sermonibus ostendatur'.²⁶

In het voorgaande heb ik uiteraard geenszins bewezen, dat Balling zo sterk van Spinoza afhankelijk is als ik gesuggereerd heb. Ik heb hoogstens de sterke overeenkomst aannemelijk gemaakt, een overeenkomst die vele malen niet alleen inhoudelijk doch ook verbaal, letterlijk is. Het is ook niet uitgesloten dat de beïnvloeding hier en daar in omgekeerde richting is gegaan. Het meest waarschijnlijk is evenwel dat Balling, die een jaar later zo'n prachtige vertaling van Spinoza's *Principia Philosophiae Renati des Cartes* leverde, de debiteur is van de grote geest Spinoza die zich 'voor de vrunden' reeds onthuld had in de overweldigende kracht van de *Korte Verhandeling*.

Ballings Christendom is identiek met dat van Spinoza. Het Licht of de Waarheid wordt bij hem iets vaker 'Christus' genoemd dan in de K.V. In de *Tractatus Theologico Politicus* is echter overduidelijk dat Spinoza deze 'christo-fiele' houding eveneens inneemt. Men leze daarvoor bv. hoofdstuk IV, waarin Spinoza o.m. schrijft: 'De Christo enim.....sentiendum tamen est, eum res vere et adaequate percipisse. Nam Christus non tam propheta, quam os Dei fuit... Res ut aeternas veritates docuit, non vero ut leges praescripsit'. Wat hij ons leert, is hetzelfde als wat het 'lumen naturale' ons onderwijst.²⁷

²⁶ *Opera Omnia*. Rotterdam: Reinerus Leers, 2 vol. 1680 (Praefatio). Ook Johannes Breidenburg zal mede het doelwit van de opmerking zijn geweest.

²⁷ Vgl. ook cp. XIV en XV van de *Tractatus Theologico-Politicus* en het schitterende boek van A. Matheron, *Le Christ et le salut des ignorants chez Spinoza*. Aubier 1971.

Het is verbazingwekkend, dat, op een enkele eerder gemelde uitzondering na, Spinoza-onderzoekers dit vroegste gedrukte document van spinozisme verwaarloosd hebben. Het was wel bekend doch het heeft nimmer die aandacht en toewijding gekregen die het ten volste verdient.²⁸ In de laatste jaren zijn uitstekende studies gewijd aan Adriaan Koerbagh (zie noot 16) en Jarig Jelles en is er een Franse uitgave in voorbereiding van Lodewijk Meyer's *Philosophia Sanctae Scripturae Interpres*. Ik hoop te hebben aangetoond, dat het de moeite waard is om ook Pieter Ballings boekje af te stoffen en te lezen. Het is een kleine en imposante verhandeling die door en door de geest van het spinozisme ademt en een belangrijke bijdrage kan bieden voor een beter begrip van Spinoza's Korte Verhandeling, waarvan het een vrije doch zelfstandige bewerking is. Nu er internationaal een hernieuwde belangstelling groeiende is voor deze Korte Verhandeling,²⁹ mag in verband daarmee het para-document bij uitstek, 'Het Licht op den Kandelaar' niet in het duister blijven.

De frappante overeenkomst met het denken van Spinoza (die soms hoofdstuksgewijs in de K.V. getraceerd kan worden) mag ons echter niet doen vergeten, dat 'Het Licht op den Kandelaar' geschreven is (zoals de titelpagina zegt) 'tot opmerkinge van de voornaamste dingen; in het boekje genaamt 'De verborghtheden van het Rijke Ghodts' (...) door William Ames'. Wanneer men Ballings tekst legt naast de hoofdpunten van de discussie in dit boekje van Ames (zie deel II), bemerkt men dat de organisatie van Ballings tekst afgestemd is op de verdediging van Ames tegen Galenus Abrahamsz. Men vergelijk bv. nr. 3 van Ames met nr. 14 van Balling, nr. 5 van Ames met nr. 16 van Balling, nr. 6 van Ames met nr. 17 van Balling, nr. 7 van Ames met nr. 18 van Balling, nr. 8 van Ames met nr. 15 van Balling. Uit recent onderzoek van R. Popkin is gebleken dat ook Spinoza contacten met W. Ames heeft gehad en dat hij kort na zijn excommunicatie van 1656 vermoedelijk Quaker-literatuur in het Hebreeuws vertaald heeft.³⁰

De enig mogelijke conclusie is, dat we ons met de teksten van Ames, Balling en Spinoza in hetzelfde buitenkerkelijke, vrijzinnig-christelijke denk- en leefmilieu bevinden, de Amsterdamse collegianten-vergadering, een religieus-filosofisch ontmoetingspunt. Ames predikt (tegen de dogmatische Galenus Abra-

²⁸ De belangrijkste reden is wel het feit dat in het verleden weinig Spinoza-scholars de Nederlandse taal machtig waren. Daarin is thans een kentering gekomen. Franse, Italiaanse en zelfs Amerikaanse Spinoza-vrienden leren de Nederlandse taal en spreken je op congressen in XVIIe eeuws Nederlands aan!

²⁹ Zie bv. G. Boss, *L'enseignement de Spinoza. Commentaire du 'Court Traité*. Zürich 1982. Binnenkort verschijnt een nieuw Italiaans commentaar van de hand van F. Mignini en van mijn kant is er een Nederlands commentaar gepland voor 1986.

³⁰ Popkin, Spinoza and the conversion of the Jews, in *Spinoza's political and theological thought*. Ed. by C. de Deugd. Amsterdam/New York 1984, 171-184.

hamsz) een spiritueel christendom, Spinoza fundeert zijn levensovertuiging op een wetenschappelijk-filosofische analyse, waarin de mens als *modus* van de Substantie begrepen wordt en in de kennis van God zijn heil vindt; Balling staat daar tussenin³¹ en ondergaat beider invloed, terwijl hij tevens nog actief is in de doopsgezinde gemeente. Zijn werk is een rationeel (en niet mystiek, zoals Gebhardt wilde) produkt van de religieuze emancipatie en secularisatie van het midden der zeventiende eeuw.

³¹ Balling was niet de enige uit Spinoza's Amsterdamse vriendenkring die onder de indruk was van W. Ames. In 1656 vertaalde de medicus Dr. L. Meyer William Ames' *Medulla theologica* onder de titel *Mergh der Ghodgeleerdtheit*.

Lammerenkrijgh te Alkmaar en een hartstochtelijk pleidooi voor verzoening tussen Vlaamse en Waterlandse Doopsgezinden (1669-1683)

Inleiding

De Doopsgezinde Gemeenten in de 17e eeuw ondervonden intern de spanning van twee tegengestelde bewegingen. Aan de ene kant was er de aandrang zich met andere Doopsgezinde of andere Christengemeenten te verzoenen, omdat volgens Christus' woord eenheid kenmerk is van de ware kerk. Men schaamde zich voor de vele splitsingen, al of niet met begeleidende ban, want sectemakers gaan verloren voor het Koninkrijk van God. Aan de andere kant was er de spanning tussen meer open en meer gesloten gemeente-opvattingen. De gemeente moest wel in de wereld, maar niet van de wereld zijn, maar als steeds bleek het betrachten van zuiverheid in de leer en liefde tot de naaste een moeilijke opgave.¹ Een meer open gemeente-opvatting hadden de Waterlanders en de meest gesloten opvatting de Oude Friezen; de Vlaamse Doopsgezinden stonden daar min of meer tussen in.² Een centrale vraag was of de gemeente de ware gemeente Gods was.³ Verschil van gevoelen in deze zaken verhitte de doopsgezinde gemoederen zodanig dat kerkscheuringen en openlijk geruzie niet van de lucht waren, zodat de overheid herhaalde malen ingreep of zelfs door één der partijen in de strijd betrokken werd. Deze periode na 1664 wordt de 'Lammerenkrijgh' genoemd. Een centrale rol speelde hierin de Amsterdamse arts en leraar Galenus Abrahamsz de Haan (1622-1706).⁴ Galenus was in deze tijd de grootste

* De auteur is wetenschappelijk medewerker aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

¹ J.A. Oosterbaan, 'Vlekken en rimpels over verdeeldheid en hereniging' in: *Wederopers, menisten en doopsgezinden* (Zutphen, 1980) 62-83.

² E.M. ten Cate, 'De eerste waterlandse belijdenis', *Doopsgezinde Bijdragen*, 44 (1904) 134; W.J. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw* (Haarlem, 1932) 356.

³ W.J. Kühler, *Geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland*, 2de deel (1600-1735) (Haarlem, 1940) 23.

⁴ H.W. Meihuizen, *Galenus Abrahamsz 1622-1706. Strijder voor een onbeperkte verdraagzaamheid en verdediger van het Doperse Spiritualisme* (Haarlem, 1954).

verdediger van de onbepaalde verdraagzaamheid ondanks (of dankzij?) het feit, dat hij in 1649 te Utrecht woordvoerder was van de juist verenigde Vlaamse, Hoog Duitse en rekkelijke Friese Doopsgezinden, die het vredesaanbod van de Waterlandse Doopsgezinden verwierpen, omdat dit de weg zou openen voor 'aanmerkelijke lossigheyt'.⁵ Vermoedelijk heeft Galenus zich daarna afgevraagd, waarop de autoriteit van de Vlaamse leidsmannen nu eigenlijk berustte om dit vredesaanbod af te wijzen.

Twee stromingen speelden bovendien een rol van buitenaf, nl. het Socinianisme en het Collegiantisme. De eerste stroming is genoemd naar de in Polen werkende Italiaanse theoloog Sozzini (1539-1604). Socinianen kan men min of meer zien als geleerde Doopsgezinden, die meer nadruk legden op 'wat moet ik doen', dan op 'wat moet ik geloven'. Zij verwierpen de Drieëenheid en Jezus' offer van verzoening.⁶ De Calvinistische predikanten bestreden deze leer fel. Zij zagen in de Republiek de ordening Gods, die door Socinianen en andere libertijnen ondermijnd kon worden en waaruit revolutie kon voortkomen. De tweede stroming was het Rijnsburgse Collegiantisme, opgekomen na de uitdrijving van de Remonstranten uit de Gereformeerde Kerk in 1619.⁷ Remonstranten en Collegianten worden gezien als erfgenamen van het humanistisch Christendom van Erasmus. Rijnsburgers waren sterk oecumenisch. Zij streefden naar een Algemene Christelijke Kerk, maar keurden tijdelijk onderdak bij de bestaande kerken goed. Zij beoefenden het zog. 'vrijspreken' in hun colleges, dat volgens hen nog het meest overeen kwam met profeteren onder invloed van de Heilige Geest. Meestal kwamen zij bijeen in de kerk of kerkekamer van de Doopsgezinden. Veel Rijnsburgers verwierpen net als de Doopsgezinden, kinderdoop, eed en krijgsdienst. Voor beide stromingen, Socinianisme en Collegiantisme, waren de Doopsgezinden gevoelig.⁸

Ontstaan van de Lammerenkrijgh

Na Rijnsburg en Rotterdam werd rond 1646 in Amsterdam een College gesticht door Collegianten. Van dit College waren o.m. lid Adam Boreel en Galenus Abrahamsz de Haan. Boreel was bevriend met Duraeus, die al in 1631 te Leipzig het samengaan van Gereformeerden en Lutheranen bepleit had. De Amsterdamse overheid greep onmiddellijk in om het College op Socinianisme te onderzoeken, maar het onderzoek viel kennelijk gunstig uit. In 1655 vroeg Galenus met 21 andere doopsgezinde Collegianten of de colleges in de Vlaamse

⁵ Meihuizen, *Galenus*, 35.

⁶ Kühler, *Geschiedenis Doopsgezinden II*, 23.

⁷ J.C. van Slee, *De Rijnsburger Collegianten* (Haarlem, 1895) (Reprint Utrecht, 1980).

⁸ N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Arnhem, 1952) 102.

Doopsgezinde kerk gehouden mochten worden. Dit verzoek stuitte op hevige tegenstand en in een anoniem geschrift sprak men over 'het gekraay der Sociniaanse Haan onder Doopsgezinde veederen'.⁹ Galenus schreef toen met David Spruyt in 1657 een verdediging van 19 artikelen. Het kwam er op neer, dat de eerste Christen kerk, waarin de gaven van de Heilige Geest zo duidelijk spraken in verval was geraakt. Christus had niet nadrukkelijk herstel van de kerk bevolen. Alle bestaande kerken waren dus zonder Christus' opdracht gesticht en het was dus ongeoorloofd de gewetens aan het gezag van ambtsdragers te binden.¹⁰ De Vlamingen waren zeer verontwaardigd en in 1660 besloot een groep van 40 Vlaamse leraars te Leiden (later spottend de 'Leidsche Synode' genoemd) om Galenus en David Spruyt te schorsen als leraar bij 't Lam (de Vlaamse gemeente te Amsterdam), zonder dat evenwel op hen het 'hoor en wederhoor' was toegepast.¹¹ Ook mochten voortaan Vlaamse Doopsgezinden geen toenadering tot de Waterlandse Doopsgezinden zoeken. Dit gebeurde toch in Utrecht en in Haarlem. De zaak escaleerde en op 22 juli 1664 scheurde de Amsterdamse Vlaamse gemeente. Apotheker Samuel Apostool (1638-1699) vertrok met ongeveer 500 aanhangers. Zij werden 'Zonisten' genoemd naar hun preekhuis 'De Zon'. Dokter Galenus Abrahamsz bleef met het grootste deel achter in het preekhuis 't Lam' (vandaar de naam 'Lamisten').¹² De centrale vraag bij de scheuring was de visie op het avondmaal. Kon men avondmaal vieren met niet geheel gelijkgezinden of niet op geloof gedoopten aan een z.g. 'open tafel', net als de Collegianten of niet? Spoedig kwamen de Zonisten in 1664 te Utrecht tot een verbond op grond van de oude belijdenissen. Ook de Lamisten sloten een verbond o.m. in 1668 te Amsterdam met de Waterlandse gemeente (samen 2000 leden).¹³ De Lamisten deden ook een vredesaanbod aan de Waterlandse gemeente van Alkmaar, maar deze gaf, zoals Meihuizen het uitdrukt 'een nogal zonistisch antwoord' in haar 'Sedige Verantwoording' van 1670¹⁴ (zie beneden).

⁹ Meihuizen, *Galenus*, 54.

¹⁰ Meihuizen, *Galenus*, 54-58.

¹¹ Van der Zijpp, *Geschiedenis Doopsgezinden*, 103; Meihuizen, *Galenus*, 61v.; Van Slee, *Collegianten*, 147v.

¹² Meihuizen, *Galenus*, 85v.

¹³ Meihuizen, *Galenus*, 110-111.

¹⁴ Meihuizen, *Galenus*, 111-112.

Lammerenkrijgh te Alkmaar¹⁵

Chronologisch speelden in Alkmaar een aantal belangrijke gebeurtenissen, die ook in deze volgorde besproken zullen worden:

1669-1670 kwestie van de Amsterdamse leraars, die niet zuiver in de leer waren met als reactie de 'Sedige Verantwoording';

1674 kerkscheuring in de Waterlandse gemeente aan de Koningsweg; uitwerping van Teunis Dirxcsz Kuyper, die met een groep verwante (lamistische) zielen samenkomt aan de Oude Gracht;

1674 vereniging van de Waterlandse gemeente aan de Koningsweg met de Vlaamse gemeente uit de Buelkist aan de Laat, o.l.v. de (zonistische) leraar Jan Jansz Kaescooper;

1678 brieven van vier verontruste broeders van de Verenigde gemeente van de Koningsweg aan de gemeente 't Lam te Amsterdam;

1680-1683 beproeving van Teunis Dirxsz Kuyper en uitgave van zijn Versoenschrift.

De kwestie van de Amsterdamse leraars, die niet zuiver in de leer waren (1669-1670)

Op 26 december 1669 werd een geschrift voorgelezen in de Waterlandse Doopsgezinde kerk aan de Koningsweg te Alkmaar, genoemd 'Sedige Verantwoordinge'.¹⁶ Dit geschrift was opgesteld door enige 'liefhebbers der waarheyd' en werd op 4 april 1670 in druk uitgegeven door de boekverkoper Adriaen Hasersouw op de Mient. Dat hier verontrusten aan het woord zijn, die de oude waarheid willen beschermen, blijkt duidelijk uit het devies op de voorpagina (Jer. 6:16): 'Soo seght de Here: staet op de wege, ende siet toe, vraeght na de oude Paden, waer doch de goede wegh sij, ende wandelt daer, soo sult ghy rust vinden voor Uwe zielen'. Blijkens het voorwoord gingen ongaarne en met schroom enige dienaren (= kerkeraadsleden) er toe over dit geschrift te laten drukken. Hun bezwaren tegen het in druk uitgeven waren, dat nu de afwijkende mening van sommige mannen (bedoeld worden Galenus e.a., zonder dat deze met name genoemd zijn) aan iedereen bekend zou worden; er zou ook door 'tegenstrevende broeders' in de gemeente partijchap en bitterheid kunnen ontstaan.

¹⁵ Simon Eikelenberg, Coll. Aanwinsten 4490, Gem. Arch. Alkmaar, geciteerd in W.A. Fasel, *Alkmaar en zijne geschiedenissen* (Alkmaar, z.j.); J.C. de Lange Jzn., *Beknopte geschiedenis der Doopsgezinde gemeente te Alkmaar* (Alkmaar, 1927); Meihuizen, *Galenus*, 111-112.

¹⁶ *Sedige Verantwoordinge, voorgelezen op den 26. Dec. 1669 in de Doopsgezinde Kerck (die men tot onderscheyt van andere Gemeentens de Waterlantse noemt)* (Alkmaar, 1670).

Toch besloten de 'liefhebbers der waarheyd' tot publicatie omdat er al geschreven kopieën circuleerden en één der Alkmaarse leraars op 23 maart 1670 een kopie geëist had: 'Ick wil hondert gulden voor de armen geven, soo wy cotype mogen hebben'. De kern van de 'Sedige Verantwoordinge' draait om een eerder gestelde vraag van enige Alkmaarse broeders naar 'een open Tafel na ouder gewoonte (soo sij seggen) voor alle weerloose Doopsgezinden, die met haer gemeente in vrede bestaen' en om zonder onderscheid buitenleraars toe te laten. Volgens de kerkeraad zou dit voorstel tot grote verwarring leiden, reden om de zaak te bespreken ná het avondmaal (dat men immers alleen in enigheid kan vieren!). Vijf Amsterdamse leraars worden vooral op de korrel genomen, omdat zij 'in eenige hoofdstukken niet wel en bestaen' (uit een latere reactie van 21 febr. 1670 blijken dit te zijn David Spruyt, Galenus Abrahamsz, Gerrit Iansz Veerom, Iohannes Reyersz en Iohannis Backer). Volgens de 'liefhebbers der waarheyd' menen deze leraars ten onrechte, dat Christus kon zondigen en niet voor onze verzoening betaald heeft, dat de woorden 'voor ons te lijden' (1 Petr. 4:6) niet betekenen, dat Christus in onze plaats leed, maar dat het een opwekking aan ons is tot lijdzaamheid in gelijksoortig lijden, dat men een ongedoopte in de gemeente moet verdragen en dat de zichtbare kerk van Christus en doop en avondmaal niet meer die waarde hebben als in de tijd van het Nieuwe Testament. Het boek van Galenus en Spruyt uit 1657 bevat volgens hen misvattingen en bij vele gelegenheden hoorden de 'liefhebbers der waarheyd' onjuiste leringen (o.m. op 11 dec. 1667 in Amsterdam, in 1668 onderweg tussen De Rijp en Wormer; op 8 sept. 1669 tussen Schermer en De Rijp en bij proefpreken te Alkmaar en Nieuwe Niedorp!). De 'liefhebbers der waarheyd' stellen voor alle buitenleraars een schriftelijke verklaring te vragen over hun opvatting over het 3e, 13e, 31e, en 33e artikel van de belijdenis van Hans de Ries en Lubbert Geritsz (dwz. over Drieëenheid, zoenoffer van Christus, volwassendoopen en avondmaal voor op geloof gedoopten).¹⁷ Net als Hans de Ries en de zijnen de sociniaanse leraars weigerden, willen de 'liefhebbers der waarheyd' hem daarin volgen en 'vast blijven bij de oude vertrouwde waarheydt voor welcke wij verstaen tot in de Doodt te moeten strijden, waer voor dat onse voorouders goet en bloet hebben gegeven'. De leraars moeten tevoren onderzocht worden om te vermijden wat de Poolse Doopsgezinden is overkomen: eerst verdroegen zij de sociniaanse leer, toen veranderde de doopsgezinde leer in een sociniaanse, 'want bij kleyne beetjes (seyt men) leert men de honden leer eeten'. In hun voorwoord eindigen zij met: 'de Godt des vredes selve Heylige U geheel ende al ende Uwe geheele oprechte geest, ende ziele, ende lichaem, worden onberispelijck be-waert inde toe-komste onses Heeren Iesu Christi, Amen'.

¹⁷ *Sedige Verantwoordinge*, 9.

Zoals te verwachten viel maakte dit geschrift de spanningen niet kleiner maar groter. Al spoedig verscheen een vinnig tegenschrift van een zekere Irenaeus Philalethius, genaamd 'Aanmerkingen over de 'Sedige Verantwoordinge' tot onderrigtinge en waarschouwinge van alle waarheyt en vreedlievende Doopsgesinde Christenen', gedrukt bij Jacob Ysbrantsz in de Langestraat te Alkmaar.¹⁸ Het motto van dit boekje is 'Diotrephes, die onder de Gemeente zocht de eerste te zijn en neemt ons niet aan... (3 Joh. 9:10)'. Irenaeus haalt ook Duraeus aan en het commentaar van Erasmus op 1 Joh. 5:7:

Het had veel beter geweest, dat men met een Godvruchtigen yver zijn devoir dede om door deugt en Godvruchtigheyt met God vereenigt te werden; als dat men met een nieuwsgierigen arbeyd, twisten ondersoekt, hoe dat den Sone een is met den Vader en hoe dat den H. Geest van den Vader en den Sone uyt gaat.

In zijn voorwoord schrijft Irenaeus profetisch:

Als Broeders malkanderen op dusdanige wijze als UE in deze verantwoordinge zien zult, beginnen met Scheuten van Pennen te bevechten, en met den hatelijken naam van tegenstrevende Broederen opentlijk in Druk te bejegenen, zo is 't haast omgekomen met de liefde. Als de Partijchap zo hoog gestegen is, dat den twist tussen Broederen, niet langer onder Dak kan gehouden, maar door openbare strijd Schriften, aan alle Werelt moet bekend gemaakt worden, zo is het vuur van droevige tweespalt ontfonkt en kan niet anders als in een vlamme van beklachelijke Scheuringe uytbarsen.

(inderdaad zou 4 jaar later de scheuring een feit zijn). Zonder bewijs uit Gods heilige Woord durven deze lieden, aldus Irenaeus, hun mening naar voren te brengen over wat nodig is ter zaligheid: een teken van geestelijke verwaandheid of diepe onwetendheid. Belangrijk zijn niet enkele opvattingen, maar een godvruchtig leven en een geloof dat door de liefde werkt.

Voorwaar een belachelijke zake. Voornamentlijk is het deerlijk om te zien, dat dien verfoeylijken Tuymel-geest zo woelt en wroet onder de Doopsgesinden, en deze zelve in zo vele stukken en deelen doet van malkanderen rijten. Immers ik vinde mij zelve ten hoogsten bedrogen in de meeningen en het goed gevoelen, dat ik tot noch toe gehad hebbe van de

¹⁸ Irenaeus Philalethius, *Aanmerkingen over de sedige verantwoordinge...* (Alkmaar, 1670).

Moderatie en verdraagsaamheid der Waterlandse Doopsgezinden.

Hij hoopt op grotere voorzichtigheid in de toekomst en dat vooral niemand buitengesloten wordt, waarvan de 'liefhebbers der waarheyd' wel verzekerd zijn, dat God hen buiten het Koninkrijk der Hemelen zal houden en verwijzen naar de hel. 'De God des vredes geve hier toe zijnen zegen en beware UE en all d'uwen onder zijne Goddelijke vleugelen'.

Punt voor punt rafelt Irenaeus hun betoog uit elkaar. De aangeklaagde Amsterdamse leraars hebben zich niet kunnen verdedigen (1 Cor. 13:4-5), onderwerping aan de vier artikelen van de geloofsbelijdenis van Hans de Ries wijst op 'heerschzucht en een onverdragelijke consciëntie-dwang'.¹⁹ Nog in 1668 bij de vredespresentatie hadden de Waterlandse gemeenten zelf verklaard: 'Wij verstaan dat alle stellingen van Geloofsbelijdenissen zodanig zijn, dat men daar malkanderen niet behoort te binden, maar alleen op Gods woord moet worden gezien'. De 'liefhebbers der waarheyd' lijken op roomse inquisiteurs en durfden zelfs de Alkmaarse magistraat om steun te vragen.²⁰ Dit gebeurde ook in 1674, zie later.

Zelfs de scheurzieke 'Apostollisten' (= Zonisten) beproeven hun leraars niet op enkele artikelen. Heerschzucht en eigenliefde verblinden.

Dus komt den Mensch door zijn bedorven phantazye dikwijls zo verre, dat de heersch-zucht of Meesterschap en dwingelandye bij hem geen heersch-zucht is, maar liefde tot de oude vertrouwde waarheyd... Al dood hij onnosele vrome menschen hij kan hem dunken laten, dat hij God daar mede een dienst doet. Al is hij een Wolf, hij kan hem inbeelden dat hij een Schaap is....²¹

Nadere gegevens over de personen in het conflict van 1669-1670

Wie waren nu de 'liefhebbers der waarheyd' en Irenaeus Philalethius? Volgens Irenaeus²² zijn de 'liefhebbers der waarheyd' geen leeraars, maar 'luyden, die hen zelve het leer-ampt aanmatigen'. Het zijn dus wel zeker diakenen geweest. Aangezien zij de meerderheid vormden van het college van leraars en diakenen,²³ zal het vermoedelijk gaan over 4 of 5 mannen. Hun identiteit blijft onbekend. Uit notariële acten zijn tot dusver alleen de volgende diakenen bekend

¹⁹ *Aanmerkingen*, 7.

²⁰ *Aanmerkingen*, 11.

²¹ *Aanmerkingen*, 15.

²² *Aanmerkingen*, 12.

²³ *Sedige Verantwoordinge*, 3.

rond 1670: apotheker Pieter Gerritsz Schagen en Floris Florisz Wildeman (1669 en 1671); Pieter Jansz Pampiermaker (1671) en Bouwe Maertsz (1672). Het is verder niet onmogelijk dat een aantal 'liefhebbers der waerheyd' identiek is aan de vier verontruste broeders, die in 1678 een brief aan de gemeente 't Lam te Amsterdam schreven (zie beneden). Dit waren Dirk Jacobsz, Jan Jacobsz, Jacob Claasz en Leendert Abrahamsz. Wat de leraars betreft rond 1670 bij de Waterlandse gemeente zijn bekend: Teunis Dircxsz Kuyper, een zekere 'C.H.' (aan wie 'Aanmerkingen' is opgedragen), Willem Jansz Vettis (begr. 1673)²⁴ en Thijs Jansz Gorter (genoemd 1674).²⁵ Leraar of diaken is ook mogelijk Pieter Jansz Hasersou. Irenaeus Philalethius, de tegenspeler van de 'liefhebbers der waerheyd' verbergt zich achter de schuilnaam 'vreedzame waarheidlievende'. Hij is een geleerd theoloog, want citeert Griekse en Latijnse teksten en heeft een rekkelijke opvatting. Ik vermoed dat hij een remonstrants predikant is, op grond van zijn kritiek op lutherse, gereformeerde, contra remonstrantse en roomskatholieke opvattingen en zijn instemming met hoogleraren van het Remonstrants Seminarie te Amsterdam als Episcopius en Pontanus. Indien hij predikant te Alkmaar was, zou hij Justus Geesteranus geweest kunnen zijn, die van 1662 tot zijn dood in 1671 te Alkmaar woonde of Johannes Molinaeus, die hier woonde tussen 1669 en 1683). Irenaeus was niet doopsgezind want hij noemt zich 'Die U.L. hier aanspreekt is verre buyten Uwe partijchap en noch aan d'een noch aan d'andere zijde geïnteressert'.²⁶ De drukkers van beide pamfletten zijn boekverkoper Adriaen Hasersouw (1646-1679) aan de Mient, zeer waarschijnlijk Waterlands doopsgezind²⁷ en boekdrukker Jacob Ysbrantsz 'In de gekroonde druck-pars', Langestraat, zeker Waterlands doopsgezind. Laatstgenoemde zou in 1674 in conflict komen met leraar Teunis Dircxsz Kuyper over de benoeming van leraar Gerrit Jansz Veerom (zie beneden).

²⁴ Willem Jansz Vettis (en zijn zusters Duifje en Aeltgen) zijn kinderen van poorter Jan Willemsz Vettis (begr. 14 maart 1650; verm. wonend op de Oude Gracht) en Anna Jordensdr. Willem Jansz Vettis huwde met 1) Amerentia Pieters de Vries (o. tr. 21 februari 1655; zij van Amsterdam, hij op de Houtil) en 2) Duijffgen Aris te Alkmaar (uit dit huwelijk een zoon Jan Willemsz). De Waterlandse leraar Willem Jansz Vettis werd op 13 april 1673 begraven in de Grote Kerk, Noordergang 182.

²⁵ Leraar Thijs Jansz Gorter woonde in 1674 in wijk D te Alkmaar (Gem. Arch. Alkmaar, Familie geld). Hij was getrouwd met Dieuwertje Gerrits Veen (Gem. Arch. Alkmaar, Not. Test. 1677). Zijn graf is nog aanwezig in de Grote Kerk te Alkmaar, gemerkt met het teken (zie: P.C. Bloys van Treslong Prins en Belonje, *Genealogische en heraldische merkwaardigheden... N. Holl. I* (1928)). Mogelijk is dit een verweving van de letters V (Vlaams) en W (Waterlands), omdat hij van beider gemeenten een leraar was. Gorter ondertekende nog een attestatie voor Amsterdam in 1696 (Gem. Arch. Amsterdam; Doopsgez. Gem. Amsterdam, A565, B482).

²⁶ *Aanmerkingen*, 1.

²⁷ P.W. de Lange, *Twee Alkmaarse huizen en hun bewoners in de 17de en 18de eeuw*. (Nederlandsche Leeuw, aug.-sept., 1903).

Kerkscheuring onder de Waterlandse Doopsgezinden te Alkmaar in 1674

Het smeulend vuur uit 1669 wakkerde aan tot een brand in 1674. Twee visies op de scheuring bleven bewaard: één van de historicus Simon Eikelenberg, die als Remonstrant en Collegiant de colleges in de kerkekamer aan de Koningsweg volgde²⁸ en de ander van de direct betrokken leraar Teunis Dirxsz Kuyper. Eikelenberg's kernachtige visie volgt eerst:

1672 of 1673 (moet zijn 1674, Th.B. R.) gebeurde 't in de gemeente der Waterlantse Doopsgezinden dat, na enig verschil terzake van hare weesen was geweest, zekere personen, onder allen J. IJsbrantsz, etc. Veerom van Amsterdam wilden hebben tot predicant, waartegen zig stelden enen Teunis Dirxsz, een Huysduyner hier met der woon een leraer met zijnen aanhang; evenwel Veerom willende ontfangen mits dat hij met zig bragt attestatie van goet gedrag. 't Welk hij niet konnende krijgen, zoo bleven zijn tegenstrevers onwillig. Zijn begunstigers evenwel voort willende ontstont daardoor, zoo hevigen kerkverschil, dat de magistraat geraden vont, de kerk te doen sluyten. Kort duurde dit nogtans en in die barning ontweken de matigsten bij de Vlamingen of elders. Tijs Jansz Gorter bleef alleen preken en hield kerk met de armen. Teunis, die vergeefs gepoogt had der kerkelijke middelen meester te worden, vertrok en regten op de Bagijne weijt een preekhuys op, daar hij veelen na toe lokte onder belofte van vrijheit van spreken, welke vrijheit hij nochtans ondermijnde, zo liet men hem allengs (los, waarna) hij 't hiel tot 16..., doe hij na Vrie(s)lant (trok), waarna zijn aanhang verstroijde en allengs meest weer ter ouder koije kwam. In 1674 vereenden de Vlamingen met de Waterlanders op sekere voorwaarden.

Uit Eikelenbergs versie van het gebeurde blijkt, dat de kern van het conflict een aanloop had in een geschil over de weeskinderen en zou uitbarsten bij het aanstellen van Veerom als prediker.

In Eikelenbergs weergave lijken hoofdpersonen in de controverse de leraren Tijs Jansz Gorter en Teunis Dirxsz Kuyper. Uit de opmerking 'Tijs Jansz Gorter hield kerk met de armen' krijgt men de indruk, dat ook sociaal economische motieven een rol speelden bij de scheuring. De opmerking over 'vrijspreken' bij Teunis Dirxsz suggereert collegiantse sympathieën bij deze leraar en plaatst hem in de partij der Lamisten.

²⁸ Gem. Arch., Alkmaar; Eikelenberg, Coll. Aanw. 4498, 4505 en 6011; Th. B. Roep, *Simon Eikelenberg (1663-1738) in een kring van Rijnsburgse Collegianten (vooral Remonstranten en Doopsgezinden) te Alkmaar. Een episode uit zijn leven 1683-1703.* (getypt manuscript, exemplaar in Gem. Arch. Alkmaar, 1983); W.A. Fasel, *Alkmaar en zijne geschiedenissen* (Alkmaar. z.i.) 69.

Volgens Teunis Dircxsz Kuyper in zijn 'Versoenschrift' uit 1683²⁹ ontstond de scheuring niet als een verschil over een geloofspunt maar wegens 'sondelijcke daden'. Hiermee bedoelt Teunis vermoedelijk, dat Jan Jansz Kaescoop als leraar van de Vlamingen zich verzoende met de Waterlanders, die 'sondelijcke daden' op hun geweten hadden (nl. Teunis c.s. uitwerpen zonder schriftmatige redenen). De Waterlanders hadden zich eerst onderling moeten verzoenen voor ze vrede met de Vlamingen sloten en Jan Jansz Kaescoop had beter moeten weten. Hij was nl. mede-ondertekenaar van de zonistische 'Grondsteen' uit 1674³⁰ en daarin staat o.m. dat er op grond van 1 Cor. 1:10 geen scheuring mag zijn onder broeders. Voor alle christenen was het noodzakelijk, 'datse afleggende alle laet dunckentheyt en eygen wijsheyt, waardoor den eed hem boven den anderen verheft' en dat ze verdeeldheid moeten doen verminderen opdat 'de heerlijcke vrede als uyt het graff der noodeloose scheuringe wederom op te wecken'. De scheuring ontstond, nadat men er Teunis van beschuldigd had, dat hij overal waar hij was 'onrust' maakte o.a. op Texel (maar hoe het daar werkelijk toeging zou J.J. Kaescoop beter kunnen vertellen) in Huisduinen en in Haarlem (maar Teunis kon goede attestaties van die gemeenten laten zien). 'Wat Alkmaar aengaet,³¹ daer heb ik onrust gehad en dat niet weynig en dat hebbe ik nog en 't is te besorgen, dat ik 't al mijn leven lang Uwent halven sal behouden als Jeremia over Juda'. Vier voorbeelden haalt Teunis aan. Toen hij nog leerde bij de Vlamingen in de Buelkist, maakt men bezwaar, dat hij bij de Waterlanders ging preken (maar zij gaven hem bij zijn overgang toch een goed getuigenis). Bij de Waterlanders kreeg hij problemen over de weeskinderen, 'omdat ick verstont tegen eenige van de Dienaren, dat wij na 't oudt loffelick en christelijck gebruyck der Doops-gesinde de weeskens van onse medeleden niet in 't Stadt Weeshuys souden laten gaen, maer deselve onder onse vleugelen nemen en onderhouden'. In het stedelijk weeshuis zou men geen of minder kosten hebben aan de weeskinderen, maar zouden ze gereformeerd opgevoed worden. In deze zaak kreeg Teunis de steun van de gemeente. Daarna kwam er onrust over de Amsterdamse leraars met hun vermeende sociniaanse ideeën. Teunis kon toen niet goed vinden, dat men op hen niet 'hoor en wederhoor' toepaste. Dit is dezelfde zaak waar Irenaeus de 'liefhebbers der waarheyd' van beschuldigde in 1670 (zie boven). Tenslotte kwam er onrust over Teunis' verzet tegen Veeroms benoeming als leraar (waar overigens ook J.J. Kaescoop tegen

²⁹ T.D. Kuyper, *Versoenschrift, dienende om de vereenighde Waterlanders en Vlamingen op de Koningswegh tot versoeninge en vrede te brengen met de Waterlandse Doops-Gesinde op de Oude Veste tot Alckmaar* (Alkmaar, 1683).

³⁰ *Grondt-steen van vrede en verdraegsaemheyt, tot opbouw van den tempel Christi onder de Doopsgesinde* (Amsterdam, 1674).

³¹ *Versoenschrift*, 4-5; De Lange, *DG Alkmaar*, 25.

was), 'dat is toen soo hoogh geloopen, dat ick met feytelicke daden en met behulp van de Magistraet voor welcke ick in die tijt ten onrechten van sociaenderij beschuldigt wiert, ben uitgeworpen'. Teunis klaagt, dat men door deze beschuldigingen 'het volck al om ophevich tegen ons (heeft) gemaect' en dat 'vele', die ons bemint hebben afkeerich van ons (zijn) gemaect'. Ook Eikelenberg noemde de wezenkwestie en de zaak Veerom als reden van de scheuring. Gerrit Jansz Veerom was in 1660 leraar bij de Vlamingen te Rotterdam.³² Hij was met twee andere leraars overgegaan naar de Waterlandse gemeente. Na verhuizing naar Amsterdam, werd hij aldaar leraar bij de Waterlanders in de Grote Spijker. Toen Galenus met zijn Vlamingen na de scheuring van 1664 contact zocht met de Waterlanders kon hij natuurlijk rekenen op mannen als Veerom. Galenus en Veerom werden in 1669 wegens hun rekkelijkheid op de korrel genomen door de Alkmaarse 'liefhebbers der waerheyd'. Veerom had echter 'nog' een zwak: hij bezocht te vaak de herberg 'Het wapen van Rotterdam' en kreeg daarom in 1671 een preekverbod. Kennelijk werd hij in 1674 als leraar aangezocht in Alkmaar. Het is ironisch, dat de Lamist Teunis Dircxsz Kuyper uitgeworpen werd wegens ruzie over de aanstelling van de Lamist Veerom. Het is ook ironisch, dat de Vlaamse gemeente rond 1668 problemen maakte toen Teunis ging leren bij de 'Waterlanders' en dat diezelfde Vlaamse gemeente zich na Teunis' uitwerping verenigde met de Waterlandse gemeente. Deze voorbeelden laten al zien hoezeer gemeenten en personen heen en weer geslingerd werden in de Lammerenkrijgh.

Tijdstip van de scheuring

Teunis Dircxsz Kuyper werd uit de Waterlandse gemeente geworpen vóór 11 september 1674. Op die datum namelijk schreef de Waterlandse diaken Pieter Gerritsz Schagen een bedrag bij in het 'gemeentesboek' van f 270 en 7 stuivers, dat hij van de Vlaamse diakenen Willem Jansz Braeck en Claes Aerjens Schoenmaker gekregen had en waarmee de vereniging een feit was.³³ Al eerder op 4 juli 1674 hadden de Vlaamse diakenen 'haar rekeninge' gedaan ten overstaan van de Vlaamse leraars Gerrit Harmensz, Adam Rogiersz en Jan Jansz Kaescooper. Mogelijk werd Teunis dus al voor 4 juli uitgeworpen. Op 15 mei 1674³⁴ hadden de Amsterdamse Lamisten bij monde van Davidt Spruyt en David Rutgers een vredesaanbod gedaan aan de Alkmaarse Vlaamse gemeente. Het ziet er naar uit, dat zowel de Zonisten als de Lamisten aan de Alkmaarse gemeenten getrokken hebben. Vermoedelijk verwierpen de Alkmaarse Vlamingen het aanbod van de

³² Meihuizen, *Galenus*, 113.

³³ De Lange, *DG Alkmaar*, 18.

³⁴ Gem. Arch. Amsterdam, PA565-A895.

Lamisten en gingen ze toen in zee met de meer zonistisch getinte Waterlanders. Zij verenigden zich, volgens Eikelenberg op 'zekere voorwaarden'. Het lijkt me niet ver gezocht deze voorwaarden in de 'Grondt-steen' te zoeken (als gezegd mede-ondertekend door Jan Jansz Kaescoop). De zonistische 'Grondt-steen' was op 18 juli 1674 te Amsterdam opgesteld en op 25 oktober te Jisp uitgegeven. Volgens de 'Grondt-steen'³⁵ waren de grootste hinderpalen voor een vereniging van Waterlandse en Vlaamse Doopsgezinden 'precijshyeyt en onbepaeltheyt'. Dus koos men als richtsnoer de oude belijdenissen: geen open avondmaal, geen vrijspreken, geen colleges van collegianten in de kerkekamer, geen toelating van predikanten 'volgens sijn particulier goetvinden', tenzij zij het vredesconcept of de inhoud onderschreven.³⁶ Alles bijeengenomen blijkt, dat de verenigde gemeente aan de Koningsweg zonistisch getint was in 1674. Uit het vervolg zal blijken, dat men na 1678 in lamistisch vaarwater kwam en zeker na 1680! De 'zonistische' signatuur van de Alkmaarse Vlaamse gemeente blijkt ook zonneklaar uit een notariële acte van 1663³⁷ opgesteld ten behoeve van de Amsterdamse Vlamingen (al mag men daar voor de grote scheuring van 1664 nog niet van spreken). Hierin verklaren de 'bedienaers des woorts' en de 'diaconen', dat zij 'nogh staen in dat gelove ende die belijdenisse'. Het tijdstip van deze acte is niet verwonderlijk, als men bedenkt, dat Galenus zich in dat jaar voor het hof van Holland moest verdedigen tegen beschuldiging van Socinianisme.

Overzicht van de Vlaamse gemeente vóór de vereniging

Leraars bij de Vlaamse gemeente waren in 1663³⁸ Pieter Joosten de Volder (genoemd 1660 en 1663, maar vermoedelijk al werkzaam in gemeente vanuit Haarlem sedert 1618); Gerrit Harmense, bakker, later boekverkoper (genoemd tussen 1645 en 1677, getrouwd met Maritge Willems); Jan Jansz Kaescoop (leraar tussen 1654 en 1699, getrouwd met Maritie Claes, wonende in de St. Jans- of Hekelstraat, in 1674 mede-ondertekenaar van de zonistische 'Grondt-steen'); verrekijkmaker Adam Rogiersz van den Abeele (genoemd tussen 1663 en 1675, getrouwd met Maijken Adriaens, hij ging later failliet). Ook enkele Vlaamse diakenen zijn met name bekend nl. Claes Jansz Kaescoop (1647 tot zijn dood in 1670); Willem Jansz Braeck en Claes Aerijense Schoenmaecker (beiden genoemd tussen 1671 en 1674). Met deze mannen had Teunis Dircxsz Kuypert te maken toen hij omstreeks 1668 leraar werd bij de Vlamingen 'In de buelkist' aan de Laat. Teunis kwam toen van Haarlem met twee kinderen uit een eerder huwe-

³⁵ *Grondt-steen*, 12.

³⁶ *Grondt-steen*, 12, 13, 21, 31.

³⁷ Gem. Arch. Alkmaar, Not. 185, 650.

³⁸ Gem. Arch. Alkmaar, Not. 185, 650; Roep, *Vlaamsch Doopsgezinden*.

lijk, nl. schoenmaker Hendrik Teunisz en Marijtje Teunis; zijn vrouw Lijntje Jans en haar 5-jarige zoontje uit een eerder huwelijk, Jacob Jacobsz Verfaille. Teunis woonde aan de Oude Gracht of Bagijne Weijt 'In Waterlant'.

Overzicht van leraars en dienaars bij de Verenigde Waterlands-Vlaamse gemeente aan de Koningsweg in 1674

De verenigde gemeente aan de Koningsweg had nu als leraars de eerder genoemde vroegere Vlaamse leraars: Gerrit Harmensz Backer (Boeckverkooper); Adam Rogiersz van de Abelen, Jan Jansz Kaescooper en voorts de Waterlandse leraar Thijs Jansz Gorter en mogelijk Willem Jansz Vettis.

Leraar of diaken was Pieter Jansz Hasersou. Voormalige Vlaamse diakenen zijn Willem Jansz Braeck en Claes Aerjens Schoenmaker en de Waterlanders Pieter Gerritsz Schagen plus eventueel Floris Florisz Wildeman (1671); Pieter Jansz Pampiermaker (1671); Bouwe Maertsz (1672) en Floris Gerritsz Wildeman (1675). In 1674 zal ook wel diaken geweest zijn J. IJsbrantsz, die zich zo voor Veerom inzette (en vermoedelijk dezelfde is als boekdrukker Jacob IJsbrantsz).

Overzicht van de leraren en dienaren van de Waterlandse gemeente aan de Oude Gracht (Bagijne Weijt) in 1674

Leraar is in elk geval Teunis Dircxsz Kuyper en dienaren zijn vermoedelijk de door Eikelenberg genoemde aanhang: 'Klaas Werft; Heertje... en Kornelis Symonsz'. De laatste twee waren in elk geval diaken in 1675; Heertje Jacobsz Lijnslager, Cornelis Symonsz Timmerman; voorts Claes Cornelisz Schoenmaker. In 1677³⁹ en 1682⁴⁰ zijn zelfs de voltallige colleges bekend van de gemeente aan de Oude Gracht.

In 1677 zijn leraars: Teunis Dircxsz Kuyper, oud 51 jaar en Allardt Jansz Stoeienmaker oud 43 jaar. Diakenen zijn dan: Claes Cornelisz Schoenmaker, 62 jaar; Cornelis Sijmonsz Gorter 46 jaar en Heertje Jacobsz Lijnslager 44 jaar.

In 1682 bestond het college uit Teunis Dircxsz Kuyper, Hendrik Theunissen (dit zou Theunis' zoon kunnen zijn), Jacob Jacobsz, Cornelis Symonsz en Heertje Jacobsz.

³⁹ Gem. Arch. Alkmaar, Not. 218, 5-7-1677.

⁴⁰ *Versoenschrift*, 2.

Brieven van Teunis Dircxsz Kuyper aan de Vlaams-Waterlandse gemeente te Amsterdam (Lamisten) (1675-1676) en aan de Waterlandse gemeente te Wormerveer (1677)

Op 5 september 1675 stuurde Teunis 'met vriendinne' een brief naar Amsterdam met het verzoek om de

Waterlantse doopsgesinde gemeente tot Alckmaer...te bedienen met het woort des Heeren.⁴¹ Twelck doende, wij hoopen sal strecken tot opbouwingh van de onderlinge christelijke liefde en tot Aenwas van liefde, die int noorder quartier nae de moderate sijde van de doopsgesinde mochten hebben.

Ik houd het er op, dat aan Teunis' verzoek voldaan is en dat hij de gevraagde broederhulp uit Amsterdam kreeg tot vermoedelijk 1678. De hulp werd in elk geval vóór augustus 1680 gestopt (zie later). In 1669 vroegen de Collegianten van Wormerveer of ze de vermaning van de Doopsgezinden mochten gebruiken voor hun colleges. Toen hun dat niet toegestaan werd, maakten zij zich ervan meester in 1675. De twisten duurden tot 1680 toen Galenus er in slaagde de vrede te herstellen op voorwaarde, dat niet tegen de belijdenis van Hans de Ries geprekeet zou worden.⁴² In dit verband is interessant, dat op 5 juli 1677 de 51-jarige Teunis Dircxsz Kuyper en zijn mededienaars voor notaris Heymenbergh te Alkmaar verklaarden⁴³ op verzoek van de Waterlandse dienaars Wouter Geritsz en Davidt Pietersz van Wormerveer:

de opreghte waerheijt te sijn, dat noijt, soo veel hare memorie toedraeght in deselve gemeente is gebruyck geweest is, ofte oock als nu gepractiseert of gebruyckt werd, dat de personen die gedoopt sullen werden noch oock de diaconen ende leraren, de confessie van Hans de Rees of eenige ander diergelijcke belijdenissen sijn voorgehouden geweest om deselve solemnelijck aen te nemen of te onderteecken, alvooren sij gedoopt ofte tot hare diensten toegelaten waren.

Verder verklaren ze, dat zo iets ook nooit gevraagd is aan buiten-leraars, die hier kwamen preken.

Tenslotte verklaren zij met nadruk lange jaren broeders in de genoemde gemeente geweest te zijn en goed op de hoogte te zijn van de gang van zaken. Het stuk is ondertekend door de getuigen Pieter Jansz Hasersou en Tijs Cornelisz

⁴¹ Gem. Arch. Amsterdam, PA565-B1456.

⁴² Van Slee, *Collegianten*.

⁴³ Gem. Arch. Alkmaar, Not. 218, 5-7-1677.

Cnoopmaecker. Uit dit stuk blijkt dus eens te meer, dat Teunis en zijn gemeente lamistisch getint waren.

De brieven van de vier verontruste Alkmaarse broeders (1678)

Op 23 februari 1678 schreven Jan Jansz Kaeskooper en Tijs Janszen Gorter namens de verenigde gemeente aan de Koningsweg te Alkmaar een brief aan de gemeente: 'In het Lam en de groote spijcker te Amsterdam'. Deze brief werd persoonlijk door vier Alkmaarse broeders overhandigd en bleef in twee afschriften bewaard.⁴⁴ Deze broeders waren Dirk Jacobsz, Jan Jacobsz, Jacob Claasen en Leendert Abrahamsz (nog een vijfde broeder werd wel in het begin, maar niet meer in de latere correspondentie genoemd).

Uit de brief en de beantwoording ervan blijkt, dat de briefwisseling al vóór 22 juli 1677 begonnen is, met als onderwerp 'om bij gelegentheyten' de Amsterdamse leraars te laten dienen aan de Koningsweg 'tot aanwas en bloeyinge van onse gemeente'. Een duidelijke aanwijzing te meer, dat de gemeente aan de Koningsweg in 1674 inderdaad niet met de Lamisten verenigd was. Jan Jansz Kaeskooper en Tijs Janszen Gorter schrijven aan Amsterdam dat de 'bloeyinge van onse gemeente ons oock ter harten gaet', maar...

Nadat wij dan de toestant van onse gemeente met aandacht hebben overwogen om deselve in vrede te houden, alsoo ons de voorstellinge tot meerder gemeenschap, oock voorcoomen van die Vlaemsche vrienden, die het vredesconcept wat nauwer willen bepaelt hebben, soo ist dat wij onse antwoort soo hebben moeten matigen, opdat wij diegene, die hier wat nauwer begeren, soo niet quetsen, dat haer alle hope met ons te vereenigen wordt afgesneden, en ter anderen, dat wij diegene, die het wat reckelijker begeren, ook niet wegh verwijzen, maer waert mogelijk te samen mochten ondervangen, ons antwoort is dan als volgt.

Betekent dit, dat zowel de Lamisten als de Zonisten van Amsterdam aan de Alkmaarse gemeente trekken, of wijst deze zinsnede alleen op interne zoniste en lamiste gevoelens binnen de gemeente? Hoe het zij, de beide Alkmaarse leraars vroegen met 'ja' te beantwoorden dat buiten-leraars niet zouden preken tegen de doopsgezinde belijdenissen en alleen diegenen zouden uitnodigen tot het avondmaal, die gedoopt waren.

De Amsterdamse dienaren verklaarden bij monde van Abraham van Halmaal in hun antwoord van 15 maart 1678,⁴⁵ dat zij niet alleen niet tegen de

⁴⁴ Gem. Arch. Amsterdam, PA565-B1457

⁴⁵ Gem. Arch. Amsterdam, PA565-B1458.

belijdenissen wilden preken, maar dat ze ze met kracht wilden verdedigen, omdat zij ze gegrond achtten in de H. Schrift. Wat de 'benodiging' betrof, maakten zij erop attent, dat daarvoor in de H. Schrift geen voorschriften te vinden zijn. De dienaren zouden hierom de benodiging liever voorbij gaan, omdat daar veel onlusten uit ontstonden. Zij meenden, dat het beter ware dood en lijden van de Heer te overdenken.

Om misverstand te voorkomen, verklaarden de Amsterdamse leraren, dat ieder verplicht was zich op geloof te laten dopen, alvorens naar het avondmaal te gaan, omdat dat een instelling van Christus was en de praktijk van de eerste Christen-kerk.

Al vier dagen later gingen twee brieven van Alkmaar naar Amsterdam, geadresseerd aan Abraham van Halmaal en van ongeveer gelijke inhoud. De ene brief⁴⁶ is ondertekend door Dirk Jacobsen, en de andere door Leendert Abrahamsz, die zich tegen van Halmaal 'cosijn' noemde. De Alkmaarse broeders verklaarden zich ingenomen met het antwoord over de belijdenissen, maar vernamen gaarne nadere toelichting over de benodiging tot het avondmaal. Dirk Jacobsen schreef ...'het is bij onse dienare wat aenstotelijck geweest, dat de vriende een voorstelling make, om onluste voor te koome, dat men de benodiging geheel soude voorbijgaen'. Zij wensten, dat de vrienden hier niet meer van spraken en hoopten dat de vrienden 'ja' zouden antwoorden op hun vraag over de benodiging voor het avondmaal alleen voor op geloof gedoopten.

Nauwelijks een week later kwam alweer het antwoord⁴⁷ van de 'Dinaeren in 't woort' ondertekend door Abraham van Halmael. De Amsterdamse leraars zagen dat er nog enige bekommernis in de gemoederen van de Alkmaarse was, alsof zij een open tafel wilden laten, waaraan een ieder zich zonder onderscheid 'op sijn eigen proef' mag begeven.

De Amsterdamse leraars vonden, dat degenen, die hun doopsel nalieten uit geringschatting, zich niet weinig vergrepen tegen de Heer en zij wilden openlijk zeggen, dat degenen, die de tafel naderden, tevoren gedoopt hoorden te zijn. Zij dachten echter aan mensen, die als kind gedoopt waren ('t welck immers bij ons voor geen Doop geagt word') en die bezwaar maakten opnieuw volwassen gedoopt te worden. De Amsterdamse leraars voelden zich bezwaard deze mensen uit te sluiten, die in christelijke beleving en deugden niet achter stonden bij volwassen gedoopten en anderen, die de noodzaak van waterdoop uit des Heeren woord niet konden vatten. Als zij echter dit soort problemen konden vermijden te Alkmaar, waren zij zeer wel bereid in ronde taal te zeggen, dat degenen die tot de Tafel des Heren kwamen, naast de onderhouding van alle andere geboden op hun geloof gedoopt behoorden te zijn en 'den ootmoedigen en sacht-

⁴⁶ Gem. Arch. Amsterdam, PA565-B1459.

⁴⁷ Gem. Arch. Amsterdam, PA565-B1461.

moedigen Christus in wereloose lijdsamheit verplicht zijn na te volgen'.

Hiermee eindigde deze briefwisseling en naar ik aanneem tot 'genoegen' van de Alkmaarse vrienden, zodat vrijwel zeker is, dat vanaf deze tijd (maart 1678) lamiste leraars aan de Koningsweg gedoopt, gepreikt en avondmaal gehouden hebben.

Het Rijnsburgs college te Alkmaar

In Alkmaar waren al vroeg Collegianten, maar als beweging bestaan ze volgens Van Slee pas na het samengaan van de Waterlanders en Vlamingen in 1674. Gezien de bovenstaande briefwisseling van de verontruste broeders en de lamiste gemeente te Amsterdam kan het bericht van Van Slee niet juist zijn. Eikelenberg⁴⁸ geeft de indruk dat er mogelijk in 1683 colleges werden gehouden aan de Koningsweg. Vanaf 1687 is het zeker (hij nam zelf deel aan de colleges tussen 1687 en 1699). Op zijn vroegst kunnen er na 1678 colleges gehouden zijn.

In 1680 is er schriftelijk bewijs van de lamistische gevoelens van de Verenigde gemeente aan de Koningsweg.⁴⁹ Op 11 april van dat jaar hielden de Hervormden van Alkmaar een buitengewone kerkeradsvergadering onder voorzitterschap van ds. Borstius en met als secretaris Christianus. Aan de orde was het feit, dat enige kerkeradsleden vernomen hadden, dat ds. Galenus Abrahamsz de Haan zou preken bij de 'Mennoniten', die men 'Hanssiten noemt' op de Koningsweg. Interessant is het te horen, dat men toen nog sprak over de volgelingen van Hans (de Ries). Uit vrees voor te verwachten problemen, die ook elders waren ontstaan, besloot de hervormde kerkeraad Galenus' prediking *wettelijk* te verhinderen en daartoe de burgemeesters op te roepen.

Op 13 april 1680 rapporteerden de dominees Borstius en Christianus dat de burgemeesters het verbod zouden uitvaardigen. Uit het bericht is niet duidelijk of alleen de hervormde kerkeraad verontrust was over de verspreiding van sociniaanse of collegiantse ideeën en of tevens een minderheid van de Doopsgezinde Gemeente zelf nog zonistische gevoelens koesterde.

Overigens was er tussen Galenus en de Collegianten al sedert 1676 een verwijdering ontstaan.⁵⁰ Later zou de geplaagde Galenus ook in Edam een preekverbod opgelegd krijgen (16 maart 1691) onder invloed van gereformeerde predikanten op de overheid.⁵¹

⁴⁸ Roep, *Eikelenberg*, 2.

⁴⁹ Gem. Arch. Alkmaar, NH Arch. 6.

⁵⁰ Van Slee, *Collegianten*, 179.

⁵¹ Meihuizen, *Galenus*, 164.

De beproeving van Teunis Dircxsz Kuyper (1680-1683)

Op 6 maart 1680 deed Teunis Dircxsz Kuyper namens zijn gemeente op de Oude Vest een vredesvoorstel aan de Waterlandse gemeente op de Koningsweg.⁵² In dit voorstel stelde hij voor 'om alle oneffenheit in de rustkist' te werpen en met elkaar in liefde en vrede te leven zonder iets te eisen van de broeders op de Koningsweg. Toen laatst genoemden daarop bij Teunis kwamen, vroeg deze of zij ontvangen konden worden als 'boden des vredes'. Zover was het nog niet was het antwoord. Hierop vroeg Teunis een schriftelijk antwoord om aan zijn mededienaars te geven. Dit weigerden zij, maar zij namen vriendelijk afscheid.

Achteraf hoorde Teunis, dat men vond, dat hij ze kwalijk had bejegend. Zo bleef de zaak een tijdlang verder slepen.

Op 9 april 1680 stelde Teunis een overzicht samen van de onderhandelingen om naar de vrienden te Amsterdam (Lamisten) te sturen, opdat zij op de hoogte bleven en eventueel konden bemiddelen.

Op 23 juni 1680 stuurde Teunis een tweede brief om de Amsterdammers te herinneren aan hun belofte, hem niet te verlaten, ook als ze zich met de vrienden aan de Koningsweg zouden verzoenen.

Op 14 augustus 1680 schreef Teunis opnieuw.⁵³ Inmiddels bleken de Amsterdamse buiten-leraars wel op de Koningsweg te komen, maar zagen zij niet om naar de gemeente op de Oude Vest, zoals vroeger. Teunis hunkert 'naar Ulieder openhartige soete verklaringe', dat ze weer bij de Oude Vest mochten komen. Mocht er iets van belang zijn, dan verwacht Teunis gaarne bericht. Laten de broeders toch niet om de vrede met de Koningsweg te bewaren, die met de Oude Vest vernietigen.

Teunis gaf hen in overweging of zij in deze zaak met goed geweten konden bestaan en of zij christelijk met hem omgingen. De volgende dag (15 augustus 1680) kwam de lang verbeide brief uit Amsterdam, maar zonder duidelijk antwoord op Teunis' vraag. De Amsterdamse vrienden begrijpen niet waarom Teunis zich niet op 'redelijke voorwaarden' kan verenigen (daar weet Teunis niet van)⁵⁴ en ze voelen zich bekommerd 'om enige partikelier soodanige verdeelheden te helpen voeden' (Teunis had juist begrepen, dat zijn vredesaanbod redelijk gevonden werd).

Teunis klaagt verder over de manier van onderhandelen door de Koningsweg, waarbij onder meer iemand bemiddelde, die 'het spul van Veerom had helpen verrichte' en door wiens toedoen Teunis hoofdzakelijk was uitgeworpen in 1774. Pas een week later op 29 augustus 1680 kwam het antwoord uit Amsterdam. De Amsterdammers zagen geen heil in verder heen en weer geschrijf en

⁵² *Versoenschrift*, voorrede, 2.

⁵³ Gem. Arch. Amsterdam, PA565-B1462.

⁵⁴ Gem. Arch. Amsterdam, PA565-B1463.

vroegen Teunis persoonlijk langs te komen. Teunis schreef op 31 augustus 1680⁵⁵ dat het heen en weer geschrijf voorkomen had kunnen worden als ze hem direct helder antwoord gegeven hadden om Teunis' gemeente te bedienen. Dus vraagt Teunis op zijn beurt of ze bij hem langs wilden komen, als ze toch hier waren om de Koningsweg te bedienen (tegen hun woord en belofte) en als ze dan nog niet bewogen werden om te bedienen om de liefde en de gemeenschap der heiligen

soo hebben wij te bedencken wat ons in desen te doen staet. Vaert wel, Godt geve, dat ghij mocht betrachten tgeen ghij schrijft, dat is te blijven onse genegen vrinden en broederen, opdat ghij ons U lieder genaemde broeders niet lief hebt met de woorde of tonge alleen, maer met de daet en waarheijt. 1 Joha. 3. Teunis Dircxsz Kuijper uyt naem van ons cooleesie. Gelieft het opschrift echter te schrijven eenvoudig: 'Aen T. d. Kuijper, woont op de Oude Veste in Waterlant'.

Dit is de laatste brief van Teunis, die in het archief van de Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam bewaard bleef en hiermee zal de discussie geëindigd zijn. In de tekst waarnaar Teunis verwijst staat o.m. 'Kinderkens laten wij liefhebben niet met het woord of met de tong, maar met de daad en in waarheid'.

Ruim anderhalf jaar ging voorbij, toen overhandigde Theunis Aerjensen van Huysen een brief aan de leraren en dienaren vergaderd in de kerkekamer (van de Koningsweg) met datum 27 mei 1682 en ondertekend door Theunis Dircxsz Kuyper, Hendrick Theunissen, Jacob Jacobsz, Cornelis Symonsz en Heertje Jacobsz.⁵⁶ Deze brief begint met de woorden:

Wij ondergeschreven leeraren en Dienaren van de Oude Veste verklaren voor den Heere onsen Godt, die onse herten kent, dat wij met de leeraren en Dienaren mitsgaders de gantsche Broederschap op de Koningsweg genegen zijn om met haer te vereenigen en te bevredigen en dat op dese wijze, namentlijk, dat wij wederzijts alle on-eenigheyt, twist, tweedracht en ongenoegen, niets niet uytgesondert het zij ook wat het is, dat wij weten en kennen den Heere onsen Godt mishagelijck te wesen, willen werpen in de rust-kist en in 't vuer der liefde verbranden; evenals of 't daer noyt geweest en was. En daer op met malkanderen versoenen en vergeven gelijk ons Christus vergeven wil.

Deze brief heeft de dienaarschap op de Koningsweg voorgoed aangenomen en

⁵⁵ Gem. Arch. Amsterdam, PA565-B1464.

⁵⁶ *Versoenschrift*, 2

'belooft dat se haer best souden doen om haer broeders haer mede toe te brengen en sij vertrouwden dat het wel gaen soude'. Toch zochten de dienaren van de Koningsweg later uitwegen om deze beloften te ontgaan en kwam het niet tot vrede. Als laatste poging en ten einde raad schreef Teunis in 1683 zijn 'Versoenschrift', dat al meerdere malen genoemd werd. Op de titelpagina van het 'Versoenschrift' leest men twee citaten uit de Bijbel: Matt. 5:23-24 (verzoen je met je broeder, voordat je je gave naar het altaar brengt) en Col. 3-13 ('soo iemand tegen iemand eenige klachte heeft gelijckerwijs als Christus U vergeven heeft, doet ghij alsoo').

Voor de voorrede plaatste Teunis een gedicht over verzoening, geschreven door een zekere H.T. (zou dit soms Teunis' zoon Hendrick Theunissen zijn?). Laatstgenoemde was in 1682 vermoedelijk leraar of diaken. Bij een verscheurende twist (aldus het gedicht) in het volk van Israël liet Joab zich door redenen overtuigen, hoeveel meer kan het woord van Christus uitrichten tot verzoening. Dit boekje nu kan helpen om tot verzoening te komen vóór het houden van het avondmaal:

Eer dat ghy houd het Avondmaal des Heere;
Wilt hert en hand suyv'ren na Pauli leere,
De breuk weer heeld, door liefds volmaeckte band
Daartoe werd gij in dit Boekjen geraden
Opdat gy soud vrij zijn van alle quaden,
En leeft met ons, Uw Broederen, in Godts vree...

In de voorrede schetste Teunis zijn mislukte vredespogingen sedert 1680 (zie terug). Aangezien de leraars en diakenen (dienaren) van de Koningsweg weigerden tot een gesprek te komen of de brieven in de broedervergadering voor te lezen, besloot Teunis dit boekje te laten drukken, mede omdat sommigen zeiden, dat zij met de hand geschreven schrift niet goed konden lezen. Teunis gaf aan elke broeder dit boekje 'om niet'. Hij hoopte, dat de vrienden het in 't goede zouden nemen 'nadien dit veel nodiger voor U is om te lesen als uwe gedruckte Grontsteen, die voor ieder om gelt te koop is.' De laatste opmerking is duidelijk een sneer naar J.J. Kaescoopers 'Grondsteen voor vrede', die in 1674 was uitgegeven (zie terug).

Maer beminde wij willen hoopen, dat wij hiermede een soeten reuck des levens tot den leven voor U sullen wesen; wenschende tot het goet gebruyck hier toe allen de wijsheyt, die van boven is, dewelcke is; teneersten suyv'er; daerna vreedtsaem, bescheyden, geseggelick, vol van barmherticheyt ende van goede vruchten niet partijdelick oordelende ende ongeveynst (1 Jac. 3:17). Ten eynde, dat ghy bequaem moocht wesen om alles

te beproeven en het goede te behouden (1 Thes. 5:21).

Teunis gaat in zijn verzoenschrift punt voor punt na de plicht, noodzaak en nut van verzoening. Doordat Teunis ook nog door de buiten-leraars verlaten was onder meer die van Amsterdam, die eerst nog wel Teunis' gemeente bedienden (zeker tussen 1675 en 1678), geloven sommigen, dat Teunis' zaak niet goed ligt.

Uyt welcke verlatenheyt nu eenige kleyn verstandige verkeerdelick besluyten, dat onse saecken niet goet en sijn en dat te meer dewijle eenige van ons sijn afgestaan tot die van de Koningsweg, dewelcke onversoenlick tegens ons bestaen. Maer doch wij mogen in desen dencken, dat de knecht niet beter is dan sijnen Heere en geschiet dit ons van onse broederen, 't is hem overgekomen van sijne voornaemste Discipelen.

Teunis werd dus ook nog door broeders van zijn eigen gemeente verlaten! Hij troost zich met de gedachte, dat in zijn gemeente nog wel een trouwe Josua en Caleb zouden zijn (de enige twee van de uit Egypte getrokken joden, die trouw bleven aan Gods belofte en het beloofde land Kanaän zouden betreden).

Teunis schrijft verder: Jezus zelf zegt, dat als je de mensen hun misdaden niet vergeeft, ook God Uw hemelse vader jou je misdaden niet vergeeft, 'lieve hoe kan het ellendiger zijn dan aldus'. Hoe kan men onverzoend avondmaal houden? Met het oog daarop liepen Teunis en zijn beide zonen Hendrik Teunisz en Jacob Jacobsz Verfaille van hun huis aan de Oude Gracht naar het huis van Jan Jansz Kaescooper aan de St. Jansstraat, 'maer alsoo de versoeninge, die ick Jan Jansen Kaescoper aangeboden hebbe op de 7. october 1682 over 't geene tus-schen ons beyde bestonde in 't bijwesen van sijn huysgesin en mijn twee soonen; 't welck hij afsloegh...'.

Broeders zijn volgens Teunis, diegenen, die uit God door Zijn woord en geest wedergeboren zijn en daardoor de goddelijke natuur deelachtig zijn. Ze hebben elkaar daardoor zo lief, dat desnoods de één voor de ander zijn leven laat. Ze zijn één lichaam, waarvan Christus het hoofd is. Als iemand scheiding maakt, scheurt hij het lichaam van Christus en breekt de band van liefde en enigheid. Dit is zondigen God wil, dat de broeders zich weer verzoenen en het gescheurde lichaam weer helen. Alleen om twee dingen mag men scheiding maken: als iemand dingen leert, die het fundament van de leer der zaligheid omstoot of 'wegens openbare werken van het vlees', die door de Heilige Geest veroordeeld worden. Teunis klaagt: 'Hoeverre vele van de Doopsgesinde van de ouden goeden wech sijn afgewecken ende hoe deerlijck en groot de scheuringe bij deselve sijn'. Toen de vervolgingen ophielden hebben zij 'de baniere der liefde' verloren

soo dat de naem van liefde te hebben met den mont en tonge gebleven is,

maer de daed bij velen verloren; en alsoo men meerder met de naem en 't groot getal en aensien voor de weereld heeft soecken te proncken, als met een Godt vruchtigh leven.

Uit jaloersheid werden vrome mensen uit de gemeente geworpen tot ergernis van vredelievende harten en degenen die uit God en waarheid zijn, krijgen nochtans de schuld voor het onrust maken. Als wij met Gods hulp zelf vrede maken in onze poorten, zullen we ook de andere Doopsgezinden tot navolging wekken 'en oock selfs de Vriesse Doopsgesinde alhier..!' Onverzoenlijkheid is noch voor God noch voor de mensen te verantwoorden. Teunis eindigt zijn hartstochtelijk pleidooi voor verzoening met de bede

dat de Heere Uwe harten neyge tot de liefde Godts en de gehoorsaemheyt Jesu Christi om met ons te versoenen ende te bevredigen; waertoe ghij ons onder Godts genade, al ons leven lang bereyt sult vinden. Vaert wel en zijt der genaden Godts bevoolen. Teunis Dircxsz Kuyper.
Met toestemminge van ons Collegie.

Dit zijn de laatste geschreven woorden van Teunis, die we kennen. 't Mocht niet zo zijn, dat hij de verzoening kreeg, waar hij zo naar verlangde. Wat daarvan de diepere reden is geweest, zullen we wel nooit te weten komen. Was het een botsing van karakters? Jammer genoeg kennen we niet de visie van Jan Jansz Kaescoop op het gebeurde. Zou verzoening soms tot een andere scheuring in de gemeente geleid hebben? Was het onverteerbaar, dat Teunis zich eens poogde van de kas meester te maken? Het valt wel op, dat Teunis met name Jan Jansz Kaescoop voortdurend persoonlijke verwijten doet. Feit is dat beiden voor verzoening geijverd hebben, maar dat verzoening tussen hun beiden niet tot stand kwam.

Gebeurtenissen na 1683

Wat Teunis Dircxsz Kuyper betreft, hij moest zijn bittere gang ten einde maken. In de woorden van Simon Eikelenberg: Hij richtte op de Bagijne-weijt een preekhuis op 'daar hij 't hiel tot 1684 doe hij na Vrieslant trok, waarna zijn aanhang verstroijde en allengs meest weer ter ouder koijs kwam'. Teunis vertrok in 1683 of 1684 naar Harlingen met zijn vrouw Lijntje Jans van der Leede, zijn dochter Marijtje Teunis en zijn stiefzoon Jacob Jacobsz Verfaillie.⁵⁷ Teunis zoon Hendrick Teunisz was hen al voorgegaan naar Harlingen en werd aldaar

⁵⁷ H. van Loo, *De geschiedenis van het geslacht Verfaillie in Nederland* (Bergen, 1984) 14 en 90.

doopsgezind leraar. Later werd ook Teunis' kleinzoon Hendrik de Jager (1690-1749) een bekend doopsgezind predikant te Hamburg. Ook Teunis' stiefzoon Jacob Jacobsz Verfaille (1663 of 1665-1736) zou de Doopsgezinde Gemeenten dienen als leraar en wel die van Harlingen, Amsterdam, Krommenie en Alkmaar(!).

Wat Jan Jansz Kaescooper betreft, hij was in 1686 één van de goemannen (vredestichters) tussen de Waterlandse en Vlaamse gemeenten van Zaandam.⁵⁸ De vredespoging werd een succes en in 1687 werd het nog bestaande 'Nieuwe Huys' gebouwd aan de Westzijde. Als eerste preekte hierin op 2 november 1687 Galenus Abrahamsz de Haan. Ook in Hoorn bemiddelde Jan Jansz Kaescooper in 1686.⁵⁹ Hier klonk weer hetzelfde geluid als van de vier verontruste Alkmaarse broeders in 1678. Nadat de overheid op verzoek eerst bemiddeld had greep zij in en verbood Sociaanderij, Rijnsburgs open avondmaal, vrijsprekend college en spreken tegen de belijdenis van Hans de Ries. De preciezen accepteerden het overheidsbevel, de rekkelijken vroegen advies aan Jan Jansz Kaescooper. Deze schreef op 13 februari 1687,⁶⁰ dat door 'van 't Stadthuys te moeten ontfangen, wat wij moeten gelooven of niet gelooven de gront van conscientie dwang geleyt is'. Hij ried hen aan bij hun bezwaren te blijven en als de magistraat hiermee geen genoegen nam om 'zediglijk in de bequemste woorden te kennen te geven, dat zij liever aan 't lichaam dan aan 't gemoed smart wilden lijden'. De meeste rekkelijken schikten zich echter naar de wil van de magistraat, nadat de passage over Sociaanderij geschrapt was. Jan Jansz Kaescooper voer een matigende koers, maar ontwikkelde zich wel in zijn 50-jarig leraarschap van zoniste ideeën (zie acte van 1663 en 'Grondt-steen' van 1674) naar gematigde lamiste ideeën.

Ik wil dit relaas eindigen met de slotbepaling van de belijdenis van Hans de Ries uit 1610 en een toevoeging van De Hoop Scheffer uit 1877. Hans de Ries stelde...

en opdat niemand meene, alsof wij door deze voorgedachte artikelen over iemands conscientie willen gebieden of heerschen, zoo is het, dat wij ons als waren christenen toekomt, verklaren: zoo er iemand zij tegenwoordig of elders, hij zij dan broeder, dienaar, leraar of enige der gemeente, die dacht of waande, dat in eenig der gemelde artikelen iets te hoog of te laag of niet naar den zin der Schrift gesteld was, en begeerde zich nogtans vredelijk en christelijk nevens ons te gedragen en met ons in vrede te leven, nevens zoodanigen willen wij ons ook christelijk en vredelijk gedragen en

⁵⁸ S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland I*, 350; S. Lootsma, *Friesch Doopsgezinde Gemeente West Zaandam 1687-1937* (Zaandam, 1937) 19.

⁵⁹ Van Slee, *Collegianten*.

⁶⁰ Van Slee, *Collegianten*, cit. Gem. Arch. Amsterdam, PA565-2944.

ook met hen, als wijzen van God verlichten christenen toekomst, tevreden houden.

Hieraan voegde De Hoop Scheffer toe, dat de Broederschap hieraan zijn voortbestaan te danken heeft en 'blijve 't altijd in eere en van kracht'.⁶¹

⁶¹ J.G. de Hoop Scheffer, 'Oude gemeente verordeningen', *Doopsgezinde Bijdragen* (1877) 92.

Samenspraak tussen Johannes Nutters (gereformeerd) en Johannes Rienks (mennist) (1780)

ingeleid en voor uitgave gereedgemaakt door J.S. Postma

Inleiding

De eerste vraag, die bij het lezen van dit twistgesprek opkomt is: Wie waren Johannes Nutters en Johannes Rienks?

Wat Rienks betreft, was het niet moeilijk, daar achter te komen. Mevr. Van der Meer-Leentjes uit Terhorne, de eigenaresse van dit kostelijke document, die het voor publicatie ter beschikking stelde, is een nakomeling van deze merkwaardige man; de keten van afstamming is bijna compleet. In het boek van G. Terpstra, *De Rienksen* (1950) kan men heel wat over hem te weten komen. Hij werd op 25 januari 1740 te Holwerd geboren en werd boer. Hij was niet alleen welgesteld, maar verwierf zich aanzien door zijn persoonlijkheid en zijn kwaliteiten op verschillende gebieden: als wethouder van de gemeente Ferwerderadeel, als bestuurder van de schippersbond, maar ook door zijn vaardige pen. O.a. is van hem een - in het (overigens 'bryk', d.i. nogal gebrekkig) Fries geschreven - gedicht behouden gebleven. De titel luidt: 'En ves [vers] in het boerefrys. Op it reedriden [hardrijden op de schaats] van LXIV Fammen [meisjes], 1809 to Ljouwert [te Leeuwarden] op 'e Greft [op de gracht] 1809'.

Op 6 nov. 1774 werden hij en zijn vrouw gedoopt in de vermaning van Blija-Holwerd. Zij heette Aukje Sietses Boersma en was geboren te Marrum op 17 augustus 1750. Getrouwd waren ze op 18 augustus 1768. Hun werden 6 zoons en 3 dochters geboren. Van deze 9 kinderen zijn er 5 jong gestorven; misschien zelfs wel 6 van de 10, omdat er 1, Bjinse, gestorven op 17 december 1778, in de naamlijst der kinderen niet voorkomt. Men is geneigd, aan te nemen, dat hij wel levend ter wereld is gekomen, want hij had al een naam, maar wellicht nog diezelfde dag of kort daarna is overleden. Van één zoon wordt bericht, dat hij in 1798 theologie is gaan studeren in Amsterdam. Een alleszins opmerkelijk huwelijksleven dus.

Betreffende zijn doen en laten in de Doopsgezinde Gemeenten worden ons enige pikante bijzonderheden vermeld. Op 23 juni 1790 heeft hij een lening van maar liefst 700 carolusguldens aan de Doopsgezinde Gemeente van Holwerd,

* Dr J.S. Postma is doopsgezind emeritus-predikant.

Blija en Vischbuurt verleend: een enorm bedrag voor die tijd. Onderaan het stuk lezen wij, dat deze 'obligatie' *met de renten* op 11 juli 1801 aan hem zijn terugbetaald. In de kerkeraad heeft hij ook gezeten, want in 1790 en 1791 heeft hij de 'diaconierekening' ondertekend. Deze stukken zijn in het Fries geschreven. Hij moet een zeer welgesteld man zijn geweest, maar zoals gezegd werd zijn invloed niet alleen daardoor bepaald, maar ook door zijn persoonlijkheid. En nog een andere omstandigheid is hem te stade gekomen: zoals veel Doopsgezinden was hij gedurende de Franse bezetting (1795-1813) patriot, dus Fransgezind. Dat was deels begrijpelijk: de Fransen hadden de Mennisten eindelijk tot volwaardige burgers verklaard: ze mochten nu eindelijk alles, wat andere reformatorische kerken en gemeenschappen altijd al mochten. Het is begrijpelijk, dat ze nu ook zelfbewuster gingen optreden. Ten bewijze daarvan een krantenbericht van 6 augustus 1796, uit het Fries vertaald:

Het gericht van Ferwerderadeel, daartoe verzocht door het provinciaal (bestuur; aanvulling door mij P.), verzoekt en beveelt iedereen, die mede-eigenaar is van, de gelijkheid ontorende, wapenen (wapenschilden e.d.) in de kerken of aan particuliere huizen, deze voor 1 November 1796 op te ruimen, want anders zal hiervoor door voornoemd gerecht gedisponeerd worden.

Gegeven door de districtsrechtkamer te Ferwerd:

2 Aug. 1796

(was getekend) Johannes Rienks
ter ordonnantie van bovengenoemde:

(was getekend) H.J. Albarda.

Deze steek was met name gericht tegen de officiële Gereformeerde of Hervormde Kerk, die de Doopsgezinden bij voorkomende gelegenheden maar al te vaak hadden laten voelen, dat ze geduld werden binnen bepaalde grenzen. Uit bovenstaande ondertekening blijkt, dat Rienks na de bezetting een groot man geworden was. Dat blijkt ook uit heel wat andere officiële publicaties. Dit bleef zo, ook nadat de Oranjes waren teruggekeerd.

Uit een brief d.d. 20 juli 1816 van de kerkeraad aan hem en zijn vrouw blijkt dat het echtpaar, toen woonachtig te Hallum, 'al verscheidene jaren achtereen tot innig leedwezen' uit de kerk en van het Heilig Avondmaal weggebleven is. Zij worden voor de Avondmaalsdienst op 8 september uitgenodigd. Men verzoekt ook om 'vrijwillige liefdesgaven op de intekeningslijsten'. Zij besluiten

met de wens, dat Rienks en zijn vrouw 'gelijk weleer als werkdadige deelnemers in en opbouwers van de dienst van Jezus Christus naar ziel en lichaam' zullen worden, zoveel mogelijk 'met Ulieder kinderen'.

Op 25 mei 1821 overleed Rienks; de rouwadvertentie in de Leeuwarder Courant is bewaard gebleven. Zijn vrouw zette het bedrijf nog 5 jaren voort; toen overleed ook zij op 25 juni 1826.

De tweede vraag: 'En wie was Johannes Nutters?' bleek veel moeilijker te beantwoorden. Lange tijd heb ik aan de mogelijkheid gedacht, dat hij gefingeerd was. Die theorie leek steun te vinden in het feit, dat de op zijn naam staande verzen - wat taal en stijl betreft - niet zonder meer zijn te onderscheiden van de door Rienks geschreven gedeelten. Zou Rienks alles geschreven hebben met de bedoeling, in een soort van spiegelgevecht de juistheid van zijn zienswijze te doen blijken?

Een ander, nog niet voltooid onderzoek naar de familiegeschiedenis van Van der Meer en Leentjes bracht, ongezocht, de waarheid aan het licht. In het naamregister personen F onder Ferwerderadeel 55/28 van 1812 (een lijst van burgers, die op bevel van de toenmalige regering een familienaam moesten aannemen) stuitte ik op de volgende acte:

Voor ons Maire der gemeente Marrum Canton Hallum Arrondissement Leeuwarden Departement Friesland gecompareerd zijnde Johannis Nuttets wonende te Marrum heeft dezelve verklaard dat hij aanneemt de naam Jan Botma als een familienaam en heeft ses Kinders Bottje oud 40 Jaar; Debora oud 38 Jaar te Marrum Nuttet oud 34 Jaar wonende te Nijkerk Hessel oud 31 Jaar Jacob oud 28 Jaar Elisabet oud 26 Jaar. En heeft des met ons verteekend den 4 January 1812

Johannes Nuttes Botma

D L Bosch

Weliswaar komt de naam Nutters (Nutttes, Nuttets, Nutterts en wellicht nog in andere varianten; ook in ambtelijke stukken nam men het niet zo nauw) nog voor, maar in 1812 zijn vele patronymica (als familienaam gebruikte achternaam in de tweede naamval, met s dus) in onbruik geraakt. Ook deze tak leek dus spoorloos verdwenen; vandaar de moeilijkheden. Een familieboek daarvan bestaat niet; van hem is dan ook veel minder bekend. Wel staat hij in het register van de Hervormde Gemeente van Marrum; op 9 mei 1770 heeft hij daar belijdenis gedaan. Gezien dit feit en de leeftijd van zijn kinderen, mag worden aangenomen, dat hij ongeveer van dezelfde leeftijd als de doopsgezinde Johannes is

geweest. Wat kennis van zaken en geschooldheid betreft, doet hij voor Rienks niet onder; taal en stijl staan op hetzelfde peil, evenals het niet al te grote dichtertelijke kunnen. In deze dingen zijn ze nauwelijks van elkaar te onderscheiden. Ik waag de veronderstelling, dat ook hij een 'grote boer' zal zijn geweest.

Twee opmerkingen tot slot over het manuscript. Op het titelblad staan links van de woorden 'een Mennonijt' de woordjes *ydeen unde*. De betekenis daarvan is niet duidelijk. Ze zullen wel betrekking hebben op de doorhaling aan het einde van het woord Mennonyt. Misschien een afkorting van de naam van de onbekende man, die de tekst van de beide kemphanen zo prachtig gecalligrafeerd heeft? Yde, nu als ide geschreven, komt ook voor in no. 11 Gerevormeerd boven het eerste woord 'hier'; ide 25 no. 11.

Ten tweede: onder de vogel op het titelblad en helemaal onderaan staan twee schrijfsels, die op handtekeningen lijken. Vele malen vergroot lijkt het niet onmogelijk, dat de rechtse een sierlijke handtekening van Rienks is; de onderste, strakker en rechtlijniger, is - met minder aarzeling te ontcijferen als J. Nutters. Meer dan mogelijkheden beoog ik hiermee niet aan te duiden. Van een uitvoerige annotatie is bewust afgezien. De tekst spreekt doorgaans voor zichzelf.

Het onderwerp van deze samenspraak is het calvinistische leerstuk van de predestinatie of voorbeschikking, waarover de Gereformeerden en Doopsgezinden al eeuwen disputeerden. Beide sprekers gebruiken allerlei bekende *topoi* om elkaar te bestrijden en te overtuigen.

SAAMENSPRAAK

Tusschen een Gereformeerd
en een Minnonijt
Johannes Nutters, Gereformeerd
en Johannes Rienks, Minnonijt

1780

No. 1

Gereformeerd

- 1 Hier gaan gestaag de minnonijten,
 Na dees nuwgeboude kerk.
 Onnuttelijk haar tijd verslijten,
 Is dat niet een bedroeft stúk werk?

No. 2

Minnonijt

- 5 Als veif wielen en een waagen,
 Beeter word dan vier in 't Jaagen,
 Dan is ook gereformeerd,
 Met Gods woord geakodeert.¹
 Maar so lange als vier wielen,
- 10 Alle menschen best bevielen,
 Past 't als een schijve² kop,
 Daar een regte deksel op.
 Dit sult gij nu sien en hooren,

¹ geakodeert = in overeenstemming

² schijf = scheef

- Wat er al uit wert gebooren,
- 15 Uit dit eewig raadsbesluit,
 Luistert maar hoe 't versie lúit.
 Nu Kalwijns Na komelingen,
 Gaan onnut haar tijd door brengen,
 Want geen een verworpen zal,
- 20 Koomen bij 't verkooren tal,
 En van alle uitverkooren,
 Zal der niemand gaan verlooren,
 Niemand zij³ die 't ooit gelúkt,
 Diese uit mijn handen rukt,
- 25 Sprak wel eer Gods hoog beminde,
 Daarom 't zij ook hoe men wende,
 't loopt er dog altijd op uit,
 Dat elk leeft na Gods beslúit.
 Nu dan, al gij kerkeleeden,
- 30 Waarom sou't gij tijd besteeden
 Om na kerke toe te gaan,
 't is vergeefs en moet gedaan,
 Als nog een van de verworpen,
 'T sij uit ijder⁴ stad of dorpen.
- 35 Koom en kom bij 's hemels schaar,
 Elk moest werken of hij 't waar,
 Maar nú dit niet kan geschieden,
 Dat er een van al die lieden,
 Uit zijn noordlot⁵ koomen sal,
- 40 'T is en 't blijft voor eewig pal.
 't is vergeefs dat leeraars leeren,
 Dat elk mens moet sig bekeeren
 'T is en blijft een stale wet,
 Altijd vissen agter 't net.

³ zij = is er

⁴ ijder = ieder

⁵ noordlot = noodlot

- 45 Leeraars zijn te laat gebooren,
 'T is en 't blijft nú last verlooren,
 Daarom wort dit samen moe,
 En sluit kerkedueren toe.
 Wilt u tijd so niet verslijten,
- 50 Keer ú tot de minnoniten,
 Daar gij anders hooren súlt,
 Dat 't is de mens zijn schúld,
 Als hij niet komt in den heemel,
 Bij dat salige geweemel.
- 55 En dit is de sen⁶ en grond,
 Van 't óúd en 't nuw Verbond.
 Hier dient gij u voor te buigen,
 Ik roep Gods mannen tot getúigen.
 Wilt haar bladeren op slaan,
- 60 Elk die sal 't bereeden staan,⁷
 God roept al des weerelds enden,
 Kom en wilt ú tot mij winden.
 En voor de end is geen⁸ bevrijt
 Wijl de dood 't leeven snijt.
- 65 Kan god sterke reden geeve,
 So waaragtig als ik levee,
 Spreekt volkomen met een eed,
 Dat de sond aan hem is leed.
 Als ons iemand heeft bedrogen,
- 70 Of te vooren heef geloogen,
 Hij sij eedel man of boer,
 Niet geloven schoon hij swoer.
 Maar wat hebt ge ooit geleesen,
 Dat het salig opperweesen,

⁶ sen = zin

⁷ iedereen zal de redelijkheid ervan inzien

⁸ niemand

- 75 Emmers in zijn eeden veilt,⁹
 Neen dit is te veer verseilt.
 Nu moet gij 't een oft ander,
 Van ons weesen een voorstander
 Of een valsche eed en schijn,
- 80 Moet in God geoorloft zijn.
 O mijn vriend waar wil dit heene,
 Zou God dat niet waarlijk meene,
 Dan heeft de oopenbaare wil,
 Met verborgen groot verschil.¹⁰
- 85 God ziet d'openbaar verkonden,
 Door so veel apostels monden,
 Wie sig maar bekeeren wou,
 Hij dan zalig worden sou.
 Nú Kalwijns leer en voorstanders,
- 90 Is verborgen wil heel anders,
 Dat met d'eene wil geschiet,
 Wil vaak met de andre niet.
 Wel hoe zal men 't hier dan maaken,
 Om de beste wil te raaken,
- 95 Eij ven út die duisternis,
 'K looft bij Minno beeter is.¹¹
 Maar so 'k ú niet kan beweegen,
 Even wel veel heil en seegen,
 Wens ik aan U alle gaar,
- 100 En een zaligeind hier naar.

No. 3

⁹ Ooit met zijn beloftes faalt

¹⁰ Dan is er een groot verschil tussen de geopenbaarde en de verborgen goddelijke wil

¹¹ Ik geloof dat het bij Menno beter is

Gereformeerd,

Sagte sagt, mijn goede vriend hoe ben je so ontstelt,
Hebt gij een boose geest of dúivel die ú kwelt?
Wilt dan dog Uwe magt ten uittersten vertoonen,
Op dat het U niet gaat gelijk als Sevaas soonen.¹²

- 105 Of schort het ú in 't hooft, is dat niet wel so t hoort,
Dat gij te deeser tijd so dapper sijt verstoort.
Dan is de beste raad misschien tot úwer baaten,
Dat gij nú in het kort eens gaat wat ader laten.
Of hebt gij in een kies of tand so veel verdriet,
- 110 Dat gij te nouwernood ook weet wat ú geschiet,
Ei, wilt dan met gedult u pijn wat verdraagen,
Het beetert ligt wel haast ook over weinig daagen.
Of hebt gij in de búik soon ongemeene smert,
Dat gij als desperaat¹³ en uit gelaaten wert,
- 115 Dan moeten pillen zijn om dat wat te verdrijven,
So 't kwaad daar út ontstaat dan helbt¹⁴ er ook geen kijven.
Of steekt de velle kram¹⁵ ú in het bil of been,
Of dat gij staadig roept o mij, waar sal ik heen,
Dan moet gij ú gewis wat rekken ende trekken,
- 120 En 't lighaam ook voor al met goede kleedren dekken.
Of is ú gansche bloed soo ongemeen verhit,
Dat alles ommedraait wat in ú lighaam sit,
Dan is geen raad nog help aan mijn gevoelen.
Als spoedig in de gragt om u wat te verkoelen.
- 125 Het sij dan hoe het sij, ik hoop het wat bedaart
En dat gij ook voor al u eigen leeven spaart.

¹² Zie: Jes. 43:3

¹³ wanhopig

¹⁴ helpt

¹⁵ kramp

Gij hebt ligt utter haast of onkúnd mij geschreeven,
 En daarom wil ik ú die dwaasheid maar vergeeven.
 En wens dat gij wat meer verstand en oordeel krijgt,

130 Opdat gij naderhand van sulke dingen swijgt.

No. 4

Minnonijt

Gij hebt mij weer werk beraaden,
 Dat neem ik ú niet ten kwaaden,
 Maar besorg ú 't selfde werk,
 Met de bal te slaan út 't perk.¹⁶

135 De eene deúgd is d'ander waardig,
 Daarom toon ik mij weer vaardig,
 Nu op 't leedigst van de tijd,
 Dat gij se ook niet leidig slijt.
 Dit vers dat mij is gesonden,

140 Schijnt wel na de sin en gronden,
 So ik oordeel met verstand,
 Van een zúresijn¹⁷ sijn hand.
 Of van een te sijn gekoomen,
 Die wij wel kwaksalvers noemen,

145 Daar dit vers heel net op slaat,
 Die ook veeltijds weeten raad.
 Voor kiespijn of in de tanden
 Of pijn in de ingewanden
 Of ook wel voor kramp of jegt,¹⁸

150 Dat de pijn al 't saamen ligt.
 Elk weet van sijn komst te roemen,

¹⁶ uitdrukking ontleend aan de Friese kaatssport

¹⁷ chirurgijn

¹⁸ jicht

Ik kanse alte maal niet noemen,
Want het mij niet is bedúit,¹⁹
Daarom scheid ik hier van úit.

155 Maar het geen ik kwam bedoelen,
Was dat gij op ons gevoelen,
Mij een vers soú sijn bereid,
Om dat elk voor sijne pleit.
So Lang als gij doet versuimen,

160 Mijn vers uit de weg te rúimen,
Wert 't al van mij gegist,
Dat gij heimlijk sijt menist.

No. 5

Gereformeerd Spreúken 30 - 12

Daar is een geslagte dat rein in Zijn ogen is,
Maar van sijnen drek niet en is gewassen.²⁰

165 Daar zijn lui men magt wel weeten,
Die sig minnonijten heeten.
Schoon dat sij van minnoos leer,
Weeten niet een letter meer.
Maar van alderley gevoelen,

170 Kiesense om haar lúst te koelen,
't Sij soosijnes of armijn,²¹
Wat se ook maar mogen sijn,
Zijt gewaarschoút voor dit soortie,
Eet niet van haar súpen²² brootie.

¹⁹ de moeite waard

²⁰ bedoeld is de Bijbeltekst

²¹ Socinianen of Arminianen

²² karnemelk

- 175 Al ist nog so soet van stroop,
Want het breekt ú dapper op.
Al haar roepen ende raasen,
Is maar lokaas voor de dwaasen.
't komt dog altijd uit op of niet,
- 180 Als men 't maar te regt besiet.
Let met aandacht op haar werken,
't is so grof een kint kan 't merken,
Dat haar godsdienst is verdeelt,
En veel van Gods woort verscheelt.
- 185 Want sij spreken ons te voeren,
Dat een ijder wert gebooren,
Zonder sonde vùil of smet,
Dat 's bij haar een vaste wet.
Nogtans roepen Zij ook waaker,
- 2e190 Dat den grooten Salig maaker,
Heeft voor ijder een voldaan,
Om ten heemel in te gaan.
Moeter dan betaling weesen,
Daar geen schulden sijn gereesen,
- 195 Dat en heb ik nooit gehoord,
Nog geleesen in Gods woord.
Dit 's maar een begin van dwaalen,
Ik sal der nog wel meer ophaalen
Want sij zijnder bij 't dosijn,
- 200 Waar aan datse schuldig sijn.
God mag werken na hun seggen,
En sijn hand aan 't schepsel leggen,
Als de mens niet is bereid,
Ist maar alles ijdelheid.
- 205 's Menschen vrije wil in deesen,
Moet daar ook geneigt toe weesen,
Daarvan roept men wijd en breed,

- Als men van Diaana²³ deed.
Schoon God siet om ons te leeren,
- 210 Ik sal werken wie salt keeren,
Dat gelooft men efter²⁴ niet,
Schoon men 't voor zijn oogen siet.
Nebúkadneeser een heiden,
Kan dit beeter onder scheiden.
- 215 Want hij seit dat God 't al,
Bestiert na Zijn welgeval.²⁵
Een ding moest ik niet vergeeten,
Dat ook dienstig is geweeten,
Dat is dat men onbedagt
- 220 So roemt van zijn eigen kragt.
Daar mee kan men sig bekeeren,
O men kan so veel verweeren,
Elk is daar so mee verrijkt,
Dat hij wel na Simson lijkt.
- 225 Had de mens so veele kragten,
Als hij had na hun gedagten,
Dan heeft niemand vroeg nog spaat,²⁶
God te bidden om genaad.
Maar hij moet hem dank bewijzen,
- 230 Met te roemen en te prijzen,
Als den grooten variseen,
Wel mijn vriend waar dit heen?²⁷
Nog verdwaasen sij al verder,
Jesus is geen goede herder,
- 235 Omdat hij niet vast behoút

²³ Diaana = Artemis (Zie Hand. 19:28)

²⁴ efter = echter

²⁵ Dan. 4:35

²⁶ laat

²⁷ Dit vers loopt niet, wat maar een enkele keer voorkomt, omdat beiden gevoel voor de versmaat (jambe) hebben. Er ontbreekt een woord, vermoedelijk 'waar gaat dit heen?'

- Die die hem zijn toevertroút.
Al heeft hij ons geschreeven,
Dat hij zoekt het weggedreeven,
En dat niemand dat getal,
- 240 Uit zijn handen rukken sal.
Dat is bij die sterke lúden,
Niemedal dog te bedúiden,
Daar is misschien de oorsaak van,
Dat men selfs wil zijn de man.
- 245 Handelt gij nú na betaamen,
Dan moet gij ú seeker schaamen.
Dat gij onse reine leer,
Gaaf met so veel kragt te keer.
En so valsLijk uit komt leggen,
- 250 Ik moet u met waarheid seggen.
Gij weet niet wat het beduit,
Als men spreekt van gods besluit.
Dat is ons immers niet gegeven,
Dat de mens daar na moet leeven,
- 255 Dat wort van ons niet geleert,
Daarom oordeelt gij verkeert.
O wat gaat men al opmaaken.
Om so van het spoor te raaken,
En daartoe wort men verslint,
- 260 Om dat men sig selfs bemint,
En sig selfs te hoog komt schatten,
Daarom kan men dit niet vatten.
Dat men so verdorven is,
En so loopt men 't pad heel mis,
- 265 Zoú ik 't alte maal ophaalen,
Wel ik sal hier in verdwaalen.
Daar is schier geen einde aan,
Daarom moet ik 't laten staan.
Ik heb mij van mijn pligt gekweeten,

- 270 Moet ik een kwaksalver heeten,
 Wel dan is dog mijne raat,
 Dat gij mij doolings²⁸ verlaat.
 En gaan neerstig in ons kerken,
 Daar sult gij 't nog beeter merken,
- 275 Als gij het maar regt besint,
 Dat gij nog sijt steeke blind.
 Vriend nu kunt gij heel wel hooren,
 Uit het geen ik bring te voeren,
 Dat gij ú hebt seer vergist,
- 280 Als gij dagt ik was menist.
 Dan moet gij al anders koomen,
 Eer ik mij met sulke droomen,
 Enigsins vereengen kan.
 Neen daar scheid ik eenmaal van,
- 285 Nú sal ik mijn digten staaken,
 En hier meed een ende maaken.
 Ik hoú op, sijt gij niet moe,
 Sint mij dan weer eens wat toe.

No. 6

Minnonijt

Daar sijn lui so ver verdwaalt, die wij kalwenisten noemen,

- 290 Die haar wil so is bepaalt, dat sij op haar onmagt roemen,
 Ja haar wil is so beperkt, dat al wat sij ooit begonnen,
 Alles in haar wert gewerkt, so dat sij niet anders kunnen.

Als ik ú vers overwooge,
Dagt mij dat ik in ú booge,

²⁸ doolings = dwalend, dwaalziek

- 295 So 'k mij niet bedrijg²⁹ of dool,
 Sag een heele scherren³⁰ school.
 't eene vers regt teegen 't ander,
 Als de haanen met malkander.
 Dat sal ú hier sijn bediet,
- 300 Mooglijk merk gij 't selver niet,
 Gij bestrijt de vrije wille,
 Dat die met Gods woord verschille.
 En gij drijft het selfs so sterk,
 Dat gij ons nog jaagt uit perk.³¹
- 305 't beslút segt gij is niet gegeven,
 Dat de mens daar na moet leeven.
 Hier dunkt mij drijft gij de spot,
 Met het raadsbeslút van God.
 Gij betoont dat gij sijt sterker,
- 310 Dan de raadsbeslút bewerker.
 Soon beslút is niet van kragt,
 Daar het niet hoeft zijn volbragt.
 En in 't vers doet gij ook leeren,
 Ik sal werken, wie salt keeren.
- 315 Hier wert weeder aangeroot,
 Dat het moet sijn uitgevoerd.
 Ik heb in ú vers geleesen,
 Maar gij hebt 't niet beweesen.
 Mooglijk bij ú selfs gegist.
- 320 Dat men niet van menno wist.
 Maar ú hersen selfs verwerre,³²
 Want het een dat raakt om verre.
 Door het ander so dat gij,
 Gans geen invloed krijgt op mij.

²⁹ bedrieg

³⁰ scheren (dat het betoog in tweeën splitst)

³¹ het perk (strijdperk; term uit de kaatssport) uitjaagt

³² uw hersenen zijn zelf in de war

- 325 U vers melt ook van erfsonde,
 Dat leit veel voor in de monde.
 Daar so sterk voor wert gepleit,
 Ofter voordeel agter leit.
 U en ons kant niet veel scheele,
- 330 Om dat wij veel kinders teele.
 Want hoe imand meerder teelt,
 Hoet in kleinden parten deelt.
 tijdlijk goed kan men niet erwen,
 Eer dat bloedverwanten sterwen.
- 335 Maar men krijgt dees erfenis,
 Voor dat men gebooren is.
 Ons stamouders die 't bedreewen,
 Is de schuld hiervan gegeeuen.
 Die wert vrij en los gestelt,
- 340 En 't nakroost er om gekwelt.
 Schoon men vint in de heilge blaadren,
 Dat de soons niet van haar vaadren,
 Ooit of immer sonde erft,
 Maar om eigen schulden sterft.
- 345 Wel hoe dúrft sig iman reppen,
 Zoú God dan de sonde scheppen.
 Dit moet er úit volgen wis,
 Omdat God de Schepper is.
 Gij hebt van voldoening schreeven,
- 350 Dat misschien ú handen beeuen.
 Om dat gij 't so eng bepaalt,
 Waar voor Jesus heeft betaalt.
 Want gij hebt misschien wel leesen,
 Dat hij middelaar zou weesen.
- 355 tússchen God en 't mens geslagt,
 Heeft hij dat dan niet volbragt.
 In Gods heilge lijfstrawanten,
 Die als booden en Gesanten.

- Maakten hier van blij geschal,
- 360 Dat 't aan allen weesen sal.
 Sijmeon deed hem bereiden,
 Toen hij beit van Jood en heiden.
 De verlosser had en sag,
 Tot sijn ende en sterfdag.³³
- 365 Poulus stelt voor alle dingen,
 D Lief van Christus doet hen dringen.³⁴
 Daarom dat het was so groot,
 Hij voor allen stierf de doot.
 Jesus wil ons so beschermen,
- 370 Dat hij staat met bei sijn ermen.
 Over allen út gestrekt,
 Als een hen sijn kúiken dekt.
 Ja Gods liefd doet ons omringen,
 Als een vrou haar súgelingen.
- 375 En of schoon een vrou verliet,
 God vergeet ons nimmer niet.
 O dees liefd moet ons verrúkken,
 En door hoog gesag ons búkken,
 Voor de Lief en gúnst van God,
- 380 Die ons heef so lief gehad
 Dat hij sijnen hoog beminde,
 Uit den heemel tot ons sinde.
 En voor vijand ging ter dood,
 En den heemel so ontsloot.
- 385 Mogten wij nú 't saam ontwaken,
 En door Hem tot God genaken.
 Met een hertelijke súgt,
 Die geniet hier van de vrúgt.
 Van sijn doot en bitter lijden,

³³ Luk. 2:31

³⁴ 2 Cor. 5:14. Ook de volgende 10 verzen zijn Bijbelteksten

- 390 Als wij teegen 't kwaade strijden,
Is de weg voor ons bereit,
Die tot in den Heemel leit.
Gij rept ook de vrije wille,
Daar wij ook al veel verschille,
- 395 Is de wil altijd bepaalt,
Dan sijn wij ook niet verdwaalt.
Want geen schepsel kan dan anders,
Sij sijn allen dan voorstanders.
Van Gods wil so 't niet is vrij,
- 400 Het sij dan ook hoe het sij.
Waar konsiensie of geweeten,
En apostels en proveeten,
Geeven 't saam getúigenis,
Dat goed en kwaat vriwillig is.
- 405 Mooses sei aan al de lieden,
Dat sij 't goede moesten kiezen,³⁵
Want de deúgt Gods gunst vergroot,
Maar inteegendeel de doot.
Jesús door sijn mededoogen,
- 410 Sei met traanen in de oogen,
Och of gij bekint 't nu,
't Geen tot vrede dient voor u.³⁶
En verwijt haar sonder schroomen,
Datse niet en willen koomen,
- 415 En dreigt haar met wee en ag,
In de laaste oordeelsdag.³⁷
Ja ik Zal tot een betooning,
Die mij niet erkint als kooning,
Over haar en 's weerelt kloot,

³⁵ Joh. 24:15³⁶ Matt. 23:37-38³⁷ Verg. voor dit gedeelte Matt. 24

- 420 Bring die hier en sla se dood.
 Ja op alderlei manieren,
 Dan wat hart dan goedertieren,
 Wert een ijder aangespoort,
 Om te leeven na Gods woort.
- 425 Wilt gij nog den wil beperken,
 Daar elk loon of straf na werken,
 Na dat elk hier heeft gedaan,
 Eens vergelding sal ontvaan.
 Als de wil so is gebonden,
- 430 Als een die wert weg gesonden,
 Na de kerker om zijn kwaad,
 Wel hoe sal men weeten raad?
 Dat het oordeel sij regtvaardig,
 Niemand sij dan straffe waardig,
- 435 Daar is waarlijk kwaad nog pligt,
 Gods werk moet dan in 't gerigt.
 Gij melt in ú vers nog verder,
 Jesús is geen goede herder,
 Omdat hij niet vast behoút,
- 440 Die die hem zijn toevertróút.
 Ik sal in mijn vers ú leeren,
 En ú uit de Schrift beweerén,
 Dat na ú getuigenis,
 Jesús geen goed herder is.
- 445 Want hij laat hen altijd hooren,
 Ik heb twalef útverkooren,³⁸
 Een hier van heeft mij verraan,
 En verlooren is gegaan.
 Peetrús seit dan zijn gekogte
- 450 Die hij in zijn weide brogte,
 Ja selfs met zijn bloed gekogt,

³⁸ Matt. 26:22 en volgende

- Nog selfs in 't verderf gebrogt.³⁹
Ja die Jeesús heeft verworven,
Door de dood voor haar gestorven,
- 455 Kan die niet oms broedersspijs,
Heel verliesen 't paradijs.
Wel wat sal ú nú beletten,
Wilt gij Jeesús niet afsetten,
Om dat hij niet sijn⁴⁰ bewaart,
- 460 Moet nu nog sijn gespaart.
Ja hij is een goede herder,
Die in hen blijft wil hij verder,
Leiden langs een smalle baan,
Tot in t heemelsche Kanaan.
- 465 O, wat is dees liefde húeglijk,
Voor gelowigen genúeglijk,
In vervolgen, krijgt⁴¹ of pest,
D'oogen altijd op het vest.⁴²
Waar sal men soon herder vinden,
- 470 Van hier tot aan des weerelts enden,
Kan er niemand sijn gebragt,
Die altijd so hoút de wagt,
Neen het sij bij nagt of daagen,
Jeesús oogen 't altijd saagen.
- 475 Waar de wolf is die 't verstrooit,
Want hij slaapt nog slúimert nooit,
Koomen sij in swaar tempeesten,⁴³
De húirlingen zijn heemels geesten,
Die heel snel zijn en gewint,
- 480 En rontom de kúdde sent.

³⁹ 1 Petr. 1:19 vlg.

⁴⁰ het zijne

⁴¹ oorlog

⁴² het vaste doel

⁴³ stormen

Laaten wij ons 't saamen spoeden,
 Om van hen te laten hoeden,
 Door zijn staf dat is 't wijs beleid,
 Die ons leit in d'eewigheid.

- 485 Nu sal ik dit versie enden,
 Lúest het ú wat weer te senden,
 Als gij hier nog tegen pleit,
 Het sij dan van u weer leit.⁴⁴

No. 7

Gerevormeerd

- Nú raakt vast mijn bloed aan 't sieden,
- 490 'T schijnt 't geeft na geen verbieden,⁴⁵
 Menschen sta wat út de weeg,
 Opdat gij niet raak in 't leeg.
 Is er niemand jong nog ouden,
 Die mij wat te rúgge houden,
- 495 Wie weet wat er wel van koomt,
 Ik ben voor ongemak beschroomt.
 Ik kan 't voorwaar niet langer dúlden,
 So te lijden zonder schúlden,
 'T is volstrekt geen mensche werk,
- 500 Als was men ook nog so sterk.
 Wat wil deese klapper seggen,
 'k Zal hem hondig weeder leggen,
 'k Zal wel maken dat in 't kort,
 Dat hij seer verleegen wort.
- 505 Sagt mijn hoofd, sag, sagt mijn sinnen,
 Siet wel wat gij gaat beginnen.

⁴⁴ weerlegd

⁴⁵ 't Schijnt, dat geen verbieden (daartegen) helpt

- U partij is sulk een man,
Die ook wat útvoeren kan.
Gij kont het so bot wel maaken,
- 510 Dat hij over stúur sou raaken,
En dan had gij, wil 't verstaan,
Lang ú werk niet afgedaan.
Ment wat met de sagte túegel,
Schiet hem eerst ers⁴⁶ in de vlúegel
- 515 Misschien valt hij dan wel neer,
Wil dat niet, so doet het meer.
En so gij hem niet wilt treffen,
Laat hem dan maar heene keffen,
Geeft hem weinig meer gehoor
- 520 Hou't ú maar bij 't regte spoor.
Poúlus, leeraar ons in deesen,
Daar moeten ook ketters weesen,
Op dat wert geopenbaart,
Wie de regte sin verklaart.
- 525 't Is maar best dat men de slaagen,
Van een esel gaat verdraagen,
Want 't beest is dat gewint,⁴⁷
't Schopt wie dat er is omtrint.⁴⁸
De beste raad is maar te lijden,
- 530 En sachtmoedig te bestrijden,
En komt toone in 't gemoet,
Dat men dan geen sonde doet.
Die de waarheid regt verklaaren,
Vinden doorgaans veel beswaaren,
- 535 Gelijk Poúlus ondervond,
Als hij voor stadhouder stond.
't Sal mij nú een weeder lústen

⁴⁶ eris (= eens)

⁴⁷ gewend

⁴⁸ wie in de buurt is

- Als gij nú nog niet kúnt rústen,
En úw dwaasheid nog niet merkt,
- 540 Maar met kragt daar teegen werkt.
Zal dit schrobben ende schúúren,
Mids in 't winter⁴⁹ langer dúúren,
't Wort misschien dog nooit so glad,
Als men het wel geeren had.
- 545 En het komd ook haast gebúeren,
Dat de handen deerlijk schúeren,
Daarom agt ik voor gewis,
Dat útscheiden 't beste is.
Dog so gij het voort wilt setten,
- 550 Wel wie kan het ú beletten,
Want gij hebt een vrije wil,
'k Scheid er út en hóúd mij stil.

No. 8

Mennonijt

- Dit vers dat ik heb geleesen,
Schijnt wel gestúdeert te weesen,
- 555 Die de naam heeft van hansworst,
Beeter als van prins of vorst.
't Schijnt aan 't swetsen ende wetten,
Of elk bergen sal versetten,
En 't wert uis⁵⁰ maar aangeroot,
- 560 Daar en wert niets uitgevoert.
Hier kan men nú bij gelijken,
Gij liet in het eers ook blijken,

⁴⁹ midden in de winter⁵⁰ maar net even

Of gij veel uitvoeren wilt,
En 't beslaat ook niet de stilt.

565 Súlke lúi noemt men wel blaasers,
Ja, van pochers ende raasers,
Die dan voor haar schadúw vlúgt,
Maaken sij een groot gerúgt.
Maar die daar niet na wil hooren,

570 Geeven zij de moet verlooren,
't Keffen neemt dan haast een end,
Dan ist alles weer den wind.
Dit getuigen al ú vessen,⁵¹
Want van alle mijne lessen,

575 Wert geen een van ú weerleid,
En gij nú alreed útscheid.
Dit is minder als schoohonties,
Die met haare kleine monties,⁵²
tieren, keffen niet alleen,

580 Maar wel yman⁵³ krijgt, bijt been.
Met ú is het altijd keffen,
Gij sou't mij heel anders treffen,
Was ú wil so niet bepaalt,⁵⁴
Ik souw anders zijn betaalt.

No. 9

Mennonijt

585 Ik heb nog wat núwe lústen,
Als 't jong wijf tot eenig spijs,

⁵¹ verzen

⁵² uitspreken als hondjes en mondjes

⁵³ iemand

⁵⁴ bepaald; de wil is vastgelegd door de voorbeschikking (Calvijn)

- Nog een vers eer ik kan rusten,
 Niet om geld nog om een prijs.
 Neen 't is om ons te stijgen,⁵⁵
- 590 Dan was ik in 't vers verhúegd,
 Als wij ons hier door verpligten,
 Bij 't geloof te voegen dúegd.
 Daar is geen despúit⁵⁶ van nooden,
 Want dit hoút men't saam voorwaar,
- 595 Vreest God en hoút zijn gebooden,
 Dit betaamt ons alle gaar.
 So wij willen ende wenschen,
 Dat een ijder aan ons doet,
 Desgelijks aan alle menschen,
- 600 'T Selve weederom doen moet.
 Dit 's de wet en de Proveeten,
 En ook mee het núw⁵⁷ verbont,
 't Is niet goed dat wij se weeten,
 Of belijden met de mont.
- 605 Neen, dan is het niet volkoomen,
 Dan ist als een huis op strand,
 Daar de wend⁵⁸ de waterstroomen,
 Opjaagt, dat stort int sand.
 Die de wille weet des Heeren,
- 610 En de selve niet en doet,
 So de heiland selfs doet leeren,
 Hij veel slaagen lijden moet.
 Laat ons 't woort alleen niet hooren,
 Maar hoog agten boovenal,
- 615 Om er ons toe aan te spooren,
 Dat men er naar leeven sal.

⁵⁵ stichten⁵⁶ dispuut⁵⁷ nieuw⁵⁸ wind

- Ja, men dient er voor te beeuen,
Soo als God ons selven leert,
En so vast int hert geschreeven,
- 620 Als in steenen gegraveert.
Dan ist ons een vaste baaken,
Als het Dawijds⁵⁹ was in 't hert,
U wet is al mijn vermaaken,
Dit dan ook het onse wert.
- 625 Dan wert alle smaat en lijden,
Hier op aard een ligte dragt,
Want na lijden komt verblijden,
Hoút men altijd in gedagt.
Ja, al komt er ook somwijlen,
- 630 Pest of dúert of vúer of swaart,
Ja, de dood selfs met haar pijlen,
't maakt hen alles niet vervaart.
Geen gelúk is so te agten,
Dat hier bij kan sijn wardeert,
- 635 Als wij 't saamen dit betragten,
Wat het bijbelwoort ons leert.
Dan is 't voor ons een lantaaren,
En een ligt op onsen pad,
Dat ons ligt door al gevaaren,
- 640 En ons eindlijk breng tot God.
Dan zal in die heilge droomen,
't Geen nooit tonge heef geseit,
Nog in 't hert is opgeklommen,
Daar voor ons weesen bereit.
- 645 Dood gekrijt nog⁶⁰ roú nog schade,
Zal nooit weesen voor oft naar,⁶¹
Jesús breng ons út genade,

⁵⁹ David⁶⁰ noch⁶¹ voor of na

- Bij die blijde heemelschaar.
Op dat wij ú altijd looven,
- 650 Roemen, prijzen na ú eis,
De gordijn hebt weggeschoven,
Voor 't hemelse paleis.
Daarom dat de weg so veilig,
Is gebaant voor dood en leer,
- 655 Sullen singen heilig, heilig,
Is en blijft altijd de Heer.

No. 10

Minnonijt

- Súlt gij nú met digten scheiden,
kom ik sal mij ook bereiden,
Nog een weinig reegels meer,
- 660 En dan leg ik het ook neer.
Ik moet ú nog dank bewijzen,
Roemen, eeren ende prijzen,
Súlks doe ik nú omdat gij,
Een Lúst hebt in Poeësj.
- 665 Nogtans moet ik ú ook eere,
Nú gij in de waarheidsleere,
Altijd doet veel ondersoek,
Het sij 't een oft ander boek.
O, mijn vriend, soek in de gronden,
- 670 In het bijbel boek gevonden.
Wie dit doet en dan betragt,
Hij met grond veel seegen wagt,
Wilt gij weeten de oútúer,⁶²

⁶² auteur

Van dit vers so zoekt het daer.

No. 11

Gerevormeerd

- 675 Gij hoút emmers aan met digten,
 En drijft het nog eeven sterk,
 't Geen mij ook weer komt verpligten,
 Om de hand te slaan aan 't werk.
 Hier (ide) toe vind ik mij aan 't drijven,
- 680 Moeite moet niet sijn gespaart,
 Terwijl 't onbesprongen⁶³ kijven,
 So het schijnt met ú bedaat.
 Als ik ú vers ging door leesen,
 Vond ik 't geen mijn hart begeert,
- 685 Mij dúnt 't kan niet anders weesen,
 Gij sijt half gerevormeerd.
 Uwe kragt wert al verlooren,
 Want gij wenst en smeekt nú al,
 Dit 's mij aangenaam te hooren,
- 690 'k Hoop het verder voort gaan sal.
 Zo kan het somtijds gebúeren,
 Als de mens sig self besiet,
 Dan is eigen werk maar lúeren,⁶⁴
 Daar in vent ment weisen niet.⁶⁵
- 695 Dat ons ooit kan saalig maaken,
 Of te helpen út de nood,
 Eigen werk dat is een baaken,
 Daar het schip aan stúkken stoot.

⁶³ onbeheerste

⁶⁴ leuren

⁶⁵ Daarin vindt men de aanwijzing niet

- Als de Heer hem komt ontdekken,
- 700 En na 't arme schepses⁶⁶ siet,
Om út 't dúister hem te trekken,
Den agt hij sig selver niet.
O, dan valt hij aanstont needer,
Als dagen voor de ark weleer,⁶⁷
- 705 En hij wenst opregt en teeder,
Dan te leeven voor den Heer.
Dit gaat Poulus ons verkonden,⁶⁸
Die, of waar hij nog so wreed,
Dat heeft selver ondervonden,
- 710 Als hij na Damaskus reed.
Dog ik koom dit niet aanhaalen,
Dat aan wie t so niet geschiet,
Nog in 't dúister soude dwaalen,
Dat en is mijn meening niet.
- 715 Maar het geen ik kom bedoelen,
Zijne misdaad moet gevoelen,
Met een neergebogen geest,
Terwijl hij door sijne sonden,
Waar in hij gedúerig leeft,
- 720 Wel tienduisend talent Ponden,
Bij den Heer aan schulden heeft,
Zal sijn siele emmer leeven.
En bevrijt sijn voor verdriet,
't Wort hem út genaad ver geeven
- 725 Vrijelijk geheel om niet.
Dat wort ook in 't woort des Heeren,
Klaar en dúidlijk voorgesteld,
Dat men 't moet om niet begeeren,
Ende koopen sonder geld.

⁶⁶ schepsel [schrijffout]

⁶⁷ 1 Sam. 5:2-7

⁶⁸ Hand. 9:1-19a

730 Mogten wij dit 't saam begeeren,
 Het sij vroeg of het sij laat,
 Door de goedigheid des Heeren,
 Dit schenkt hij ons út genaad.

735 Nu sal ik er hier uitscheide,
 Geeven mij weer wat te rust,
 En de tijd eens wat verbeiden,
 tot ik weer krijg nuwe lust.

No. 12

Minnonijt

'k Meend altijd dat kwade werken,

740 Zijnen meester selfs bedroog,
 Maar so ik in ú vers kan merken,
 Hoút gij se mees⁶⁹ in het oog.
 'k Meen dat gij de moed liet sakken,
 Zo ik út ú vers ontstond,

745 Maar gij set op núw de kakken,⁷⁰
 Nog eens weeder in de grond.
 'Kan niet beeter ú afmalen,
 Een droog lamp dat is ú maat,
 Die hem ook wel komt verhaalen,

750 Eer dat hij geheel út gaat.
 Nú ik ú geschreven hadde,

⁶⁹ meest = behoorlijk

⁷⁰ ka(a)k werd ieder werktuig genoemd, dat op een kaak of kaken leek. Welk hier wordt bedoeld is niet duidelijk. Wel blijkt uit wat er volgt, dat hij zijn tegenstander voorhoudt, dat deze half overstag is gegaan, maar dat hijzelf desalniettemin liever Rooms dan Gereformeerd (Hervormd) zou worden. Een onheuse reactie op de verzoenende woorden van Nutters!

En ú gaf een minnoos núes,⁷¹
Nú moet gij 't onregt bekladde,
Dat ik ben een halve geús.

755 Dit sal hier de reeden weesen,
Dat gij ú hier selfs me kwelt,
Want gij hebt het nooit geleesen,
Dat er enigsins na helt.
Ik ben voor sijne beminders,

760 So bevrees en bang helaas,
Even als de kleine kinders,
Voor de Sentenikolaas.
't Oost dat is misschien so verre,
Van het Westen niet verschaat,

765 Ja misschien de hoogste sterre,
Van de aard so hoog niet staat.
Als mij deese leer doet wroegen,
't Is bij mij soon bitter soús,
Ik sal mij nog liever voegen,

770 Bij katlijk of roomse poús.
Gij kúnt mij geen bijnaam geeven,
Nog op seer soont bijtent salf,
Als dat gij mij hebt geschreeven,
Dat ik al was half en half.

775 Ik kan mij tot dit júk niet búigen,
't Wil niet passen aan mijn hals,
Schoon of zijn der drie getuigen,
Ik loof sij sijn alt saamen vals.⁷²
En hier van sijt gij de eene,

780 En het sestigste antwoord,
En de dief dat is de geene,
Die er ook mee toebehoort.
Dit sal ik sien waar te maken,

⁷¹ een nieuwtje van Menno's wege

⁷² Ik geloof dat ze allemaal met elkaar niet deugen

- Uit ú vers alwaar het staat,
- 785 Eigen werk dat is een baaken,
Daar het schip aan stukken slaat.
Hier kan men nú bij aan merken,
De predisteneerde dief,⁷³
Die vast dagt een sak vol werken,
- 790 Zou bij God niet weesen lief.
Ja hij dagt het sou maar schaden,
Op het smal en enge pad,
Zo met werkt te sijn belaaen,
Genoeg aan sijn selven hat.
- 795 't derd is van gelijke soorte,
Die het ook niet beeter past,
Om te gaan door de enge poorte,
Zou het hem maar weesen last.
Hier kan elk nú ligt bespúeren,
- 800 Uit het geen is voort gebragt,
Dat de werken maar sijn leúren,⁷⁴
O, mijn vrienden hou t de wagt.
Voor deese valsche arbeiders,
Dat gij op haar weg niet stapt,
- 805 Want sij sijn alt saam verleiders,
Die de werken so vertrap.
Eigen kwaad dat werkt de helle,
Bijgevolg de eigen dúegd,
Moet men teegen overstelle,
- 810 Dat het werkt den heemel vruegd.
Geloof en werk hangt aan malkander,
Als een uúrwk en de wigt,⁷⁵
't Een dat kan niet búiten 't ander,

⁷³ 'voorbestede'; hij haalt uit tegen de Calvinistische leer dat alles voorbeschikt is en doelt op bekende toneelvoorstellingen over een voorbeschikte dief

⁷⁴ leuzen. Rienks is hier in zijn betoog moeilijk te volgen

⁷⁵ uurwerk en gewicht

Op sijgselſ het niet verrigt.

815 t een dat is so nút als 't ander,⁷⁶
Dit weegt beide even swaar,
Die 't niet merkt en⁷⁷ is niet schrander,
Want Jacobús⁷⁸ leert het klaar.
Geen vrou kan allene teeſe,

820 Als sij met geen man en leeft,
Niemand kan aan 't heemels deelen,
Soo 't geloof geen werken heeft.
't Geloof moet uit de werken blijken,
Dit is hier de proef alleen,

825 Even als se silver strijken,
Ofte góúd aan de toet ſteen.

Einde 1780

⁷⁶ zichzelf (dus: 't één zonder het ander)

⁷⁷ 'en' versterkt de ontkenning; verg. het Franse 'ne...pas'. In het Oud-Nederlands was b.v. 'Ik en weet het niet' zeer gebruikelijk

⁷⁸ Jac. 2:14-26

Enige gegevens over de geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente te Koog en Zaandijk (1845-1869) uit de windboeken van Cornelis Honig Cz.

De gegevens van het hierna volgende zijn geput uit de windboeken die, direct na de dood van zijn vader, van 26 juni 1845 tot 14 december 1869 dagelijks door Cornelis Cornelisz. Honig te Koog aan de Zaan werden bijgehouden. De daarin opgenomen, meestal korte notities waren vóór alles bedoeld om naderhand te kunnen nagaan of het molenpersoneel dat op zijn vele molens werkte, de windkracht inderdaad voor 100% had uitgebuit. Het zijn dan ook beslist geen dagboeken in de gewone zin van het woord. Als er, behalve de kracht en richting van de wind, temperatuur, bewolking, neerslag, enz. één en ander over de familie, de molens, de Vermaning of andere zaken aan wordt toegevoegd, dan staat dat op de tweede plaats.

Het feit dat het wordt vermeld is echter het duidelijkste bewijs, dat het hem op dat ogenblik bijzonder bezighield en er daarom een plaatsje voor werd ingeruimd. Voor dit artikeltje wordt echter slechts van die extra aantekeningen gebruik gemaakt, welke direct of indirect verband houden met de Doopsgezinde Gemeente van Koog en Zaandijk. Iedere zondag wordt, na de gebruikelijke notities omtrent de weersgesteldheid, uitvoerig vermeld met wie van de familie hij 'te Vermaning' is geweest, welke Bijbeltekst - plaatsaanduiding - als onderwerp van de preek was gekozen, waarna gewoonlijk nog enig commentaar op het gehoorde volgt.

Niet lang nadat C. Honig Cz. het bijhouden van een windboek van zijn vader overneemt, valt het besluit dat voor de Koger Vermaning een nieuwe voorganger zal worden aangetrokken, waartoe een aantal gegadigden de kans wordt

* Dr. Margaretha A. Verkade promoveerde in 1952 aan de Rijks Universiteit te Utrecht met een economisch-historische dissertatie over de opkomst van de Zaanstreek. Voorts publiceerde ze *Den derden dagh. Ontstaan en ontwikkeling van de polder Westzaan* (1982). De auteur overleed in 1986. Enige artikelen, resulterend uit dit laatste onderzoek, aangaande de geschiedenis der Doopsgezinden te Koog en Zaandijk, verschenen eerder in het Gemeenteblad van de Doopsgezinde Gemeente aldaar. Ze werden in typoscript heruitgegeven in 1987. (Verkrijgbaar bij mevr. M.C. Schaap-Jongens, Anemoonstraat 83, 1541 AV Koog aan de Zaan). Een daarvan wordt hier onder dankzegging aan de Doopsgezinde Gemeente te Koog en Zaandijk opnieuw uitgegeven.

geboden hun inzichten te komen ontvouwen. Voor Cornelis Honig duidelijk een twijfelachtig genoegen, want zondag 21 december 1845 was 'ik Thuys uit hoofde de Dominees mij niets voldoen dewyl ik nu al verscheide malen onder hun gehoor geweest ben daar ik niets van begrijp'. Maar gelukkig valt tenslotte de keuze op Do Muller, met wiens zienswijze hij zich goed kan verenigen, zodat nadien de preken in plaats van 'droog' nu veelal als 'uitstekend' en meer dan eens zelfs als 'uitmuntend' worden ervaren. Wel is waar was de 'Belijdenis Predicatie' van 7 maart 1858 zijns inziens 'niet volgens Menno Simonsz gevoelens' en liep de dienst in verband met het grote aantal 'Jongelingen en jongedogters', die op 11 maart 1861 de doop ontvangen tot 12 1/4 uur uit, wat hem de verzuchting 'vervelend' ontlokte, maar de tienmaal dat hij het mocht beleven dat één van zijn elf kinderen 'tot ledemaat onzer Gemeente' werd aangenomen, spreken de notities alleen maar tevredenheid uit en op 3 april 1859 gaat hij zelfs zo ver dat de 'Doopbediening van onze Zoon Claes' door 'Do Muller zeer Mooy ten uitvoer [werd] gebragt'.

Alleen op deze zo belangrijke dag voor zijn dochter Maartje wordt een schaduw geworpen doordat 's middags thuis, waar de voltallige familie 'alle gezond by tegenwoordig mogte zijn en met elkander den dag in gepaste vrolijkheid doorbrengen', 'Moeder hier op de Thee' en 'Broeders en Zusters ons kwamen feliciteere', 'Do Muller niet ook zijn opwachting maakt. Hoe onaangenaam vader Honig hierdoor wordt getroffen, blijkt uit het feit dat deze laatste woorden worden onderstreept, een excès waartoe hij in zijn windboeken maar bij grote uitzondering overging. Te verklaren is de afwezigheid van Do Muller overigens wel, want met een twintigtal nieuwe lidmaten over Koog en Zaandijk verspreid, zal het voor hem niet eens mogelijk zijn geweest ten huize van elk van hen rustig enkele woorden te wisselen. Wellicht behoorde Maartje juist tot de uitverkorenen aan wie de volgende avond extra aandacht werd besteed. Door haar vader wordt dit 27 maart 1851 slechts met de woorden 'Sav[onds] Do Muller ons & Ma feliciteere' afgedaan. Zou de predikant het hebben gevoeld? Bij ieder volgend kind dat daarna door hem wordt gedoopt besluit de notitie van die dag met 'Sav Do Muller hier'. Het is overigens de vraag of Ma's jongere zuster Machteld nog op was. Na alle emoties die met zo'n dag gepaard gaan, was het 2 maart 1856 'Mak te 9 1/2 Loof te bed'. Alle aanwezigen gingen pas '11 1/2 Uur' uiteen.

Toch heeft dit de onderlinge verstandhouding niet blijvend geschaad, want nadat het echtpaar Honig op 25 december 1863 met de drie jongste kinderen 'te Vermaning' is geweest 'waar Do Muller zijn 25 jarige Predikdienst vervulde', gaan 's middags 'Wij G(errit) & Lyssie & Co na Do Muller te Velisiteere met zijn 25 Jarige Ambtsbediening als Dominé te dezer plaatse als ook in 't geheel' en als vier jaren later, op 22 oktober 1867, 'wij Co N(eeltje) & Ad(riaan) te Vermaning [zijn] alwaar Do Muller bekend maakt dat hij voor zijn Ambtsbediening bedankt dog dat hij tot April nog iederen Zondag zoude preeken en alleen wilde Cattega-

zeeren met die jongelingen & Jonge Dogteren welke a.s. voorjaar wenschte door hem aangenomen te worden', zal deze notitie die avond met een bezwaard hart in het windboek zijn opgenomen. Bij deze laatste toezegging was ook de familie Honig nauw betrokken; een maand later, op 20 november, valt namelijk het besluit dat de jongste dochter Neeltje op 17 maart 1868 'met 27 andere in het Weeshuis door de Diaconen aangenomen' en 21 maart zal worden 'gedoopt en als lidmaat van de Vermaning aangenomen'. Hierbij zijn dan 'alle kinderen & behuwdkinderen aanwezig'. Later in dit artikeltje zal blijken dat deze streep onder het woord 'alle' niet zonder reden wordt gezet.

Het vertrek van Do Muller houdt natuurlijk in dat een opvolger moet worden gevonden en evenals in 1845 heeft C. Honig Cz. het er weer moeilijk mee. Dit te meer omdat het aanleiding tot wrijving gaf met de Zandijker leden, die de Kogers verwijten dat zij, op grond van hun hogere geldelijke bijdragen aan de Gemeente, steeds hun wil trachten doorte drijven. De spanningen lopen zelfs zo hoog op, dat 14 april 1868 de woorden 'Sav ik alsmede in de Commissie behoorende tot beroeping ener Domine met de Diaconen in ons Weeshuis en dewijl de Keuze op Moderne Dos gebragt wordt bedankte ik & mijn Zoon Gerrit & Neef K K Honig om verder met de Commissie te blijven ik ten 8 1/2 thuis Do Jochem Boetje te Texel door de Stijfhoofdige Diaconen in onze Gemeente verkozen', in duidelijk geprikkeld stemmen worden neergezet. Op 5 juli 1868 als 'Wij Co N Ad te Verm Do Jochem Boetje deelt zijn intree uit Mark. 13 v 35 Het Koninkrijk der Hemelen is gelijk Suurdesem Enz', moet hij echter toegeven dat het 'Vrij Goed' is geweest.

Dit hield niet in dat bij de familie Honig de 'moderne' denkwijze onmiddellijk ingang vindt. Met zichtbare vreugde schrijft zijn vader op 9 augustus 1869 dat zijn jongste telg 'Ad gaf te kennen hij op zijn Belijdenis wilde gaan leeren', wat helaas niet tot ieders voldoening verloopt. Op 26 oktober daaropvolgend is het tenminste 'Sav Ad te Caddegazeeren' maar bij thuiskomst 'Ontevreden over Do Boetje gevoelens omtrent de Zaligmaker'.

Over hoe zich dit heeft opgelost worden wij helaas in het ongewisse gelaten, aangezien vader Honig enkele weken later door een beroerte wordt getroffen en op 9 januari 1870 sterft. Aan de hand van de talloze aantekeningen dienaangaande - over bijna 25 jaar verspreid - laat het evenwel geen twijfel dat de religieuze ontwikkeling van zijn kroost voor hem een voortdurende zorg is geweest en hij deze van hun prille jeugd af nauwkeurig heeft gevolgd.

Als op 26 juni 1845 door Cornelis Honig de eerste aantekeningen in het windboek worden geplaatst, is Cornelis, de oudste van de elf kinderen al 17 jaar, maar zijn Hendrik, Neeltje en Adriaan nog niet geboren. Dit houdt in dat wat bij de oudsten al niet meer ter sprake komt, over de jongeren meestal wel wordt vermeld, genoeg om toch een globale indruk te krijgen hoe de jeugd geleidelijk bij de Doopsgezinde Gemeente betrokken wordt.

Wat de leeftijd betreft zal de aard van het kind wellicht een woordje hebben meegesproken, wanneer de eerste gang 'te Vermaning' wordt gemaakt. Neeltje bijvoorbeeld is op 3 april 1853 nog geen vijf jaar oud 'dog was druk zodat zij met Ma ten 11 uur uitging'. Goed anderhalf jaar later, 2 juli 1854, is zij 'voor de 2e Keer te Vermaning heeft nu stilgezeten', waarna ze nog maar bij hoge uitzondering ontbreekt. Hendrik daarentegen is 29 mei 1851 bijna 6 en Adriaan op 27 juni 1858 zelfs al bijna 7 jaar, voordat voor hen dit belangrijke ogenblik is aangebroken. Of het een onverdeeld genoegen was valt overigens te betwijfelen, want als wegens ongesteldheid van de ouders Klaas, Gerrit, Co en Hendrik op 23 november 1851 alleen 'te Vermaning' gaan, komen zij 'kwart voor Elf Uur thuis zodat ik ze weder heenzond'. Na het tweede schooljaar - ze worden geacht dan al goed te kunnen lezen - is de volgende stap als, zeven/acht jaar oud, 'voor t eerst een vragenboek van Do Muller gehaald' moet worden, wat wellicht met een kort gesprek over het hoe en het waarom gaat gepaard. Een half jaar later volgt het angstige moment dat een tweede bezoek 'voor t eerst te vragen opzeggen' moet worden afgelegd. Het 'voor het eerst' duidt erop dat er nog vele van dergelijke visites zullen volgen, waar moet blijken of de inhoud van wat zo braaf uit het hoofd is geleerd ook werkelijk is begrepen. Eenmaal 15/16 jaar is de tijd gekomen om 's avonds 'te Kattegezasie' te gaan - het is ongelofelijk op hoeveel manieren dit woord in het windboek wordt gespeld - waar de vragen met Do Muller in groepsverband zullen zijn besproken, nadat deze te voren thuis zijn bestudeerd; terwille van de rust wordt hiervoor dan steeds een plaatsje in vader Honig's kantoor ingeruimd.

Op 17/18 jarige leeftijd, in het najaar, is het ogenblik daar voor het besluit op de 'Belijdenis te gaan leeren', zodoende inzicht in de 'Belijdenis vragen' te krijgen en deze dan 'bij Do Muller voor te dragen'. Bovendien moet in het kantoor, soms tot diep in de nacht, het persoonlijke 'Belijdenis opstel' worden geschreven, dat tenslotte 'in het Weeshuis' nog nader moet worden verklaard om 'voor Diaconen aangenomen [te] worden'. Dat men zich daar niet uitsluitend tot genoemde vragen en opstel heeft bepaald, blijkt uit de notitie van 9 mei 1850 toen 'Wij met 8 kindere te Vermaning alwaar bekend werd gemaakt dat de dogter van t eerstkomende Avondmaal niet mag mede Vieren omdat zij bij de aanneeming van haar lidmaatschap reeds bevrugt (ongetrouwd) was t gene zij destijds ondervraagd zijnde zwaar gelogen heeft'.

Als ook de doopbediening heeft plaatsgevonden en het nieuwe Gemeentelid 'voor t eerst ten Avondmaal' is geweest, duurt het gewoonlijk niet lang voordat de desbetreffende zoon - Cornelis, Pieter, Klaas, Gerrit, Co of Hendrik, (Adriaan heeft bij het beëindigen van het windboek daarvoor de leeftijd nog niet bereikt) - de ouders officieel te kennen geeft dat hij 'Verkeering wenscht te maken', of constateert vader Honig, die als eerste alle post in handen krijgt, op een goede dag dat zich daaronder een brief voor één van de dochters, Aagje, Maartje

of Ma, Machteld of Mak, of Neeltje bevindt. Behalve bij één van de zoons, die door de keuze van zijn hart wordt afgewezen, volgt kort daarop de notitie dat hij of zij is 'geangaseert'. De jongens moeten er echter eerst nog voor zorgen dat zij een gezin kunnen onderhouden en van de meisjes wordt verwacht dat er een uitgebreide, met de hand gezoomde, gemerkte of geborduurd uitzet voor de linnenkast klaar ligt, voordat twee of drie jaar later trouwplannen kunnen worden gemaakt. Tenzij in verband met een sterfgeval in de naaste familie de rouwtijd nog niet verstreken is, worden de bruidsdagen uitbundig gevierd, waarbij zonder mankeren een rijtoer langs die molens behoort, welke voor de gelegenheid in bruidstooi zijn gezet, is er een 'opwagting' ten huize van de bruidegom en een week later nog een bij de bruid, waar soms meer dan honderd vrienden en kennissen gebruik van maken, een feestmaal voor tussen de vijftig en zestig personen, dat in de 'herreberg' (De Waakzaamheid) door de 'Oomens' wordt aangeboden, een buitenpartij op de herenboerderij 'de Grooten Beyekorf' in de Beemster, wat vier of vijf rijtuiggen vraagt om alle genodigden te vervoeren en, nogmaals in De Waakzaamheid, een 'Jongeluy Partij' waartoe zo'n 150 of meer invitaties de deur uitgaan en waarvan men pas in de vroege ochtenduren thuiskomt. Tenslotte worden de bruidsdagen, op de dag dat het paar in het gemeentehuis in de echt is verbonden, met het traditionele bruiloftsfeest in de 'herreberg' besloten. Over een huwelijksinzegening wordt met geen woord gerept; dat was een plechtigheid die eerst rond de eeuwwisseling, en dan nog slechts langzaam, ingang zou vinden.

Niet bij alle bruiloften wordt de toestemming van de ouders zonder meer verkregen. Tot tweemaal toe geeft het aanleiding tot ernstige conflicten omdat de aanstaande schoonzoon niet bij een Doopsgezinde Gemeente is aangesloten, maar lid is van een Hervormde Kerk. Op 14 februari 1857 - de data voor de bruidsdagen van zijn dochter Maartje en Cornelis Avis uit Westzaan zijn dan al vastgesteld - voelt vader Honig zich geroepen hen op de moeilijkheden van een zodanige echtverbintenis te wijzen en 'sprak met hen over de kinderdoop'. Drie dagen later komt Jacob Avis, vader van Cornelis, naar de Koog om zijn zienswijze daaromtrent kenbaar te maken, een onderhoud dat waarschijnlijk tamelijk verhit is geweest, want 28 februari is 'Cornelis Avis hier weder over de onaangename zaak tot 7 uur', waarmee de problemen nog allerminst zijn opgelost. Op 2 maart is 'Sav Cornelis Avis zeer onaangenaam hier waardoor ik de geheele nagt niet kon slapen'. Zes dagen later doet Cornelis Smit, de aanstaande man van dochter Mak, een poging tot bemiddeling en weet beide partijen inderdaad tot elkaar te brengen, gezien de aantekening 'C Smit hier & later Cornelis Avis welke in mijn wil toetrad & wij also verzoende'. De arme Ma, in angst en beve dat haar huwelijk op het laatste ogenblik geen doorgang zal vinden, brengt de eerste dagen van haar bruidstijd 'met hoofdpijn te bed' door. Helaas wordt een klein jaar later Honig's vertrouwen in zijn schoonzoon bitter teleurgesteld. Dan blijkt

dat Ma, die na haar huwelijk de Doopsgezinde Gemeente (Noorder Vermaning te Westzaan) trouw blijft, op het kritieke moment niet tegen de overmacht van haar man en haar schoonvader is opgewassen en wordt de kleine Jacob, kort na de geboorte, in de Hervormde Kerk te Westzaan gedoopt. Vader Honig zal hierover zijn gevoelens niet onder stoelen en banken hebben geschoven en vooral met Cornelis Avis heeft dit een haast onoverbrugbare verwijdering te weeg gebracht. In het windboek wordt nadien tenminste zijn afwezigheid bij het merendeel van de familiebijeenkomsten met zoveel woorden vermeld.

Na deze verdrietige ervaring is het te begrijpen dat C. Honig Cz. onaangenaam is getroffen, als hij begin 1866 gewaar wordt dat Neeltje, ten huize van haar zuster Ma te Westzaan en met medeweten van haar moeder, geregeld August Avis ontmoet. Ongetwijfeld heeft hij uit innige overtuiging gehandeld en zijn jongste dochter de moeilijkheden van een huwelijk buiten de Doopsgezinde Gemeente willen besparen, maar uit het windboek blijkt overduidelijk dat hierover bijna drie jaren lang, de nodige harde woorden zijn gevallen. Ook met zijn vrouw, die hij zo nu en dan als 'mijn huisplaag' aanduidt, heeft hij menigmaal 'hooggaand verschil hoofdzakelijk over die A. Avis waar Neeltje mee verkeerden wil' (17 augustus 1868). Desondanks moet hij ervaren dat 21 december 1867 'Neeltje een brief ontvangen van August Avis' en zijn naar aanleiding hiervan wellicht bittere verwijten tegen Ma en Cornelis Avis geuit. Op nieuwjaarsmorgen 1868 zijn tenminste 'C Avis & Ma gepikeert niet hier geweest', maar bevinden op 17 maart zowel Ma als haar man zich wél in de Koger Vermaning, als daar Neeltje wordt gedoopt. Tot een verzoening heeft dit niet geleid, het tegendeel is waar. Op 1 januari 1869 zijn Ma & C. Avis even als vorig Jaar hier *niet* geweest zelfs geen brief gehadt' en ruim een halfjaar later, op 15 juli, de trouwdag van hun broer Co, zijn Neeltje, Ma en Cornelis Avis 'zoals bij alle feestelijkheden niet aanwezig'. Wat bij vader Honig zeker het hardst zal zijn aangekomen, is dat ook bij de begrafenis van hun broer Cornelis, op 23 juli 1869, alle drie verstek laten gaan!

Uiteindelijk meent C. Honig Cz., bij wie de jaren duidelijk steeds zwaarder gaan tellen, zich in het onvermijdelijke te moeten schikken en ontvangt hij op 14 oktober 1869 'Neeltje bij mij in t Kantoor welke ik tegen mijn zin toestemming gaf met A. Avis te verkeerden', waarna de dag daarop, ten zijnen huize 'Augt Avis voor t eerst bij Neeltje als geangaseert' ontvangen wordt. Er zich bij neergelegd heeft hij beslist niet, gezien de notitie van 27 oktober 'C Avis & Ma theetijd hier welke ik niet ten antwoord stond'.

Gedurende de weinige weken die hem nog restten, wordt in het windboek door vader Honig met geen woord over een volgende verzoeningspoging gerept.

Het zal niemand verbazen dat in het gezin Honig, waar de Vermaning zo'n belangrijke plaats innam, een aantal van hen daarbij betrokken is geweest. De eerste maal dat hiervan gewag wordt gemaakt is op 31 december 1854 als 'mijn Vrouw als buite Moeder verkozen' is, een post waarover niet te gering mag worden gedacht. Zij moet nu, naast haar eigen drukke huishouden, onder meer iedere maand een dag in het Weeshuis aanwezig zijn, waar vele netelige zaken om afwikkeling vragen, maar wat anderzijds ook de nodige afwisseling met zich mee brengt. 'Ter kennismaking' worden stevast enkele dagen na de benoeming de vijf reeds zittende 'buite Moeders' bij de nieuw verkozenen 'op t Kopje' gevraagd. Tijdens haar eerste zittingsjaar moet 29 maart 1855 het feest in verband met 'hunne 25 Jarige betrekking in ons Mennonieten Weeshuis' van 'de Weese Vader Bouwe Kwadijk & Vrouw' luisterrijk worden gevierd. Na bekend worden dat dit bejaarde echtpaar einde 1855 zal vertrekken, is op 27 november 'mijn Vrouw in het Weeshuis waar een Vader & Moeder benoemd moeten worden' en natuurlijk is 2 januari 1856 ook 'mijn Vrouw na t Weeshuis op t Kopje wijl Bouwe Kwadijk & Vrouw het als binne Vader & Moeder verlaten & Klaas May & Vrouw in deszelfs plaats komen'. Maar 27 december 1860 moet moeder Honig haar plaats aan een opvolgster overdragen en dan is het 'mijn Vrouw ter feest & afscheid na ons Weeshuis wijl haar 6 Jaar als buite Moeder ten einde zijn'. Dat gaat jaarlijks met het nuttigen van een door de 'binne Moeder' bereid afscheidsmaal gepaard en het moeten bijzonder geanimeerde bijeenkomsten zijn geweest; zij komt tenminste, zonder uitzondering, tegen middernacht pas weer thuis.

Keetje, de vrouw van Cornelis, brengt 14 juli 1855 'berigt dat [haar man] als Diaken was benoemd dat hij aangenomen hadt' en de volgende dag horen 'mijn Vrouw A Ma Mak K G & Co hier te Vermaning' hoe 'bekend werdt gemaakt dat mijn Zoon Cornelis tot Diaken was benoemd'. Het windboek geeft geen inlichting over waar het knelpunt heeft gelegen, maar zeven weken later, op 2 september, was 'ik alleen te Vermaning waar bekend werdt gemaakt dat mijn Zoon Cornelis voor zijn aangenomen besluit als verkozen Diaken heeft bedankt'.

C. Honig Cz. zelf voelt zich overigens ook niet tot deze functie geroepen. Op 15 april 1858 'ten 9 Uur kwam Zwager H Baas & Neef Jan Breedt Jz mij verzoeken om Diaken te worden waar voor ik bedankte'. Hij heeft daarvoor stellig doorslaggevendere redenen gehad, maar als 26 december van hetzelfde jaar 'Neef Cornelis Adr Honigh' uit Zaandijk 'tot Diaken bevestigt' wordt, kan dit allerminst zijn goedkeuring wegdragen; het 'moest een Kooger geweest hebben'!

Grote voldoening spreekt echter uit de mededeling dat 14 oktober 1861 'mijn Zoon Pieter' enkele kerkeradsleden bij zich kreeg 'om te verzoeken hij Diaken wilde worden dat hij zich liet welgevallen' en acht dagen later zijn 'Wij K G Co & Ad te Vermaning' waar 'mijn Zoon Pieter als Diaken bevestigt werdt'. De vreugde hierover was terecht, want latere aantekeningen laten geen twijfel dat hij zich

hiervoor volledig heeft ingezet, zodat hij regelmatig het werk op het kantoor aan zijn broers moet overlaten, omdat zijn aanwezigheid in het Weeshuis, in de Kerkeraad kamer, is vereist.

Hoewel hierover niets is te vinden, wijzen de woorden van 15 november 1868 'Klaas voor t eerst in de Vermaning gegaard' er op, dat ook hij de Doopsgezinde Gemeente een tijdlang als Diaken heeft gediend. Co daarentegen krijgt 7 februari 1869 het verzoek 'voorlezer in onze Vermaning te worden hetwelk hij geredelijk aannam', een taak die hij 4 april daarop volgende 'voor t eerst' heeft vervuld.

De windboeken die de gegevens bevatten, waarop het voorgaande is gebaseerd, laten duidelijk zien hoe zich gedurende de bijna 25 jaren dat er dagelijks een notitie aan wordt toegevoegd, op velerlei gebieden geweldige veranderingen hebben voorgedaan. Ook aan de Vermaning gaan die niet voorbij. Als voorbeeld kan het orgel dienen, waarvan C. Honig Cz. de klank niet meer heeft gehoord, maar zijn familie toen wel al bij betrokken is geweest. Op 4 april 1869 zijn namelijk 'Klaas met Neef Hendrik nog met de lijst voor t orgel werkzaam'. Of neem 31 december 1852: dan zijn 'mijn Vrouw A Ma & Mak Sav te Vermaning dit is voor t eerst hier Oud Jaars Avond gepredikt wordt'. Vader en zoons kunnen daarbij niet aanwezig zijn, want 'Wij tot 8 uur int Kantoor' (31 december 1858) waar het afsluiten van het boekjaar al hun tijd en aandacht vraagt. Zit de voltallige familie tenslotte weer in de huiskamer rond de tafel bij elkaar, dan zal men zich terwille van de jongsten eerst wat 'op het Ganssie' of met 't Kienspel' hebben vermaakt; met de oudere kinderen, later op de avond, 'speelde wij Kaart', wordt 'Punch & Poolsche Koffy gebruikt' en 'bragten al zo de laatste avond van t Jaar genoeglijk door'.

Pieter Jansz. Twisck en zijn katholieke opponent Jacobus Tiras

De achtergrond van de polemieken

De theologische polemieken van Katholieken tegen Gereformeerden en Dopers in de Nederlanden heeft in de eerste helft van de zestiende eeuw een heel ander karakter gekregen dan zij in de zestiende eeuw had.¹ Deze verandering is door Pontianus Polman reeds vijftig jaar geleden treffend beschreven als volgt: 'De polemieken in grote stijl, die zich vooral richtte op systemen, heeft moeten plaatsmaken voor een pamflettenstrijd, waarin men het meestal gemunt had op personen. Van academisch was zij populair, van oorspronkelijk tweedehands geworden.'²

Polman brengt deze verandering aan katholieke zijde vooral in verband met de dragers van de polemieken; waren dit in de zestiende eeuw te Leuven gevormde en vaak ook nog daar werkzame theologen, in de zestiende eeuw was het vooral de lokale clerus ('pastors en paters') die de pen voerde. De rol van de Leuvense alma mater in de theologische polemieken lijkt uitgespeeld; Johannes Malderus, die een weerlegging van de leerregels van de synode van Dordrecht (1618/1619) schreef, was een van de weinige theologen die zich nog in een apologetisch dispuut mengden. Polman noemt hiervoor verschillende oorzaken: het gezag dat een universiteit nog in de zestiende eeuw genoot, taande in de zestiende; het intellectueel niveau liep te Leuven sterk terug; het dispuut in eigen kring over het banaanisme eiste veel aandacht op. Wellicht nog belangrijker was het feit dat zich een zekere vermoeidheid in de polemieken voordeed. Na driekwart eeuw polemiseren was alles onderhand al gezegd, zonder dat het veel geholpen had.³

* De auteur is als docent verbonden aan de Katholieke Theologische Universiteit te Heerlen

¹ Voor de bredere achtergrond van de hier behandelde polemieken moge ik alvast verwijzen naar mijn binnen afzienbare tijd te verschijnen dissertatie, die de katholieke theologische reactie op de doperse beweging in de Nederlanden en aangrenzende gebieden in de zestiende eeuw en de eerste helft van de zestiende eeuw behandelt. De voorbereiding van de dissertatie (en ook van het nu volgende artikel) maakt deel uit van een project, dat gesteund wordt door de Stichting voor Historisch Onderzoek, die gesubsidieerd wordt door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO). Begeleider van het project is prof. dr. E.M.V.M. Honée.

² P. Polman, 'Roomse en antiroomse strijdliteratuur uit de dagen der Republiek', *Studia Catholica* 12 (1936) 89-104, met name 91-92.

³ *Ibidem*, 90-91.

Van belang lijkt ons in dit verband ook dat zich, zeker na het Bestand van 1609, een tendens vertoonde om zich bij de confessionele verdeeldheid neer te leggen. De grenzen tussen het calvinistische noorden en het katholieke zuiden, die zich na de heroveringen van Parma in 1585 wel globaal aftekenden, brachten de Leuvense theologen ook minder in direct contact met reformatorische uitingen. Directe contacten waren er op plaatselijk niveau des te meer, en deze vroegen om snelle reacties. Men kon geen uitstel voor serieuze studie dulden; een reformatorische uiting vroeg om een snel antwoord van katholieke zijde. Dit verklaart dat de rol van de tractaten overgenomen wordt door de pamfletten; strijdschrift werd met strijdschrift beantwoord, en het fenomeen van de kettingpolemie kreeg een grote verspreiding.⁴

De verandering van de polemie had repercussies op zowel de vorm als de inhoud van de geschriften. Naar de vorm werden ze meer populair. Men ging gebruik maken van de volkstaal, koos pakkende titels, paste literaire procédés als de dialoog of het spotvers toe en verluchtte de werkjes met prenten. En naar de inhoud werd de polemie tweedehands. Het bleek niet langer nodig nieuwe argumenten te bedenken; de polemie van de zestiende eeuw had voor voldoende munitie gezorgd, opgeslagen in indrukwekkende magazijnen als de *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos* uit 1586-1593 van de jezuïet kardinaal Robertus Bellarminus.⁵

Ook aan doopsgezinde zijde doet zich een opvallende verandering in de polemie voor. Al kan men in zekere zin in elk dopers geschrift uit de zestiende eeuw tussen de regels door kritiek op de leer en praktijk van de Katholieke Kerk lezen, expliciet tegen het katholicisme gerichte strijdschriften komt men in die eeuw nog weinig tegen. Dat wordt in de zeventiende eeuw anders. In de eerste helft van die eeuw doet zich namelijk het verschijnsel voor van een opvallend sterke antikatholieke polemie van doopsgezinde zijde. De brandhaarden van deze polemie moeten Haarlem en Hoorn geweest zijn. Daar immers verschenen rond 1630 niet alleen enkele drukjes van Menno's *Wtganck ofte bekeeringhe*, dat wil zeggen het uit een geschrift tegen Gellius Faber afgezonderde relaas van zijn breuk met de Katholieke Kerk (Hoorn 1621 en 1643, Haarlem 1633 en ca. 1635, daarnaast nog Leeuwarden 1636 en Bolsward 1653),⁶ maar ook liet Jacob Pietersz. van der Meulen in Haarlem zijn antikatholieke werkjes verschijnen, die hem ondermeer in aanvaring brachten met de jezuïet Franciscus Costerus.⁷ De-

⁴ *Ibidem*, 92-94.

⁵ *Ibidem*, 94-95.

⁶ *Uyt Babel ghevloeden, in Jeruzalem ghetogen. Menno Simons' verlichting, bekering en beroeping*, vertaald in ingeleid door W. Bergsma en S. Voolstra, Amsterdam 1986 (Doperse Stemmen, 6) 64.

⁷ S.B.J. Zilverberg, 'De visie van anderen op de Doopsgezinden in de zeventiende eeuw', *Historisch bewogen. Opstellen over de radicale reformatie in de 16e en 17e eeuw*,

ze werkjes werden te Hoorn gevolgd door Pieter Jansz. Twiscks geschriften tegen het pausdom, die we aanstonds zullen tegenkomen, en te Haarlem door Jan Philipsz. Schabaeljes *Tractaet teghen de successie der pausen van Romanen*.⁸

Wat is de achtergrond van dit plotselinge offensief van voornamelijk Haarlemse en Hoornse Doopsgezinden? Vreesden zij de heropbloei van het katholicisme onder invloed van de Hollandse Zending? Werden zij verontrust door de overloop van enkele gemeenteleden naar de kerk van Rome? Toch zou de overstap van het bekende lid van de Amsterdamse gemeente der Waterlanders Joost van den Vondel (1587-1679), prins der Nederlandse dichters, eerst in 1639 of 1641 plaatsvinden,⁹ ruim tien jaar later gevolgd door die van de eveneens doopsgezinde literator Reyer Anslo (1626-1669).¹⁰ Wel zag al in 1625 Reinier Wybrandsz, die evenals Vondel diaken was van de Waterlandse gemeente in Amsterdam, tot algemene ontsteltenis zijn zoon naar het katholicisme overgaan.¹¹

Deze 'bekerings' getuigen van de werfkracht van het schuilkerk-katholicisme. Juist in Haarlem kende de Hollandse Zending een voorspoedige ontwikkeling. Het bisdom werd bestuurd door een ijverig en krachtadig kapittel, er was een grote gemeenschap van devote vrouwen (de klopjes of maagden van Den Hoeck), en in 1617 stichtte men in Leuven een eigen college voor priesterstudenten (Pulcheria). Onder de Haarlemse kanunniken waren begaafde lieden, zoals de musicus Jan Albert Ban en Augustijn Bloemaert, beiden bevriend met René Descartes en met Constantijn Huygens, en de geleerde vriend van Vondel, Leonard Marius. Rond 1630-1640 mengden deze kanunniken zich herhaaldelijk in polemieken met gereformeerden.¹² Wellicht moet in deze samenhang ook de antiroomse golf van doopsgezinde geschriften begrepen worden.

Opmerkelijk is daarbij dat de polemieken minder over de traditionele geschilpunten (kinderdoop, incarnatieleer, eedzweren) handelde als wel over de pauselijke successie. De reden hiervan is volgens ons gelegen in de aard van de

Groningen 1984, 111-123, met name 119.

⁸ Over de gebroeders Schabaelje bereidt drs Piet Visser (Instituut voor Neerlandistiek, Universiteit van Amsterdam) een dissertatie voor.

⁹ Over het jaar van Vondels overgang bestaat geen eensgezindheid. De meeste auteurs over Vondel geven 1641. Katholieke Vondelkenners als B.H. Molkenboer en Gerard Brom daarentegen houden het op 1639. Zie G. Brom, *Vondels geloof*, Amsterdam-Mechelen 1935, 200. Vondel was op zijn beurt weer betrokken bij de 'beking' van een doopsgezinde koopman. Zie J. Sterck, *Oorkonden over Vondelen zijn kring*, Bussum 1918, 265-266.

¹⁰ Ook het jaar van Anslo's overgang is omstreden. H.H. Knippenberg, *Reyer Anslo. Zijn leven en letterkundig werk*, Amsterdam 1913, 204-259, dateert de overgang in 1654.

¹¹ Sterck, *Oorkonden*, 52; Brom, *Vondels geloof*, 7.

¹² L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw*, II, Amsterdam 1947, 85-99 en 356-372.

concurrentieverhouding tussen Katholieken en Doopsgezinden in de zeventiende eeuw. Sprekend over de oorzaken van de geringere verbreiding van de Doopsgezinden geeft Van Deursen de volgende karakteristiek van de concurrentieverhouding: 'Roomse bekoring had haar wortels in het verleden, in de sinds eeuwen gevestigde overtuiging, dat buiten de kerk geen zaligheid te vinden was. Het doperse verleden was zo jong, dat het doopsgezinde geloof zelfs voor zijn eigen aanhangers nog niet was geworden tot een hecht in de geschiedenis gefundeerde onvermijdelijkheid'.¹³ Wat lag er dan meer voor de hand dan dat de Doopsgezinden hun katholieke concurrenten juist op dat voordeel van een eeuwenoude traditie zouden aanvallen? Door te wijzen op de vele ongerijmdheden in de leer van de pauselijke successie en in de praktijk van het leven der pausen trachtten zij het voordeel van de Katholieken in een nadeel te doen omslaan.

Twisck en zijn geheimzinnige opponent

Een van de meest actieve deelnemers aan de doopsgezinde polemieken tegen het katholicisme was Pieter Jansz. Twisck (1565-1636). Twisck dreef een lakenhandel in zijn geboorteplaats Hoorn en was daarnaast werkzaam als leraar van de Oude Friezen, wier strakke beginselen hij vol overgave verdedigde tegen de meer rekkelijke Waterlanders. Twisck was autodidact; hij had weinig opleiding genoten en van de vreemde talen beheerste hij hooguit een weinig Duits. Dat weerhield hem er evenwel niet van een groot aantal geschriften de wereld in te zenden, welke niet steeds zonder pretenties zijn. De meeste pennevruchten van Twisck zijn van polemische aard; hij bestreed Gereformeerden, Socinianen, Waterlanders en andere Doopsgezinden, en vooral Katholieken. Dat laatste deed hij door middel van quasi-historische werkjes, zoals *Een corte beschrijvinge van 80 pausen* (Hoorn 1616) en ook door een van zijn hoofdwerken, de tweedelige *Cronijck van den onderganc der tijrannen* (Hoorn 1619-1620).¹⁴

In 1624 liet Twisck bij de Hoornse drukker Zacharias Cornelisz. een geschrift *Ontdeckinghe des pausdoms* verschijnen.¹⁵ Het is een omvangrijk betoog rond

¹³ A. Th. van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw. IV. Helen hemel*, Assen 1980, 102.

¹⁴ N. van der Zijpp, 'Twisck, Pieter Jansz', *The Mennonite Encyclopedia*, 4, Scottdale-Newton-Hillsboro 1973², 757-759; S.B.J. Zilverberg, 'Twisck, Pieter Jansz.', *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme* 1, Kampen 1978, 383-384.

¹⁵ *Ontdeckinghe des pausdoms, vervatende (sic) een verclaringhe van de voornaemste plaetsen der H. Schrift, de welcke op den paus ende sijnen aenhangh slaen, waer in bethoont wordt dat hy met de syne is den Antichrist, valsche Propheten, secten ende comers, daer in de Schrift deurgaens van gesproken wordt. Tot dienst van alle christenen gestelt door-*, Hoorn 1624, 558 pp. Exemplaar in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam (bruikleen

bepaalde schriftplaatsen, te beginnen met de profetieën uit Daniël 2, 7 en 12 en Zacharias 11, en eindigend met die uit Openbaring 17. De verklaringen van deze schriftplaatsen dienen om aan te tonen dat het pausdom identiek is aan de antichrist, het beest, de hoer en wat al niet meer aan kwaads en verderfelijks in de Schrift wordt voorzeggd. Historische gegevens en anekdotes moeten dit toelichten. Deze zijn uit tal van bronnen bijeengelezen, vaak ook uit katholieke schrijvers. Iemand als Franciscus Costerus bijvoorbeeld, de opponent van Jacob Pietersz. van der Meulen, wordt minstens twintig keer aangehaald, en Martinus Duncanus, de eerste katholieke bestrijder van Menno Simons, zes maal.¹⁶

Twiscks aanval bleef ditmaal niet onbeantwoord. In 1625 verscheen bij Baltasar Moretus te Antwerpen een geschrift over de *Strydende, overwinnende ende tryumpherende waerheyt*, waarin Twisck van repliek werd gediend.¹⁷ De auteur van het geschrift verschuilt zich achter de letters CBS.TRS.R.O.M.P.G.inf. In zijn één jaar later verschenen verdediging noemt Twisck de schrijver 'Pater Iacobus Minnebroeder'. De letters van het pseudoniem laten zich dankzij deze aanwijzing grotendeels ontcijferen: (Ja)C(o)B(u)S. TRS. R(eligiosus). O(rdinis). M(inorum). P(rovinciae). G(ermaniae). inf(erioris). Het gaat dus om een Jacobus, een religieus van de orde der minderbroeders, behorend tot de Nederduitse provincie van die orde. Alleen de achternaam TRS blijft nog onduidelijk. Kühler heeft zich bij die onduidelijkheid neergelegd. Sprekend over het geschrift, dat hij weinig aandacht waard achtte, noemt hij de schrijver kortweg 'een minderbroeder, Pater Jacobus'.¹⁸ Pseudoniemenlexica noemen zonder argu-

Doopsgezinde Gemeente Amsterdam). Zie J.A. Gruys and C. de Wolf, *A short-title catalogue of books printed at Hoorn before 1701. A specimen of the STCN. With an English and Dutch Introduction on the Short Title Catalogue, Netherlands*, Nieuwkoop 1979 (Bibliotheca Bibliographica Neerlandica, 12) 95, nr. 301; M. Keyser, *De computer als hulpmiddel bij bibliografische ontsluiting: Catalogus van Hoornse drukken 1591-1718 in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam*, Amsterdam 1979 (Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Speciale Catalogi, Nieuwe Serie, 12) 40, nr. 175. In 1646 verscheen bij de Haarlemse drukker Hans Passchiers van Wesbusch een (op de spelling na) ongewijzigde herdruk. Ook hiervan bewaart de UB Amsterdam een exemplaar (bruikleen DGA).

¹⁶ Zie de gedetailleerde index i.v. Franciscus Costerus en Martinus Duncanus (sic). De aangehaalde geschriften van Costerus en Duncanus zijn *niet* hun polemieken tegen de Dopers.

¹⁷ *Strydende, overwinnende ende tryumpherende waerheyt, in alle principale punten der eendrachtighe heylighe catholijcke apostolische kercke, raeckende een cort begriip des geestelijken levens, tegen alle ongelovige eygenzinde, als Ioden, Mennonisten, Lutheranen, Vrygheesten, Arminianen, besonder tegens de twee vernaemste D.S. ende S.L. ende eenen Twistmaker, valschen ontdecker des pausdoms, door CBS.TRS.R.O.M.P.G.inf.*, Antwerpen 1625, 190 pp. Exemplaren in de UB Amsterdam (drie, waarvan één in bruikleen van de DGA) en in de UB Utrecht.

¹⁸ W.J. Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland. Tweede deel, 1600-1735, eerste helft*, Haarlem 1940, 129-130.

mentatie als schrijver ene pater Stras(s),¹⁹ een oplossing die op het eerste gezicht inderdaad met de gegeven letters te verenigen lijkt.

Het colofon (fol. 190recto) helpt ons nog iets verder. Daar vinden we weer een letterraadsel, waarin weer bijna consequent de klinkers zijn weggelaten: Dr.Fr.cbs.Trs.R.O.M.Lctr.n.d.Prnc.n.Brbnt.ndr.R.P.cbs.Nsss.Mssns.Hll.dc.-Sprrs.Sb.Rdmdm.P.Dc.a.Cstr.Princl.Mnstr.dgnssm. Dat de schrijver van de *Waerheyt*, zoals we het katholieke geschrift verder zullen noemen, Stras(s) heette, lijkt nu uitgesloten. Dan zou immers zeker de S in het letterraadsel zijn opgenomen (de samenstellers van de pseudoniemenlexica hebben waarschijnlijk niet goed op de punten in het letterraadsel gelet en daardoor de S van Jacobus bij de achternaam gevoegd). Als de schijver van de *Waerheyt* moet dan ook een ander beschouwd worden: de minderbroeder Jacobus Tiras. Het colofon kan dan als volgt gelezen worden: D(oo)r F(rate)r (Ja)c(o)b(u)s T(i)r(a)s R(eligio)sus O(rdinis) M(inorum) L(e)ct(o)r (i)n d(e) Pr(ovi)nc(ie) (va)n Br(a)b(a)nt (o)nd(e)r R(everende) P(ater) (Ja)c(o)b(u)s N(e)ss(eu)s, M(i)ss(io)n(ari)s H(o)ll(andia)e d(i)c(tae) S(u)p(e)r(i)o(r)i)s s(u)b R(everend(issim)e d(o)m(i)ne) P(atre) (Ju)d(o)c(o) a C(a)str(o) Pr(ov)inc(ia)l(i) M(i)n(i)str(o) d(i)gn(i)s-s(i)m(o).

Het avontuurlijke leven van Jacobus Tiras

Over pater Jacobus Tiras is, mede dankzij een handschriftelijk bewaarde biografie,²⁰ het nodige bekend. Hij werd in 1593 of 1594 geboren te Antwerpen. Zijn

¹⁹ J.I. van Doorninck, *Bibliotheek van Nederlandsche anonymen en pseudoniemen*, 's-Gravenhage-Utrecht s.a., 545; idem, *Vermomde en naamloze schrijvers opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren*, II, Leiden 1885, 635; A. de Kempenaer, *Vermomde Nederlandsche en Vlaamsche schrijvers*, Leiden s.a. [1928], 78; J.-V. de la Court, *Bibliographie Nationale. Dictionnaire des anonymes et pseudonymes (XVe siecle-1900)* Bruxelles 1960, 891. Ook in de kaartcatalogi van de in noot 17 genoemde universiteitsbibliotheken vindt men als waarschijnlijk auteur 'pater Stras' aangegeven.

²⁰ Aliqua puncta ex pia et apostolica vita *Venerandis Patris Jacobi Tyras ex ordine fratrum Minorum Provinciae Germaniae Inferioris Hornae in Aquilonari Hollandia quondam Missionarii*. Handschrift van acht bladzijden, mogelijk geschreven door de tweede socius van Tiras' opvolger in Hoorn, pater Ludovicus van Empel. Het handschrift wordt bewaard in het Provinciaal Archief van de Franciscanen, dat eertijds te Weert en momenteel te Utrecht gevestigd is. Dank aan pater H.J. Andela o.f.m., die zich de moeite getroostte om het document, dat nog geen inventarisnummer heeft, voor ons op te sporen. De handschriftelijke vita werd voor verschillende publicaties over Tiras gebruikt: S. Schoutens, *Martyrologium Minoritico-Belgium*, Hoogstraten 1902, 144-146; G. Hesse, 'Uit de dagen der Vervolging VIII. Pater Jacobus Tyras, Minderbroeder, Missionaris te Hoorn. + 1638', *Sint-Antonius. Maandschrift voor de vereerders van den grooten wonderdoener van Padua* 9 (1903) 32-36, 49-52, 73-76, 104-107, 129-131, 146-149, 175-178 en 241-246; G. Hesse, 'Tyras (Jacobus)', *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 3,

theologische vorming ontving hij te Leuven. Na zijn studie was hij korte tijd, naar het schijnt zonder groot succes, lector in het klooster te 's-Hertogenbosch (op dit lectoraat doelt het juist opgeloste colofon). Samen met zijn broer Johannes, die vóór 1629 te Leiden en Leeuwarden actief was²¹ en vervolgens met een korte onderbreking tot zijn overlijden op 21 maart 1633 de voorloper van de bekende statie van Mozes en Aäron te Amsterdam bediende,²² was hij daarna werkzaam als zielzorger in de Hollandse Zending. In 1620 begon Jacobus Tiras zijn werkzaamheid in Oudewater, vanwaar hij vóór of in 1624 vertrok naar Hoorn.²³ Waarschijnlijk in de periode waarin hij te Oudewater werkte ondernam Tiras vergeefse pogingen om prins Maurits gunstig te stemmen tegenover de Katholieken. In Hoorn bleef hij als zielzorger werkzaam vanaf 1624 tot zijn overlijden op 3 september 1638. Hij was dus een plaatsgenoot van Twisck, die hem zeker ook wel persoonlijk gekend zal hebben.

Toen de aartspriester Augustijn de Wolf samen met kanunnik Jan Albert Ban in 1631 de verschillende staties van de Hollandse Zending in het bisdom Haarlem visiteerde, bleek bij het bezoek aan Hoorn op 30 juli dat frater Jacobus Tiras daar werkzaam was met drie wereldheren (Gerardus Eenhusius, Egidius Arnoldi en Nicolaas Lonius) en een jezuïet (Jacobus de Metz).²⁴ Bij gelegenheid van die visitatie overhandigde de pater een lijstje, waaruit bleek dat hij in de afgelopen jaren 31 personen tot het katholicisme had doen terugkeren.²⁵ Ook bleek pater Tiras, tot grote ergernis van haar verloofde, een devote dame uit Westerblokker onder zijn geestelijke leiding te hebben, die hij aanspoorde tot een maagdelijke levensstaat.²⁶ Dat Tiras voorts zijn pastorale ijver ook buiten

Leiden 1914, 1256-1257; P. Bergmans, 'Tyras (Jacques)', *Biographie Nationale* 25, Bruxelles 1930-1932, 874-875; en vooral: D. van Heel, *De statie der minderbroeders te Hoorn*, Rijswijk 1947, met name 3-28.

²¹ J.D. Frenay, 'Aanteekeningen betreffende de Leydsche pastoors sedert 'de hervorming' tot aan 'de herstelling', van 1557 tot 1857', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* (voortaan: *BGBHa*) 2 (1874) 74-118, met name 88; idem, 'Nogmaals Rombout van Medemblik', *BGBHa* 3 (1875) 53-62, met name 55.

²² J.J. Graaf, 'Uit de akten van het Haarlemsche kapittel', *BGBHa* 14 (1887) 1-40, met name 14; B.J.M. de Bont, 'Naamlijst van r.c. priesters te Amsterdam in bediening en aldaar overleden', *BGBHa* 17 (1891) 57-94, met name 90-91; D. van Heel en B. Knipping, *Van schuilkerk tot zuilkerk. Geschiedenis van de Mozes en Aäronkerk te Amsterdam*, Amsterdam 1941, 80-84, 320 en 334.

²³ J. Putman, 'Aanteekeningen betreffende de r.k. gemeente van Oudewater', *BGBHa* 2 (1874) 161-185, met name 168.

²⁴ M.P.R. Droog, 'Visitatiereizen in 'Noorderland', 1631-1634', *BGBHa* 33 (1911) 355-385, met name 371.

²⁵ *Ibidem*, 361.

²⁶ *Ibidem*, 374-375; J.J. Graaf, 'Uit de akten van het Haarlemsche kapittel', *BGBHa* 10 (1882) 249-265, met name 251-252.

Hoorn botvierde, werd hem door zijn collegae niet in dank afgenomen. Op 27 januari 1633 dienden de pastoors Ubbius (van Nibbixwoud), Dignum (van de beide Blokkers) en Meerius (van Wognum) bij het Haarlemse kapittel een klacht in over de pastorale expansiedrift van Tiras. Op 27 juni bleek Tiras berispt te zijn; hij beloofde zich voortaan binnen zijn jurisdictie te houden.²⁷

De handschriftelijke levensbeschrijving van Jacobus Tiras bevat nog meer blijken van zijn ijver. De pater leefde volgens zijn biograaf eerst enige tijd in een klein huisje buiten Hoorn, en trok later in bij de in aanzien staande katholieke jurist Bobbeldijk. Rond 1632 heeft hij een schuilkerk in het huis met de Drie Tulpen aan de westzijde van de Oude Noort, dat (zoals gebruikelijk bij schuilkerken) door een der kerkmeesters particulier gekocht was, in gebruik kunnen nemen. De pater verzamelde een gezelschap van vrome jongedames om zich heen, die regelmatig samenkwamen om de kleine getijden van Onze Lieve Vrouw te bidden. Deze klopjes leefden volgens een regel die in Tiras' eigen handschrift bewaard is gebleven.²⁸

Zijn ijver nam soms excessieve vormen aan. Zo had hij ooit voorgesteld om op de markt van Hoorn een brandstapel op te richten, die hij dan samen met een gereformeerde predikant zou bestijgen. Het vuur zou dan wel uitwijzen wie het ware geloof bezat. Zijn provinciaal Judocus a Castro wist hem evenwel van uitvoering van dit plan te weerhouden. Voor enige opschudding zorgde ook een duiveluitdrijving bij de soldaat Joannes Peeters in 1627. Geen enkele gereformeerde predikant was erin geslaagd de duivel in de soldaat te bezweren. Pater Jacobus lukte het natuurlijk wel. De Gereformeerden wisten slechts te reageren door de minderbroeder voor een necromantist uit te schelden.²⁹

Regelmatig ook ging de pater in Schagen in een boerenschuur preken. Toen hij na een van die preekbezoeken met de ijsslee op weg terug was naar Hoorn, werd hij door zes of zeven gewapende protestanten overvallen. Ofschoon de pater zich reeds als martelaar aan God aanbeval, overleefde hij de overval toch en kon hij heelhuids in Hoorn terugkeren.³⁰ Tot tweemaal toe, begin 1636 en begin 1638, werd pater Tiras om onduidelijke redenen te Hoorn in het gevang geworpen.³¹

²⁷ J.J. Graaf. 'Uit de akten van het Haarlemsche kapittel', *BGBHa* 2 (1874) 140-150, met name 141-142; idem, *BGBHa* 4 (1876) 434-455, met name 450 en 452.

²⁸ Van Heel, *De statie*, 17-18 en bijlage II (62-68).

²⁹ G. Herincx, *Summa theologica scholastica et moralis*, Antwerpen 1660, 287 (pars I, qu. 9, n. 66); Van Heel, *De statie*, 16-17 en bijlage I (62).

³⁰ Chr. Philippona, 'Reguliere geestelijken, vooral paters franciscanen, in Schagen', *BGBHa* 13 (1886) 121-150, met name 126-128; Van Heel, *De statie*, 20. Beiden baseren zich op de handschriftelijke *Aliqua puncta*, blz. 4-5.

³¹ Van Heel, *De statie*, 20-26, waar brieven van 20 februari 1636 en 17 en 23 januari 1638 zijn uitgegeven.

Op 3 september 1638 overleed de ijverige minderbroeder. Na zijn dood werd een tweetal kopergravures vervaardigd, dat de pater toont respectievelijk tijdens zijn leven en op zijn sterfbed. Van de laatste, vervaardigd door de bekende Amsterdamse graveur Pieter Nolpe (ca. 1613/14-1652/53), wordt een exemplaar bewaard in het Rijksprentenkabinet.³² En in het minderbroedersklooster op de Biest te Weert wordt het aan de gravure van Nolpe ten grondslag liggende schilderij bewaard, afkomstig uit de pastorie van de Mozes en Aäron te Amsterdam. Het toont de overleden pater, de kap over het hoofd en rustend op een bos stro. In een gekrulde cartouche draagt het het opschrift 'R.P.F. Jacob Tiras Or. Minorum moritur Horna 3 Septemb. 1638. Leeft eer gij sterft. Gisbrans Reyers Deyer fec.'.³³

Het gesprek met de Arminianen

Tiras' *Strydende, overwinnende ende tryumpherende waerheyt* bestaat uit drie boeken, waarvan de eerste twee het uitgewerkte verslag bevatten van een gesprek tussen een Katholiek en twee Arminianen, voornamelijk handelend over de juiste tekst van de Schrift en over de eucharistie. De Arminianen worden

³² Bij de gravures maakten de geneesheer Jacobus Bruijn en de jurist Jan Cools Latijnse onderschriften. Ze worden beschreven in de *Aliqua puncta*, blz. 7-8. Hierop steunt ook Van Heel, *De statie*, 27-28, die evenwel in de transcriptie van het onderschrift bij de tweede gravure enkele fouten maakt, die we in het handschrift der *Aliqua puncta* niet vinden! Deze fouten kunnen ook vastgesteld worden door vergelijking met het bij dit artikel afgebeelde exemplaar uit het Rijksprentenkabinet. Zie over deze gravure: J.F. van Someren, *Beschrijvende catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders*, III, Amsterdam 1891, 625, nr. 5565; R. Hirsch, *Doodenritueel in de Nederlanden vóór 1700*, Amsterdam 1921, 33 (afb.); F.W.H. Hollstein, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450-1700*, vol. 14, Amsterdam s.a., 171, nr. 45; H.L. Kok, *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland*, Lochem 1970, 166 (afb.). Over de graveur Pieter Nolpe zie: A. von Wurzbach, *Niederländisches Künstler-Lexikon*, 2, Wien-Leipzig 1910, 239-240 (de bedoelde gravure is op 239 als nr. 14 vermeld) en U. Thieme und F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, 25, Leipzig 1931, 507.

³³ De Bont, 'Naamlijst', 91-92; Van Heel, *De statie*, 28. Het betreft een olieverfschilderij op drie eikehouten panelen met een gezamenlijk formaat van 90 bij 105 cm. Het schilderij werd in de jaren zestig door pater Cyril de Lange o.f.m. onder de hanebalken van de oude pastorie der Mozes en Aäron aangetroffen en toen door hem en door de antiquair J. Voorveld opgeknapt. Op 26 juni 1980 is het met alle pastoors- en kapelaansportretten van Amsterdam naar Weert overgebracht. Daar hangt het portret, dat zich in goede staat bevindt, momenteel in de kloosterkerk. Deze en andere inlichtingen over het schilderij werden mij enkele maanden vóór zijn plotselinge overlijden op 18 augustus 1986 verstrekt door pater C. de Lange o.f.m. te Weert. Over de schilder Deyer weten Thieme und Becker, *Allgemeines Lexikon*, 9, Leipzig 1913, 198, ook niet meer mee te delen dan dat hij het portret van Tiras heeft vervaardigd.

door Tiras slechts met hun initialen genoemd: D.S. en S.L. Hun namen zijn ons evenwel bekend dankzij de repliek van één van hen: Dominicus Sapma en Samuel Lansbergen.³⁴ Eerstgenoemde, de schrijver van de repliek, geeft ook de datum waarop het gesprek plaatsvond, namelijk 18 november 1624. Toen moet Tiras in elk geval dus al in Hoorn werkzaam zijn geweest.

Volgens Tiras werden de beide Arminianen door de katholieke argumentatie zo in het nauw gedreven dat ze zich gewonnen moesten geven. Volgens een van tevoren gemaakte afspraak waren ze nu gedwongen een verklaring te ondertekenen, waarin ze toegaven dat Christus in het sacrament van het altaar tegenwoordig is en dat Hij daarom in dit sacrament aanbeden moet worden en er knielbanken aangebracht moeten worden in alle kerken. Ook de handgeschreven biografie van Tiras stelt de pater voor als de grote overwinnaar van het dispuut.³⁵ Zij maakt er melding van dat de schriftelijke verklaring van de Arminianen nog bewaard werd door pater Adriaan Motmans, de opvolger van Tiras in Hoorn. 'Adhuc', tot nu toe, zo voegt de schrijver van de biografie er aan toe; we weten nu meteen dat hij een tijdgenoot van Motmans geweest moet zijn.³⁶

Dominicus Sapma verdedigde zich in 1625 en 1626 met twee geschriften tegen de valse voorstelling die pater Jacobus van het gesprek had gegeven. Het eerste boekje, *Kort en waerachtigh verhael van 't ghene sich toegedragen heeft tusschen twee paters ofte priesteren der Roomsche Catholijcken ter eenre, ende Dominicum Sapma, predicant onder de Remonstrants-ghesinde, ter ander zijden*,³⁷ verhaalt de voorgeschiedenis van het gesprek. De discussie, die ten over-

³⁴ Over Sapma zie: J.H. Rombach, 'Sapma, Dominicus', *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme* 1, Kampen 1978, 309-310; over Lansbergen, die van mei 1624 tot 1630 in Hoorn werkzaam was: H.C. Hazewinkel, 'Lansbergen (Samuel)', *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland* 5, 's-Gravenhage 1943, 566-573. Geen van beide biografische artikelen maakt melding van de discussie met Tiras.

³⁵ Aliqua puncta, blz. 3. De biografie bevat geen bijzonderheden over de polemieken met Twisck.

³⁶ Over het auteurschap van de Aliqua puncta zie noot 20 en ook Van Heel, *De statie*, 4, noot 3.

³⁷ D. Sapma, *Kort ende waerachtigh verhael van 't ghene sich toegedraghen heeft tusschen twee paters ofte priesteren der Roomsche Catholijcken ter eenre, ende Dominicum Sapma, predicant onder de Remonstrants-ghesinde, ter ander zijden. Tot een voor-bereydinghe van de eyndelijcke mondelinghe t'samensprekinghe tusschen pater I. Minnebroeder ende Dominicum voorschreven, die de voorseyde pater met byvoeginghe van meer dan de helft ende uytlatinge van verscheydene principale saken heeft uytghegheven onder den tijtel van Strijdende, Overwinnende ende Triumpherende Waerheydt, inder daedt niet anders zijnde als de overwonnen ende nochtans nasnorckende onbeschaemde leughen*, s.l. [Hoorn] 1625, xii + 32 pp. Exemplaar in de UB Amsterdam. Zie ook Keyser, *De computer als hulpmiddel*, 23, nr. 87. Niet vermeld bij Gruys and De Wolf, *A short-title catalogue*.

staan van een groot publiek ('in presentie van een goetd getal toehoorderen') plaatsvond, blijkt uit een verzoek van katholieke zijde geboren te zijn. Sapma was op dit verzoek ingegaan, enerzijds om de paapse beschuldiging te weren dat hij zijn opvatting omtrent de eucharistie niet durfde te verdedigen en anderzijds om de verdenking te ontcrachten 'als of wy eenichsins nae 't Pausdom hellende (soo men den Remonstranten met groot onrecht nu een langhen tijdt heeft naeghegeven) deselve sochten te verschoonen, ende om hare goede gunst te moghen genieten, haer niet en dorsten teghen-spreken'. Dit laatste motief is interessant. Van contra-remonstrantse zijde werd de Arminianen inderdaad vaak verweten dat zij in hun theologie katholiserend waren en dat zij bovendien in politieke kwesties toenadering tot de katholieken zochten.³⁸ In het aangaan van een dispuut met een katholieke geestelijke zag Sapma blijkbaar een middel om deze verwijten te ontcrachten en zijn aanhankelijkheid jegens de gereformeerde beginselen te bewijzen.

Sapma's gespreksgeenoot zou eerst een andere pater zijn. In het tweede geschrift van Sapma, de *Paepsche triumpherende waerheydt*,³⁹ komen we te weten dat deze pater Hollander heette. Aanleiding tot het gesprek was de uitdaging die een katholieke heer via zijn remonstrantse dienstmeisje aan Sapma had gericht. Het gesprek zou op een maandag in het begin van maart 1624 in het huis van het dienstmeisje plaatsvinden, maar op de zaterdag daaraan voorafgaand liet de pater weten niet te zullen komen omdat ene Bruyn Bruynssz., die ook aanwezig zou zijn, de naam van de pater op straat hardop noemde en hem daarmee in gevaar bracht.

Op 15 maart 1624 schreef Sapma daarop een brief aan de pater met de uitnodiging om toch te debatteren. Aanleiding tot de ditmaal door Sapma verwoorde uitnodiging was een weddenschap tussen de Katholiek Claes Heyndricksz. en de Remonstrant Bruyn Bruynssz., die voor drie gulden (welke aan de armen ten goede zouden komen) gewed hadden dat de door de andere partij gebruikte bijbelvertaling vervalst was. Het ging daarbij vooral om de plaatsen Hand. 15,

³⁸ P.H. Winkelman, *Remonstranten en katholieken in de eeuw van Hugo de Groot*, Nijmegen 1945, passim. Van het hier behandelde gesprek maakt Winkelman overigens geen melding.

³⁹ D. Sapma, *Paepsche triumpherende waerheydt. Uytghegheven door eenen pater Iacobus Minnebroer, onder den tijtel van Strijddende, Overwinnende ende Triumpherende Waerheydt. Teghens alle ongeloovighe ende eyghesinde, als Ioden, Mennonisten, Lutheranen, Vrygeesten, Arminianen, besonder tegens de twee voornaemste D.S. ende S.L. Wederleyt ende beantwoordt door Dominicum Sapma, bedienaer des H. Evangeliums Jesu Christi in de Remonstrantsche Ghemeynte*, Hoorn 1626, viii + 312 pp. Exemplaren in de UB Amsterdam en in de UB Leiden. Zie Gruys and De Wolf, *A short-title catalogue*, 90, nr. 226, en Keyser, *De computer als hulpmiddel*, 34, nr. 139. De naam van pater Hollander wordt op p. 4 genoemd.

42, 2 Petr. 1, 15 en Openb. 22, 14. Bij het gesprek zouden acht tot tien personen aanwezig moeten zijn, en vanwege de aard van de gespreksstof zou iedere partij iemand met enige kennis van het Latijn mee moeten nemen. Sapma was er zich wel van bewust dat beide partijen zich in de Republiek in een gevaarlijke situatie bevonden. Maar hij achtte het risico voor zichzelf groter dan voor de Katholieken, omdat de Remonstranten, zoals hij zei, 'met geen gelt als wel uwe Edele en soude zijn te lossen'.

Maar ook nu ging het gesprek niet door, want pater Hollander verliet Hoorn. Er gingen zeven maanden overheen. Toen ontving Sapma, die ziek te bed lag, op 21 oktober een brief van de onlangs aangekomen pater Tiras, die bij ene Gerrit Wiggersz. Koeps of Coops in huis woonde en die de predikant daar voor een vriendschappelijk dispuut uitnodigde. Op 1 november liet Sapma weten de uitnodiging aan te nemen.

Wiggersz., in wiens huis het gesprek zou plaatsvinden, zei het eerst weer af, omdat hij vreesde te veel mensen in huis te zullen krijgen. Maar op maandag 18 november was het dan toch eindelijk zo ver: het gesprek ging door. Op de afgesproken tijd, acht uur in de morgen, was Sapma aanwezig. Maar de pater moest nog eerst de mis gaan lezen. Om tien uur begon het gesprek. De pater had nog drie gezellen bij zich die Latijn kenden en die gestudeerd hadden, Sapma slechts één: Samuel Lansbergen.

Zoals we zagen beschouwde pater Jacobus zichzelf als overwinnaar van het dispuut. Maar dat was volgens Sapma geenszins het geval. De pater was zo breedsprakig en lang van stof geweest dat de Remonstranten nauwelijks aan het woord waren gekomen. Daarom legden zij drie dagen na het gesprek nog enkele stellingen van de pater schriftelijk vast, met het verzoek dat deze voor die stellingen op korte termijn bewijzen zou aandragen. Maar dat gebeurde niet. De pater liet niets van zich horen, totdat opeens acht maanden later diens boek in druk verscheen. Dit betekent dat de *Waerheyt* ongeveer in juli 1625, acht maanden na het gesprek van november 1624, verschenen moet zijn.

Toen Sapma zijn eerste boekje schreef had hij het verslag van de pater nog slechts één maal in handen gehad en alleen nog maar kunnen doorbladeren. Het boek immers werd 'nu noch secretelijck ghehouden, als of het te Antwerpen wierdt gedrukt, hoewel wy beter weten'! Wat betekent deze laatste opmerking? Is het drukkersmerk van de *Waerheyt* vals en is het boek niet bij Balthasar Moretus in Antwerpen gedrukt, maar elders, waarschijnlijk in de Republiek? Toch had Tiras juist in verband met het dispuut nog met Moretus contact gehad.⁴⁰

⁴⁰ Bedoeld is Balthasar I Moretus (1574-1641), zoon van Jan Moretus en Martina Plantijn. Hij was bij uitstek en uit overtuiging een drukker van de Contra-Reformatie. Zie: L. Voet, *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp I*, Amsterdam-London-New York 1969,

Sapma had namelijk de *Biblia interlinearia* van Benito Arias Montano aangehaald, gedrukt bij Plantijn in 1584. Tiras beweerde dat deze bijbel vervalst was; er waren verschillende boeken van Plantijn elders nagedrukt en vervalst, ofschoon ze volgens het merk wel uit de Officina Plantiniana kwamen. Moretus zou daarover zelf dikwijls tegenover Tiras (die immers ook uit Antwerpen kwam!) geklaagd hebben. En op 18 december 1625 schreef Moretus een brief aan Tiras, waarin deze een bevestiging las van zijn vermoeden, Sapma evenwel juist het tegendeel. In ieder geval had Tiras contact met Moretus, en het is de vraag of Sapma's beschuldiging terecht is. Daar staat tegenover dat juist vanwege het contact dat blijkbaar tussen Tiras en Moretus bestond, laatstgenoemde aan de pater toestemming verleend kan hebben om zijn drukkersmerk te gebruiken voor een elders clandestien gedrukt werk. Wellicht kan typografisch onderzoek (bijvoorbeeld vergelijking van de voor de *Waerheyt* gebruikte lettertypen met het letterbestand van de drukkerij der Moretussen) nog opheldering in deze kwestie brengen.

Korte tijd na het schrijven van zijn eerste repliek kreeg Sapma toch nog een exemplaar van pater Jacobus' geschrift in handen. Hij vervaardigde daarop een gedetailleerde weerlegging van ruim driehonderd bladzijden, die in 1626 te Hoorn door Isaac Willemsz., 'boekvercooper op 't Noordt in 't Schrijfboek', als *Paepsche triumpherende waerheydt* gedrukt werd.⁴¹ Op de inhoudelijke aspecten van de rooms-remonstrantse discussie willen we hier niet ingaan. Wel mag gezegd worden dat Sapma's repliek opvalt door de belezenheid van de schrijver, ook in katholieke auteurs (al zal hij heel wat van de door hem aangehaalde schrijvers enkel bij Bellarminus zijn tegengekomen), en voorts door de trefzekerheid van zijn antwoorden op Tiras' voorstelling van zaken. Zo weet hij de beschuldiging van de pater dat de protestantse bijbelvertalingen vervalsingen zijn, te beantwoorden door maar liefst tien bladzijden (91-100) te vullen met passages die in de katholieke vertalingen ofwel uit de Griekse tekst zijn weggelaten ofwel zijn veranderd. En dat terwijl Tiras beweerde 'dat den Catholijcken Bybel in 't Latijn gheen fouten en heeft' (Tiras bedoelde de Vulgaat, die aan de vertalingen ten grondslag ligt).

Tiras contra Twisck

De remonstrans-katholieke discussie vond zijn neerslag in de eerste twee boeken van Tiras' *Waerheyt*. Voor de polemiek tussen de pater en Pieter Jansz. Twisck is evenwel het derde boek van belang. Dit derde boek is een allegaartje, waarin de schijver zich keert tegen de Joden, de Calvinisten en de Arianen,

202-215, met name 212.

⁴¹ Zie noot 39.

waarmee wel mede de in de christologie dwalende dissidenten van de zeventiende eeuw (bijvoorbeeld de Socinianen) bedoeld zullen zijn. De tweede helft van het derde boek is bijna geheel gericht tegen de Doopsgezinden. De schrijver verdedigt, voornamelijk door een aaneenrijging van schriftplaatsen, achtereenvolgens de vleeswording van de Zoon uit de maagd Maria, de voorspraak van de heiligen, de verering van de heiligenbeelden en de goddelijke oorsprong van het gezag. In samenhang met dat laatste verdedigt hij ook het recht van het geestelijk en wereldlijk zwaard in de ware kerk, en wijst erop dat de Dopers het onwettige zwaard gehanteerd hebben in Munster, Amsterdam en elders, al 'hebben sy door den raedt van Menno (daerse Mennisten af worden genoemt) oock begonnen te loochenen het wettelijk sweert' (fol. 149verso-161recto).

In de passage over het Petrusambt komt dan het boekje van 'eenen Twist-maecker oft Twistkus (want hy en is den naem Petri niet weerdigh)' ter sprake (fol. 161recto-190recto). Het oordeel van de pater is duidelijk; het boekje is 'valsch, onredich, onverstandich, vuyl, afgrijselijck, bot, ongeleert ende ergheer als heydens, Turcks, Joodts' (fol. 163recto). Hij beschuldigt Twisck bij voortdurend van leugens. Een leugen is het dat de Katholieken hun kinderen de geboden van de paus in plaats van Gods geboden leren, dat de paus zich voor God uitgeeft, dat de Katholieken 'gheltbriefkens om vleesch te eten in den vasten' verhandelen. En leugens vertelt Twisck volgens hem ook over de levens van tal van pausen. Deze leugens schrijft Tiras toe aan onwetendheid: 'Dan (= maar) den armen bloet Twiscus is te verexcuseren; want hy en kan geen Latijn, ende daer is eenen anderen Monsieur Gerrit die half en half Latijn verstaet, ende die soeckt hem yets op ende verduytset hem/ ende alst geen en goeden sin en maeckt, soo smijtter Seingoer Twiscus noch wat by, ende so makense t'samen eenen nieuwen leugen' (fol. 167verso-168recto). Ook ziet de schrijver winstbejag achter Twiscks schrijverij: 'de boecken die Twiscus maeckt zijn rechte geltbriefkens, so elck seyt, mits de lakenen niet genoeg gelts aen en brengen, so gaet het Twiscus op de papiren letteren ende vuyle boecken soecken; den noot soeckt list' (fol. 168recto). Passages als de hiervoor geciteerde geven een weinig verkwikkelijke couleur locale aan de polemieken van Tiras. De pater maakt hier gebruik van (voor de historicus overigens wel interessante!) roddels en informatie waarover hij kon beschikken dank zij het feit dat hij een plaatsgenoot was van de door hem bestreden Twisck.

Twisck wil volgens pater Jacobus de mensen tot zonde dwingen, omdat ze eerst gezondigd moeten hebben vóór ze gedoopt kunnen worden. Hij begrijpt ook niet het verschil tussen de gaven van geloof, hoop en liefde en de vruchten van deze gaven. De gaven zijn immers in gedoopte kinderen wel aanwezig, ook al zien we er nog geen vruchten van. Ook beledigt Twisck Christus door Hem (in de gestalte van de hostie) 'een machteloos godeken' te noemen. Uitvoerig weidt de schrijver uit over de betekenis van de woorden 'De god Moozim zal hij in zijn

plaats eren' uit Dan. 11, 38, een van de tekenen van de komst van de antichrist. Volgens Twisck is met deze god Moozim het sacrament van het altaar bedoeld, en is dus de antichrist bij de Katholieken gearriveerd. Maar dit Moozim uit de Hebreeuwse schrifttekst betekent volgens pater Jacobus gewoon sterkte of macht. (Moderne bijbelvertalingen geven ter bedoelde plekke lezingen als 'god der vestingen' of 'burchtgod').

Pater Tiras geeft vervolgens aan dat de 24 tekenen van de antichrist niet bij de Katholieken, maar juist bij de afvalligen te vinden zijn. En opdat dezen weer zouden terugkeren in de schoot van de moederkerk, sluit hij af met negen tekenen die bewijzen dat de Katholieke Kerk de waarachtige kerk is. Tot deze tekenen behoort uiteraard ook de eenheid, en die is bij de Doopsgezinden ver te zoeken, want alleen al in de stad Hoorn kent de schrijver 'acht verscheyden secten (...), van de welcke sommige malcanderen verdoemen ende bannen' (fol. 180recto). Immers, 'de herdoopers ofte Mennisten veranderen met de maenden' (fol. 181verso)!

Twisck in de verdediging

De aanval van de pater kon natuurlijk niet onweersproken blijven. Reeds in het volgende jaar liet Twisck een *Corte verdediginge* in vier hoofdstukjes verschijnen, waarvan het voorwoord op 21 augustus 1626 is gedateerd.⁴² Hij kon voor veel zaken verwijzen naar de verdediging die Sapma in hetzelfde jaar had laten verschijnen en waarin reeds veel leugens van de pater onthuld waren. Ook Twisck laakt de leugenachtigheid en smadelijkheid van pater Jacobus; het lijkt wel 'of Broeder Cornelis in u wederom verresen was' (p. 15; Twisck bedoelt hier de beruchte minderbroeder Cornelis Adriaensen, die in de zestiende eeuw in Brugge werkzaam was en die hem bekend zal zijn geweest via de in de zeventiende eeuw nog herhaaldelijk herdrukte satirische *Historie ende sermoenen*.⁴³

⁴² P.J. Twisck, *Corte verdediginge van een boecxken, geintituleert: Ontdeckinghe des pausdoms. Midtsgaders: een ontschuldiginghe teghen de beschuldigingen, welcke pater Iacobus Minnebroeder doet tegen ons persoon, tegen Menno ende de Mennonijten (in sijn boeck gheintituleert: Strijdende, overwinnende ende triumpherende waerheydt) by een ghestelt door-*, Hoorn 1626, 48 pp. Exemplaar in de UB Amsterdam (bruikleen DGA). Zie Gruys and De Wolf, *A short-title catalogue*, 95, nr. 295, en Keyser, *De computer als hulpmiddel*, 40, nr. 169. Ook van deze tekst verscheen in 1646, tesamen met de *Ontdeckinghe des pausdoms*, een (op de spelling na) ongewijzigde tweede druk te Haarlem. Een exemplaar ervan bevindt zich in de UB Amsterdam (bruikleen DGA), in één band met de tweede druk van de *Ontdeckinghe des pausdoms*. Deze band werd ruim een halve eeuw later, in 1699, voor 21 stuiver gekocht door Isack van Calcker (zie de bezittersaantekening op het derde schutblad voorin; de signatuur is II 2076).

⁴³ Over broeder Cornelis en de gefingeerde *Sermoenen* wordt al eeuwen lang gediscussieerd. Een eerste oriëntatie in de omvangrijke literatuur verschaft B. de Troeyer, *Bio-bi-*

Twisck zet alle felle uithalen uit des paters boek bij elkaar en merkt dan op dat deze meer de kunst van het schelden dan van het weerleggen toont te beheersen. 'Ick weet wel dat ick slecht, ongeleert of bot genoeg ben, maer daerom en behoef ick, of ghy my al schoon voort tot een vercken woudt maken, met de verckens in 't schot niet te loopen' (p. 16). Mild wenst Twisck dat de Heer het de pater zal vergeven en dat Hij hem tot betere kennis zal brengen.

Intussen heeft Twisck zelf wel op de voorgaande bladzijden in het eerste hoofdstuk een scheldlitanie op Rome neergeschreven. Hij toont daar in de kunst van het schelden toch minstens de evenknie van pater Jacobus te zijn. De kerk van Rome is de hoorn van het vierde beest uit Dan. 7; zij eert de 'misgod' met goud, zilver en edelstenen; de geestelijken zijn de slechte herders ('godekens harders', dat wil zeggen: herders van de hostiegod) uit Zach. 11; zij zijn de wolven in schaapskleren uit Matt. 7, 15; zij weten Christus overal te plaatsen, in beelden, crucifixen enz.; zij verrichten mirakelen als valse profeten (zie Matt. 24, 24). De paus is een mens van zonde en een kind van verderf; hij verbiedt het huwelijk aan zijn geestelijken, die intussen meer hoerekinderen verwekken dan een heel dorp bij elkaar; hij drijft als een gewiekst zakenman handel met geestelijke zaken. Kortom, de paus is de antichrist, de hoer die Johannes in de Openbaring (17, 3vv) op het rode beest zag zitten.

De laatste twee hoofdstukken heeft Twisck gewijd aan de weerlegging van de verschillende beschuldigingen van de pater. Hij verzet zich tegen de beschuldiging dat hij de kinderen eerst leert te zondigen vóór ze gedoopt mogen worden en dat hij zijn boeken uit winstbejag schrijft. Zijn opmerkingen over de vleesbriefjes in de vasten en over de hostie als een 'machteloos godeken' houdt hij staande en de laatste verdedigt hij met een anekdote over een muis die er met een geconsacreerde hostie vandoor gaat.

Pater Jacobus had terloops opgemerkt dat de Joden wel van de tafel der Calvinisten en Mennisten mogen eten omdat deze niet Christus' lichaam hebben, maar een gewoon stuk brood dat ze voor de honden werpen. Dit geeft Twisck aanleiding om de zuivere tafelgemeenschap der Dopers te verdedigen. Niet bij hen, maar juist bij de Katholieken kan iedereen, hoeren en boeven inclusie, de communie ontvangen. De Dopers gooien het brood ook niet voor de honden, maar delen het zorgvuldig aan elkaar uit.

Aan de verwijzing van de pater naar het oproer van Munster weet Twisck een fraaie draai te geven. Natuurlijk wijst hij erop dat Menno zich herhaaldelijk van de Munsterse gruwelen heeft gedistantieerd. Maar bovendien: tijdens het oproer van Munster was Menno volgens Twisck nog een leraar van de papisten. Als hij er dus al deel aan had, dan als Katholiek! De moord op de prins van

Oranje toont voorts dat de Munstersen eerder de broeders van de Katholieken dan van de Doopsgezinden zijn.

De pater meende ook dat de Dopers in Brabant en Vlaanderen terecht vervolgd waren. Heeft hij dan, zo vraagt Twisck zich af, lust aan kelen en moorden? Zijn niet onder het bewind van Alva tussen 1567 en 1573 wel 18.000 mensen vanwege hun geloof vermoord? Pater Jacobus had geschreven dat de paus geen deel heeft aan enige wreedheid. Maar de kronieken van de eigen katholieke schrijvers leren wel anders. En kregen de Dopers hun straf terecht? Vraag het oude lieden, zo zegt Twisck. Die zullen u zeggen dat de Dopers geen oproerige maar juist vrome en vreedzame mensen zijn geweest. En kijk om u heen, naar de Doopsgezinden in uw eigen omgeving. De mensen weten heus wel beter, meent Twisck; 'ick achte oock niet dat redelijcke eerlijcke Papisten (ofte het mochte u bittere Iesuijten zijn) ghelooven ende vertrouwen' wat de pater hen allemaal wil voorliegen (p. 39). Omdat de drukker in de laatste katern nog enkele lege bladzijden overhield, heeft Twisck nog enige satirische passages uit de werken van Erasmus toegevoegd, waarin paus, clerus en monniken over de hekel worden gehaald.

De discussie tussen de katholieke pater en de doopsgezinde leraar blijkt, evenals die met de beide Remonstranten, een discussie zonder enige vooruitgang te zijn. De gesprekspartners, die toch allen in de Republiek in een vergelijkbare achtergestelde positie verkeerden, komen op geen enkel punt nader tot elkaar. De standpunten liggen vast en worden door een geluid van de tegenpartij alleen nog maar harder.

Dat blijkt ook wanneer Twisck tien jaar later weer een boekje tegen het pausdom laat verschijnen: *Tegen de pausselijke successie*.⁴⁴ Onder verwijzing naar zijn *Ontdeckinghe des pausdoms* kan Twisck zich hier tot enkele onderwerpen beperken. Ten eerste wil hij aantonen dat Petrus nooit paus in Rome is geweest, ten tweede dat hij nooit als hoofd boven de andere bisschoppen of kerken heeft gestaan, ten derde dat de pausen juist rechtstreeks in tegenspraak met leer en leven van Petrus staan, en ten vierde dat de pausen de apostelen slechts navolgen in hun gebreken en niet in hun deugden. Tal van anekdotische bijzonderheden moeten ook nu Twiscks stellingen weer ondersteunen. De felheid van zijn antikatholieke houding blijkt nog geenszins geluwd te zijn.

⁴⁴ P.J. Twisck, *Tegen de pausselijke successie. Een cort schriftelijck bewijs dat den apostel Petrus geen paus te Romen gheweest is; dat Petrus geen alghemeen hooft over andere bisschoppen ofte kercken was; dat de paus Petro in leven en leeringhe recht contrarie is; ende dat de gebreecken Petri de pausselijke successie is, ofte datse der apostelen gebreecken (ende niet hun christelijke leven ende leeringe) navolgen. Een yeder tot leeringhe, vermaninge ende waerschouwinge voorgestelt*, Hoorn 1636, 80 pp. Exemplaar in de UB Amsterdam (bruikleen DGA). Zie Gruys and De Wolf, *A short-title catalogue*, 95, nr. 304, en Keyser, *De computer als hulpmiddel*, 42, nr. 182.

Kühler achtte, zoals gezegd, pater Jacobus' *Strydende , overwinnende ende tryumpherende waerheyt* weinig aandacht waard, omdat, zo meende hij, 'indien iets in dit stuk triomfeert, het de kunst van schelden is'.⁴⁵ Inderdaad is de lectuur van dergelijke polemische geschriften zelden verheffend. Toch meen ik dat ook voor de polemiek tussen Pieter Jansz. Twisck en pater Jacobus Tiras geldt wat S. Blaupot ten Cate al bijna anderhalve eeuw geleden schreef over het twistgeschrift tussen Gereformeerden en Doopsgezinden: 'Het valt niet te ontkennen, dat al deze stukken, zoo vóór als tegen, geenszins in een toon van vrede en liefde zijn opgesteld. Is de aanval scherp, scherp is ook de verdediging, en alles ademt den geest van dien tijd. Naar dien geest moeten dan ook deze geschriften beoordeeld worden. Ware het niet wegens het geschiedkundig belang, ik zou er geene melding van maken, daar ik den voorvaderen, zoo Hervormden als Doopsgezinden, niet gaarne iets verwijten wil. Maar wij mogen in de geschiedenis geene daadzaken verzwijgen of bedekken, die ons den geest van iederen tijd eenigzins meer doen kennen'.⁴⁶

⁴⁵ Zie noot 18.

⁴⁶ S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland. Van derzelve ontstaan tot op dezen tijd, van oorspronkelijke stukken en echte berigten opgemaakt*, II, Amsterdam 1847, 218.

R. P. F. IACOBVS TIRAS ORD. MINORVM, Alim. H. 3° Sertoul. de 1638.
*Heu! Dei tibi lingua flet; unde omnia uiuit
 Hec animas dederat. Vos caret illa animas?*
 HORNA quod hoc uis poteris respondere? Dices
 Nulli fuit damnum. Vox fuit HORNA tuum.

*Non paucos fuit ille Dei sibi Proco per unum,
 Hec sibi diuina facit alimenta sedula.*
 Nemo tot humanis, quod exantillat laboris
 Peribit: omne ATLAS non fuit HORNA tuum.

*R. Deyr de
 1638. 31.*

De minderbroeder Jacobus Tiras (1593/94-1638), tegenstander van Pieter Jansz. Twisck, op zijn sterfbed. Gravure van Pieter Nolpe naar een schilderij van Gisbrans Reyers Deyr (foto: Rijksmuseum-Stichting Amsterdam).

De registratie van particuliere archieven, in het bijzonder van kerkelijke archieven

Volgens de opgave van het *Doopsgezind Jaarboekje* 1985 bestaan er op het ogenblik honderdachtendertig doopsgezinde gemeenten, waarvan er vijfentachtig hun archief in bewaring hebben gegeven aan een rijks-, gemeente- of streekarchief.¹ Deze archieven worden bewaard en beheerd op dezelfde wijze als waarop dat - ingevolge de Archiefwet - met overheidsarchieven gebeurt. Dit houdt in dat, met behoud van het eigendomsrecht voor de doopsgezinde gemeente, het archief beschikbaar is voor onderzoekers. Als tegenprestatie zorgt de overheid voor materiële verzorging en toegankelijkheid (hetzij door middel van een magazijnlijst, hetzij door een inventaris).

Dit hoge percentage - ruim 60% - roept de vraag op of de spreekwoordelijke doopsgezinde terughoudendheid ten aanzien van de overheid is overwonnen. Mogelijk tonen doopsgezinden zich in dezen van hun praktische zijde en deponderen zij hun archieven bij de overheid omdat deze daar in een ideale conditie worden bewaard (niet te droog, niet te vochtig, brandvrij) en worden beheerd door speciaal daarvoor opgeleide mensen. Naast de drijfveren van doopsgezinde kant is er echter ook een aantrekkingskracht vanuit de overheid. Vele archivariissen zijn tot het inzicht gekomen dat overheidsarchieven alléén niet voldoende zijn voor het bestuderen van alle aspecten van de samenleving. Daarom trachten zij hun fonds overheidsarchieven - tot het beheer waarvan zij wettelijk verplicht zijn - aan te vullen met archieven van particuliere herkomst. Deze vormen immers de neerslag van maatschappelijke, culturele en economische activiteiten in de samenleving en moeten daarom worden gezien als een belangrijk deel van ons nationale cultuurgoed. Kerkelijke archieven zijn daarin een belangrijke schakel.

Anderzijds behoeft een archief niet door een archiefdienst van de overheid te worden beheerd om als deel van ons culturele erfgoed te worden aangemerkt. Om echter te bepalen welke archieven van en bij particulieren en particuliere instellingen van belang zouden kunnen zijn voor wetenschappelijk onderzoek,

* Inleiding, uitgesproken op de voorjaarsvergadering van de DHK op 13 april 1985. (Zie bij Verenigingsnieuws). Mevr. M.C. van Leeuwen-Canneman is in dienst van het Centraal Register van Particuliere Archieven te Den Haag.

¹ Het totale fonds inbewaringgegeven archieven is groter dan deze 85; er zijn ook archieven van sociëteiten, ringen, opgeheven gemeenten, gemeenten in het buitenland, stichtingen, fondsen etc. in bewaring gegeven.

moeten die archieven eerst opgespoord en in kaart gebracht - geregistreerd - worden; vervolgens moeten zij een zodanige ordening ondergaan dat zij door onderzoekers te raadplegen zijn. De overheid erkende dat zij ook hierin een taak had en richtte daarom ruim 20 jaar geleden het Centraal Register van Familiearchieven op. Zoals de naam al zegt dachten de oprichters van het Register primair aan familiearchieven. Lange tijd hebben archivariissen de familiearchieven overigens niet als echte archieven beschouwd.

Zij baseerden zich daarbij op de rond 1900 verschenen catechismus voor het archiefwezen, de Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven van Muller, Feith en Fruin.² Dit juridisch gevormde trio ging in zijn definitie van het begrip eenzijdig uit van overheidsarchieven.³ De familiearchieven werden in de Handleiding door hen gekwalificeerd als een *conglomeraat van papieren en stukken, welke de verschillende leden van een geslacht of de verschillende bewoners van een huis of kasteel, als private personen of in verschillende functiën, soms zelfs als verzamelaars van curiosa, in handen hebben gekregen en bewaard. De stukken van een familie-archief vormen geen geheel, zij zijn meermalen op de meest zonderlinge wijze bijeengekomen, en missen het organisch verband met een archief (....)*.⁴

Het door de handleiders voor de behandeling van archieven zo terecht gepredikte 'respect des fonds', het in acht nemen van de historisch gegroeide eenheid van archieven kon niet op familiearchieven worden toegepast. Gelukkig zijn de laatste drie decennia de opinies in archivariissenkring sterk veranderd ten voordele van particuliere archieven. Deze worden nu wel degelijk als archieven en niet als willekeurige verzamelingen beschouwd. Niet alleen de juridisch-administratieve band tussen de stukken behoeft doorslaggevend te zijn voor het toekennen van het predicaat archief. Bij de vorming van familiearchieven spelen andere factoren mee, zoals piëteit voor het eigen familieverleden: de band tussen de stukken ligt vaak op het gevoelsmatige vlak. Niet alleen wat bewaard moet worden, zoals eigendomsbewijzen, wordt bewaard, maar ook wat de familie wil bewaren, zoals dagboeken en brieven. Zo bevindt zich in de autobiografie van de negentiende eeuwse staatsman mr. C. Fock, waarin deze minutieus de gebeurtenissen van zijn tijd heeft beschreven en zijn visie op staatkundige vraagstukken heeft gegeven, ook diens geloofsbelijdenis, waarop hij toetrad als lidmaat van de doopsgezinde gemeente te Amsterdam.⁵

² S. Muller Fz., J.A. Feith en R. Fruin Th. Az., *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven*, tweede druk; Groningen 1920.

³ *Ibidem*, 1. De definitie luidt: Een archief is het geheel der geschrevene, geteekende en gedrukte bescheiden, ex officio ontvangen bij of opgemaakt door eenig bestuur of een zijner ambtenaren, voorzover deze bescheiden bestemd waren om onder dat bestuur of dien ambtenaar te blijven berusten.

⁴ *Ibidem*, 6.

⁵ Mr. C. Fock, 1828-1910, burgemeester van Vreeland en Nigtevecht, Wijk bij Duurstede, Haarlem, Amsterdam, minister van binnenlandse zaken, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en commissaris van de koning(in) in Zuid-Holland. De autobiografie is geschonken aan de Tweede Afdeling van het Algemeen Rijksarchief.

Gelukkig hebben gevoelsmatige redenen niet altijd de overhand. Misschien was dan de correspondentie tussen prof. dr. Mathias van Geuns en mr. Joan Hendrik de Vlieger over de godsdienstige opvoeding van hun beider kleinzoon, Steven van Geuns (1801-1806), uit het archief van de doopsgezinde familie Van Geuns vernietigd. Deze Steven, geboren na de dood van zijn vader, verloor op 3-jarige leeftijd zijn - hervormde - moeder. Hij was toen al hervormd gedoopt in de Jacobikerk te Utrecht. Zonder succes trachtte grootvader Van Geuns een doopsgezind element in de opvoeding van zijn kleinzoon te brengen. Steven trouwde met de dochter van een hervormde predikant en werd in 1843 zelfs als ouderling afgevaardigd naar de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk.⁶

In een familiearchief kan men ook kerkelijke stukken aantreffen: zo bevinden zich in het archief van de familie Van Eeghen⁷ stukken betreffende de doopsgezinde gemeente Aardenburg en in het archief van de familie Muller brieven betreffende de doopsgezinde gemeente te Dordrecht.⁸

Dat particuliere archieven dikwijls informatie bevatten, die een aanvulling vormt op overheidsarchieven, blijkt uit het volgende voorbeeld: In het archief van het huis Amerongen bevinden zich stukken van Reinhart, baron van Reede, heer van Middachten, die van 1730-1742 gevolmachtigd minister was aan het hof van koning Frederik Willem van Ruisen te Berlijn. Deze koning vaardigde op 22 februari 1732 een decreet uit waarin alle in zijn koninkrijk verblijvende mennonieten werd gelast binnen drie maanden te verdwijnen, opdat zij konden plaats maken voor 'andere gute Christen die den Soldatenstand nicht für verbotthen halten'. Niet alleen enkele doopsgezinden uit Koningsbergen, onder wie de daar al jaren lang verblijvende Hollandse koopman Jan Bruinvis, ook de doopsgezinde broeders in de Republiek vroegen aan Van Reede om voorspraak

⁶ Het familiearchief Van Geuns berust in het Gemeentearchief Utrecht. Het is bij het Centraal Register van Particuliere Archieven (CRPA) geregistreerd onder nr. 1019 en toegankelijk gemaakt d.m.v. een magazijnlijst door mr. D. Dunlop. Zie voor de desbetreffende correspondentie nr. 321. Zie ook I.H. van Eeghen, *Meniste Vrijage. Jacob van Geuns (1769-1832) Gronings dokter, Amsterdams 'kassier'* (Haarlem 1969) 18 en 19.

⁷ CRPA, coll. nr. 1078. Dit archief is in bewaring gegeven aan het Gemeentearchief van Amsterdam; er is in 1971 een globale lijst van gemaakt; deze bevindt zich op het CRPA.

⁸ CRPA, coll. nr. 954. Dit archief is in bewaring gegeven aan het Gemeentearchief Rotterdam en geïnventariseerd: F.A.M. Schoone, *Inventaris van het archief van de familie Muller, 1814-1971*, Rotterdam 1976. De Dordtse stukken zijn beschreven onder nr. 105. Een ander gedeelte van het familiearchief Muller (CRPA, coll. nr. 1306), waarin onder meer het testament en de laatste woorden voor zijn kinderen van Samuel Muller sr., brieven en preken van zijn zoon, de predikant Christiaan, bevindt zich in het Gemeentearchief van Leiden. Ook van dit archief is op het CRPA een globale lijst aanwezig.

bij de koning. Deze stukken, alsmede Van Reede's concept van de brief aan de koning en het eigenhandig door de koning ondertekende antwoord treffen we in de stukken aan: Jan Bruinvis kreeg als enige toestemming te blijven (vermoedelijk omdat zijn vrouw gereformeerd was) op voorwaarde dat hij zijn kinderen in de gereformeerde religie zou grootbrengen.⁹ Het archief van de verenigde doopsgezinde gemeente te Amsterdam bergt de door Jan Bruinvis opgestelde lijsten van gezinnen, die uit Koningsbergen naar Holland scheep gingen om aldus uitvoering aan de bepalingen van het decreet te geven.¹⁰

De hierboven vermelde definitie van familiearchieven van Muller, Feith en Fruin is niet toepasbaar op kerkelijke archieven, mits deze echter met zorg zijn gevormd. De historisch gegroeide eenheid, het verband van de stukken onderling, is immers wel degelijk aanwezig. Dit geldt in principe evenzeer voor de archieven van verenigingen, stichtingen en bedrijven. Vanaf 1978 heeft het Register tot taak gekregen de registratie van al deze categorieën particuliere archieven ter hand te nemen. Op grond van de uitgebreide taakstelling werd de naam gewijzigd in Centraal Register van Particuliere Archieven, afgekort CRPA. Het belang dat de overheid in het bijzonder hechtte aan het behoud van kerkelijke archieven als complement van overheidsarchieven deed zij tot uiting komen in de aanstelling van een part-time archiefambtenaar, belast met de registratie van kerkelijke archieven.

De registratie van kerkelijke archieven richtte zich primair op de archieven van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, de Evangelisch-Lutherse Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland, de Nederlandse Hervormde Kerk en de Remonstrantse Broederschap. De in deze kerkgenootschappen functionerende archiefcommissies stuurden afgevaardigden naar een interkerkelijke commissie, de Commissie tot registratie van de protestantse kerkelijke en semikerkelijke archieven, die een intermediaire en introducerende functie voor de registrator vervulde. Inmiddels zijn daarbij gekomen de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten en de Christelijke Gereformeerde Kerken; met de Gereformeerde Gemeenten, Gereformeerde Kerken in Nederland (vrijgemaakt) en Nederlands Gereformeerde Kerken heeft zich een informele relatie gevormd, die pas geformaliseerd kan worden als de archiefzorg in deze kerkgenootschappen gereguleerd wordt. De interkerkelijke commissie heeft zich daarnaast tot doel gesteld te functioneren als centraal punt tussen kerkelijke autoriteiten enerzijds en beheerders van archiefbewaarplaatsen van de overheid anderzijds en advies te geven op het gebied van kerkelijk archiefbeheer.

⁹ P. Berends, *Inventaris van archieven aanwezig op het Huis Amerongen* z.p., z.j. (1901), nr. 506. Dit archief is in bewaring gegeven aan het Rijksarchief in Utrecht.

¹⁰ J.G. de Hoop Scheffer, *Inventaris der archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde gemeente te Amsterdam* (Amsterdam 1883-1884) afdeling A, nr. 1593.

Wat houdt de registratie in? De taak is drieledig:

1. het opsporen van gegevens over de verblijfplaats van particuliere archieven (familie-, huis-, verenigings-, kerkelijke en bedrijfsarchieven);
2. het in samenhang hiermee verstrekken van adviezen inzake ordening en bewaring aan eigenaren van particuliere archieven;
3. het beschikbaar stellen van de verzamelde gegevens ten behoeve van het wetenschappelijk onderzoek.

De benadering van de eigenaren en beheerders van familiearchieven geschiedt in eerste instantie veelal door het verzenden van enquêteformulieren met het verzoek deze in te vullen. De reacties zijn in het algemeen positief, al geven zij niet steeds een juist beeld van de inhoud. Zij variëren van de mededeling van 'van alles wat' tot 'vele oude perkamenten en fraaie zegels' (gevolgd door enkele uitroeptekens). Slechts enkele eigenaren sturen een inventaris van hun archief op, anderen melden dat zij plannen hebben om na hun pensioen in het archief te gaan werken. Indien de eigenaar dit wenst, neemt het CRPA de ordening ter hand en vervaardigt een globale lijst. Desgevraagd brengt het CRPA een advies uit over de bestemming van het archief.

Met de kerkelijke instanties stelt het Register zich echter niet rechtstreeks in verbinding, maar laat dit over aan de in de kerkgenootschappen functionerende archiefcommissies; bij de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland geschiedt dit door vrijwilligers die zijn aangesteld door de archiefcommissies. Heeft archiefwerk bij buitenstaanders wel eens het odium saai te zijn, de rapporten van 'archiefinspecteurs' bevestigen dit beeld niet. Geduld, vindingrijkheid en souplesse blijken bij dit werk onontbeerlijke eigenschappen te zijn. Is het al moeilijk de voor het archiefbeheer verantwoordelijke ambtsdragers op te sporen, als de inspecteurs eenmaal ter plaatse zijn, wil dat nog niet zeggen dat zij aan het werk kunnen gaan. De meest voorkomende hindernis is het ontbreken van de sleutel van de archiefruimte. Een ander obstakel is het aantreffen van een lege ruimte op de plaats waar de archiefbeheerder meende dat het archief zich bevond. Meestal wordt dan ter plekke - al of niet met succes - een zoekactie op touw gezet. Het kan ook voorkomen dat het archief schuil gaat achter zaken, die de inwendige mens versterken, omdat de ruimte in het kerkelijk verenigingsgebouw - ook in gebruik voor het houden van bruiloften en partijen - nodig is als opslagruimte, of dat de archiefruimte in de pastorie door de archieven wordt gedeeld met de in gebruik zijnde wasmachine van het predikantengezin. Dikwijls worden papieren aangetroffen in een afgesloten kist of kast in een stoffige omgeving. Omdat het van belang is het archief stofvrij te bewaren en regelmatig te ventileren wil het bewaren van collectezakjes op dezelfde plaats als het archief wel eens uitkomst bieden: dan wordt de ruimte in elk geval tenminste éénmaal per week geopend.

De ideale situatie is een kerkelijke gemeente, die haar archieven (inclusief die van verenigingen, zusterkringen, zondagsscholen etc.) in één ruimte heeft ondergebracht en een beheerder daarvoor heeft aangesteld. Deze zou zich moeten beijveren ieder jaar de niet meer voor de administratie benodigde stukken te vergaren en in de archiefruimte te plaatsen en het liefst lijsten bij te houden van wat zich in die archiefruimte bevindt.

De eerste twee hierbovengenoemde taken (het opsporen van de archieven en het geven van adviezen inzake ordening en bewaring) laat het Register, voor wat betreft kerkelijke archieven, dus over aan de archiefcommissies, al is de medewerkster kerkelijke archieven zeer nauw betrokken bij de werkzaamheden van die commissies. Zo woont zij de vergaderingen van de Commissie tot de archieven van de ADS, die twee keer per jaar worden gehouden, steeds bij.

De derde taak van het CRPA, het zodanig bewerken van de gegevens dat ze beschikbaar zijn voor wetenschappelijk onderzoek, is het meest tijdrovend. Het hoofdbestanddeel van de gegevens verkrijgt het CRPA via de archiefcommissies. Daarnaast levert het doornemen van jaarverslagen en aanwinstenlijsten van archiefdiensten van de overheid en archiefbeherende instellingen aanvullende gegevens op. Indien er archieven zijn geïnventariseerd of anderszins toegankelijk zijn gemaakt - dit geldt voor zowel gepubliceerde inventarissen als voor inventarissen in typoscript of handschrift - dan tracht het CRPA een exemplaar van de inventaris te verwerven.

De gegevens over particuliere archieven zijn verwerkt in een kaartsysteem. Dit kaartsysteem kent zowel indices op hoofdcategorieën particuliere archieven (familie- en huisarchieven, kerkelijke archieven, verenigingsarchieven, bedrijfsarchieven) als op onderwerpen. Het CRPA registreert in dit kaartsysteem niet alleen wat zich bij particulieren thuis bevindt of in kerken en pastorieën, maar ook wat er is bij archiefbeherende instellingen als archiefdiensten van de overheid, bibliotheken, musea en instituten.

Zowel door de aanvankelijke desinteresse bij archivariissen voor particuliere archieven als door de neiging van archiefeigenaren archieven te verspreiden over verscheidene gegadigden die zich aanmeldden, zijn familiearchieven soms her en der gedeponeerd (Sinterklaaseffect). Zo berusten bijvoorbeeld archivalia van Hugo de Groot en familie op ongeveer tien plaatsen. In het kaartsysteem van de CRPA staan Grotiana en andere verspreide collecties althans op fiches bij elkaar.

De hoofdcategorie kerkelijke archieven bergt alle doopsgezinde archieven, onderverdeeld in landelijke, regionale en plaatselijke archieven, zo mogelijk op alfabetische volgorde. Zo zal een onderzoeker naar de doopsgezinde gemeente Aardenburg - althans op dit moment - drie kaartjes aantreffen omdat er drie

verblijfplaatsen bij het CRPA van bekend zijn: Rijksarchief in Zeeland, het familiearchief Van Eeghen in het Gemeentearchief van Amsterdam en één stuk betreffende Aardenburg in het archief van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente, eveneens in het Gemeentearchief van Amsterdam.¹¹

Naast de hoofdindex kerkelijke archieven is ook een topografische index van kerkgenootschappen aangelegd, waar per plaats inzicht gekregen kan worden in de rijke schakering aan kerkelijk leven.

In de onderwerpenindex van het CRPA is de inhoud van particuliere archieven systematisch verwerkt. Wie geïnteresseerd is in de geschiedenis van de vredesbeweging, de maatschappelijke hulpverlening, opvoeding, onderwijs, kerkmuziek of zending - om een willekeurige greep te doen - kan daarvoor in de onderwerpenindex terecht.

Om deze korte uiteenzetting te besluiten is de conclusie gerechtvaardigd dat de registratie van particuliere archieven vrijwel oneindig is. Het mag duidelijk zijn dat veel afhangt van de aanlevering van materiaal door derden. Mocht dit stukje de interesse van de lezers hebben gewekt, dan kunnen zij terecht bij het Centraal Register van Particuliere Archieven, Prins Willem-Alexanderhof 30 2595 BE Den Haag, telefoon 070-814381. Ook voor aanvulling van gegevens houdt het CRPA zich gaarne aanbevolen.

¹¹ *Ibidem*, afdeling C, nr. 3.

De radicale Reformatie eindelijk in een breder kader

— *Uw leeropdracht als opvolger van Irvin B. Horst luidt de radicale Reformatie (Anabaptistica). Wat is volgens u de betekenis van het begrip radicale Reformatie?*
Het is moeilijk om precies aan te geven in welk opzicht de zestiende-eeuwse godsdienstige nonconformisten nu precies radicaal waren. Zeker niet in politiek opzicht, veeleer in fundamenteel opzicht. Eigenlijk kun je ook niet van Reformatie in het algemeen spreken en is het beter van reformaties te spreken. Niettemin denk ik dat er toch een gemeenschappelijke noemer is, n.l. de schrift-uitleg. De radicalen benadrukken de rol van de Geest bij het lezen van de bijbel. Zij willen de bijbel geestelijk lezen. Veel spiritualisten en anabaptisten hebben dit gemeen.

— *Maar vele latere dopers waren toch ware biblicisten?*

Ja, dat is natuurlijk zo, maar dat geldt niet voor het begin. Er is een geleidelijke ontwikkeling. Dat geestelijk willen lezen van de bijbel zie ik toch als de bindende factor voor de radicalen, met alle consequenties van dien.

— *Vindt u de gebruikelijke scheiding tussen 'Magisterial Reformation' en 'Radical Reformation' hanteerbaar?*

Nee, eigenlijk niet, want ook sommige dopers wendden zich tot de overheden. Het is erg moeilijk om een goede term te gebruiken. In de Engelstalige wereld wordt bijvoorbeeld de term 'Erasmiaans' overal voor gebruikt. De term krijgt zo'n ruime invulling dat vrijwel alles er ondervalt. Het lijkt soms op een panacee.

— *Als niet-doopsgezinde heeft u geen confessionele benadering van de Täuferforschung. Wat is volgens u een belangrijk desideratum?*

De belangrijkste benadering van de zestiende-eeuwse spiritualisten en anabaptisten is ze te plaatsen in een breder kader, bijvoorbeeld dat van de Renaissance; daar liggen vele wortels van de zestiende-eeuwse dissidenten. Ik denk daarbij

* Dit gesprek van W. Bergsma en S. Zijlstra met Prof. dr Alastair Hamilton vond plaats in Leiden op 15 februari 1988.

aan het neoplatonisme, het Hermetisme, de kabbala en de invloed van Pico della Mirandola.

Verder zijn ook de middeleeuwse wortels van belang. Ik denk daarbij natuurlijk niet aan de Moderne Devotie, zoals in sommige studies wordt gesuggereerd. Sporen van de Moderne Devotie vind je nauwelijks terug bij de radicalen. Van veel groter belang is de middeleeuwse mystiek van Tauler en de *Theologia Deutsch*. Zelfs in de schitterende monografie van Klaus Deppermann over Hoffman, waar nu ook een Engelse versie van is, wordt nog te weinig aandacht besteed aan de mystiek.

Van groot belang is het ook te signaleren dat het zondebesef van de radicalen anders is en dat dat samenhangt met de vrije wil. Vooral de opmerkingen die Bruno Becker eens in een lezing heeft gemaakt over de invloed van de laat-middeleeuwse mystiek op de zestiende-eeuwse radicalen zijn van groot belang. De onuitgegeven lezing van Becker in de UB in Amsterdam over mystiek en spiritualisme in de zestiende eeuw is bijna programmatisch.

— *Hebben de religieuze dissidenten een bijdrage geleverd aan de godsdienstige tolerantie?*

Die vraag is niet eenduidig te beantwoorden. Hendrik Niclaes' betekenis is in dit opzicht veel minder groot dan die van de zeer verdraagzame Coornhert. Verscheidenheid en pluriformiteit kenmerken de radicale Reformatie. Algemene uitspraken over de relatie tussen de radicalen en tolerantie of godsdienstvrijheid kun je nauwelijks doen.

— *Hebben David Joris en Hendrik Niclaes elkaar beïnvloed of is dit een kip en ei kwestie?*

Ook hier is geen eenduidig antwoord te geven. Zeker is dat beiden gemeenschappelijke voorbeelden hebben. Ik denk hierbij aan Denck, Franck en Hoffman.

— *Is er geen opvallende gelijkenis te signaleren tussen Bagwan en David Joris? Ook Joris had vele rijke volgelingen, kende een schijnbare hypocrisie en allerlei seksuele uitpattingen?*

Dat is slechts een schijnbare gelijkenis. De vergelijking gaat bovendien mank, omdat je twee verschillende grootheden vergelijkt. De Bagwan is niet representatief voor de ideeën van zijn tijd; Joris is dat veel meer. De meeste mensen in de tijd van Joris waren gelovig. Joris is slechts een bijzondere variatie van dat algemene geloof.

— *Wat zijn uw plannen voor de toekomst?*

Momenteel bewerk ik de drukproeven van mijn CUDAN-deel over het Huis der Liefde, dat later verschijnt dan gepland was. Verder werk ik aan een studie over de Spaanse *Alumbrados* en ook wil ik een boek schrijven over het westerse beeld van de Arabische christenen. Want er hebben wonderlijke ideeën bestaan over de Arabische christenen in Europa, een beeld dat nog niet goed is bestudeerd.

Vondeljaar 1987: kelken, klatergoud en klinkende munt

door Piet Visser

Wanneer herdenkingsactiviteiten een graadmeter vormen van de populariteit van een 'erflater van onze beschaving', dan vertoont de schaal van de Vondelwaardering nogal merkwaardige uitslagen. Vondel, wiens cultuurhistorische status en literaire faam op zich geen enkel pleidooi behoeven, werd het afgelopen jaar nogal uitbundig gefêteerd ter gelegenheid van de herdenking van zijn vierhonderdste geboortedag op 17 november 1987. Vijftig jaar geleden, in 1937, viel hem welhaast nog grootser eer te beurt. Met overweldigend vertoon van lezingen, opvoeringen van spelen, onthullingen en zelfs optochten werden 's mans poëtische kwaliteiten geroemd. Het Vondelonderzoek vierde toen hoogtij dankzij een aan hem gewijd wetenschappelijk tijdschrift, de *Vondelkroniek*, en de uitgave van de in 1937 voltooide verzamelde *Werken* in tien delen, de nog steeds gezaghebbende zo geheten WB-editie (1927-37). De namen van Sterck, Moller, De Klerk, Molkenboer, Prinsen en Simons zijn hiermee verbonden. Bovendien bezorgde Albert Verwey in 1937 een in modern Nederlands herspelde en voor een groter publiek toegankelijke editie van Vondels werk in één deel. Men waardeerde Vondel als schepper van grootse Kunst (met hoofdletter), als prins der poëten en vertegenwoordiger van een roemrijk Nederlands verleden.

Na de tweede wereldoorlog bleven leven en werk van de dichter aansporen tot intensieve studie. Molkenboer, Melles, Asselbergs (van Duinkerken), Michels, Hellinga, Bomhoff, Smit en Rens, om enkelen te noemen, zetten met hun biografische, literatuurhistorische, filologische en tekstinterpretatieve studies de 'Vondel-Forschung' onverminderd voort. Vondel werd tot op het bot gedermineerd. De volgende herdenking in 1979, naar aanleiding van Vondels driehonderdste sterfdag, vormde hierop evenwel een anticlimax. De dichter van de Amstelstad moest het doen met een colloquium in Leuven ('of all places'), een tentoonstelling in het Theatermuseum te Amsterdam en een herdenkingsbundel, *Visies op Vondel na 300 jaar*. De inleider, E.K. Grootes, constateerde bij die gelegenheid enigszins treurig dat sedert het eind van de jaren zestig de dichter in vergetelheid dreigde te raken. Ook Vondel, in wie nog geen maatschappelijke relevantie werd gevonden, was na de Maagdenhuisbezetting van zijn literaire regentenvoetstuk gestoten. De *Gysbreght* had in 1968 voor het laatst het nieuwe jaar ingeluid; 'actie tomaat' kondigde zich aan.

Nu, twintig jaar later, werd de vierhonderdste geboortedag omgeven met tal van culturele en wetenschappelijke manifestaties die niet uitsluitend tot de kring van vakbeoefenaars beperkt bleven. Dat de rijksoverheid overigens Vondel zelfs geen vijf gulden meer waard achtte - het biljet met zijn beeltenis zal

worden vervangen door een muntstuk - heeft de feestvreugde niet kunnen drukken. De cultuur in Nederland gedijt zelfs tegen de verdrukking van de profijtbeingsel-politiek in, zoals ook in dit geval kan blijken uit een korte, niet volledige opsomming van de diverse, zelfs internationale activiteiten.

In Vondels geboortestad Keulen organiseerde het Institut für Niederländische Philologie twee tentoonstellingen. Tevens werd er tijdens een luisterrijke 'Festakt' de zwaarwichtig ingeleide opstellenbundel *Jetzt kehrt ich an den Rhein*, onder redactie van H. Vekeman en H. van Uffelen gepresenteerd. Hoewel daar ook de Nederlandse minister van Cultuur acte de présence gaf, is het saillant te vermelden dat de Keulse manifestatie mede gefinancierd werd door een brouwer uit het Belgische Dentergem, die met een 'Vondel'- en een 'Lucifer'-pilsner de cultuurminnende kelen laafde. W. Thys van de Universiteit van Lille zette het Vondeljaar luister bij met *Vondel et la France*, een tweeluik over enerzijds de Franse invloed in Vondels werk en anderzijds het effect van Vondels werk in Frankrijk door de eeuwen heen. De Noorse kenner van Vondels drama van de Universiteit van Oslo, K. Langvik Johannesen, publiceerde een reeks opstellen over de tragiek bij Vondel onder de titel: *Het treurspel spant de Kroon*.

In Nederland was overigens al vroeg het startsein voor het Vondeljaar gegeven door de heruitgave in 1986 van Verweys editie van de *Volledige dichtwerken en oorspronkelijk proza*, ingeleid door M.B. Smits-Veldt en M. Spies. Laatstgenoemde is tevens de auteur van een tweedelige monografie over *Twee zeevaartgedichten* daterend van respectievelijk 1613 en 1623. Voorts heeft het *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* een thema-nummer aan Vondel gewijd. Ook in andere neerlandistische tijdschriften, zoals *Spektator* en *De Nieuwe Taalgids*, verschenen losse bijdragen over Vondel van Spies en Smits-Veldt. Als laatste publicatie zij nog melding gemaakt van de in modern Nederlands herspelde editie van Geraardt Brandts levensbeschrijving van Vondel, bezorgd door M.M. van Oostrom en M.A. Schenkeveld-van der Dussen in de populaire Griffioen-reeks.

Voorts werden er tal van lezingen en tentoonstellingen gehouden, waaronder het 'Gysbreght van Aemstel'-colloquium aan de Universiteit van Amsterdam. In de Universiteitsbibliotheek aldaar werd een overzichtstentoonstelling ingericht over Vondels werk, het resultaat van een omvangrijke en belangwekkende bibliografische inventarisatie van alle Vondel-drukken uit de eigen collectie. Deze door A.C. Schuytvlot samengestelde *Catalogus van Werken van en over Vondel*, maar liefst 889 beschrijvingen bevattend, is thans onmisbaar naast de reeds een eeuw oude *Bibliographie* van J.H.W. Unger. Ook de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage en de Katholieke Universiteit van Nijmegen hebben door middel van rijkelijk gedocumenteerde tentoonstellingen aan het Vondeljaar bijgedragen. Tot slot zij nog gemeld dat Vondels dualiteitsdrama over de roekeloze *Faëton* in een nieuwe encensering over het voetlicht werd gebracht en

dat de *Gysbreght* opnieuw centraal stond in de Stadsschouwburg van Amsterdam, zij het als thema van een discussiedag. 'Last but not least' moet ook de herfstbijeenkomst van de Doopsgezinde Historische Kring gememoreerd worden, waar onder andere een lezing van mevrouw Spies (te verschijnen in de volgende *Bijdragen*) en Vondelliederen ten gehore werden gebracht. Een uitgave van deze en andere liedteksten met muzieknotatie, samengesteld door M. Spies en K. de Bruijn, staat nog op stapel.

Dat men na de vorige, karige herdenking in 1987 een schuld heeft ingelost, lijkt evident. Toch heeft er sindsdien ook in de Neerlandistiek zelf zich een herwaardering van Vondel voltrokken. Kort samengevat komt die erop neer dat de literatuurhistorische en filologische vraagstelling ten aanzien van (Vondel)-teksten zich heeft verlegd naar een geesteshistorische en maatschappelijke benadering. Daarmee worden de kunstenaar en zijn produkt geplaatst in de tijd waarin zij functioneerden, dat wil zeggen: voldeden aan bepaalde vormconventies en appeleerden aan ideeën en opvattingen van de tijdgenoot. Lezers of toeschouwers in de zeventiende eeuw dienden hun nut te doen met de politieke, moraalfilosofische of religieuze boodschap van een literaire tekst, van welke aard dan ook. Een complex geheel van filologische, retorische, genologische, bibliografische en cultuurhistorische factoren, die bepalend waren voor de communicatie tussen de dichter en zijn publiek, vormt thans een veelzijdig object van onderzoek. Een dergelijke benadering impliceert een voortdurende overschrijding van het specifieke literatuurhistorische terrein.

Het is het revolutionaire elan der jaren zestig geweest, aanvankelijk verantwoordelijk voor de stilte rond Vondel, dat het Vondelonderzoek uiteindelijk succesvol in deze richting heeft opgestuwd. M. Spies, destijds op barricaden, ontdekte de politiek-maatschappelijke relevantie van Vondels teksten voor zijn eigen tijd. Zij vooral, maar ook haar collega mevrouw Smits-Veldt, heeft de stoot gegeven tot de hernieuwde Vondelstudie.¹

Het meest indrukwekkende resultaat daarvan is haar studie *Twee zeevaartgedichten*, waarin de 'Hymnus ... over de wijd-beroemde scheeps-vaert' (1613) en 'Het Lof der Zee-vaert' (1623) op veelzijdige wijze zijn ingeleid (deel 1) en van uitvoerig commentaar voorzien (deel 2). Haar behandeling houdt onder meer in dat tevens uitgebreid aandacht is geschonken aan de doopsgezinde, religieuze en moraalfilosofische opvattingen van Vondel (deel 1, p. 40-53). Met name het eerste gedicht waarin Vondels visie op het voeren van oorlog en het morele gedrag van de koopman hoofdthema's vormen, laat zich zonder dat kader niet

¹ Zie voor een uitvoerig overzicht van de recente literatuurhistorische en methodologische ontwikkelingen: M. Spies, 'Vondel in veelvoud. Het Vondel-onderzoek sinds de jaren vijftig', in: *Joost van den Vondel 1587-1987*, themanummer van het *Tijdschr. v. Ned. Taal en Letterk.* 103,4(1987), p. 1-35.

verklaren (deel 1, p. 99-135). Zelfs op het niveau van de structuur van het gedicht (de 'peroratio' uit de retorica), wijst Spies op parallellen met doperse vermaningen over boete en bekering, liefde tot God en de naaste (deel 1, p. 133-35; deel 2, p. 55-58). Hoewel de Waterlandse kenmerken treffend zijn waargenomen, betekent de verwijzing naar geschriften van Dirk Philips en Menno Simons toch ook dat zij soms nog is uitgegaan van een (toen) niet bestaande normatieve leer. Hier doemt een gevaar op van vakoverschrijding, dat overigens inherent is aan deze benadering en zelfs gebillijkt mag worden. Zo betreft het citaat (deel 1, p. 46) uit de martelaarsspiegel van Hans de Ries van 1615 in werkelijkheid een passage uit de inleiding tot de tweede Waterlandse editie van 1631 (p. 17), die zeer vermoedelijk door Jan Philipsz. Schabaelje werd geschreven. Niet Spies mag deze vergissing aangerekend worden, maar Kühler en diens *Geschiedenis*, die buiten het kerkhistorisch vakgebied der mennonitica nog steeds als een onaantastbare autoriteit wordt gehanteerd.

Dat het doopsgezinde verleden van Vondel thans niet meer als obligaafactum wordt afgedaan, staat buiten kijf. Spies heeft daarmee niet alleen de literatuurhistorie een dienst bewezen, maar ook de kerkhistorie. Daarmee is niet gezegd dat elke andere hedendaagse studie zich kan meten met Spies' speurzin en inventiviteit, ook al wordt de methode van de 'Amsterdamse school' geadapteerd. Dat blijkt uit het artikel van J. Becker in de Keulse jubileumbundel, waarin een methodisch enigszins vergelijkbare analyse geboden wordt van Vondels drie gedichten over de inwijding van de remonstrantse kerk te Amsterdam in 1630.²

In hoofdzaak bepalen de 'Bemerkungen' van Becker zich tot Vondels zinnebeeldige gebruik van het woord 'Afbeeldsel', dat zowel verwijst naar de bijbehorende prent van de kerk in aanbouw, als naar het kerkbegrip van 'externa ecclesia' en 'vera ecclesia'. Daaromheen wordt de historische context geschilderd van de positie der gereformeerde dissidenten in Amsterdam en Vondels relatie tot de remonstranten. Opmerkelijk is nu dat Becker Vondels doopsgezinde achtergrond totaal heeft genegeerd. Vondels liefde voor de Waterlandse gemeente mocht dan in deze fase van zijn leven wel danig bekoeld zijn, daarmee is niet gezegd dat zijn denkbeelden over kerk en gemeente eveneens totaal 'ontdoperd' waren. Juist in deze gedichten heeft Vondel nog een Waterlands-spiritualistische kerkopvatting gedebiteerd, die alleen al met behulp van de belijdenis van Hans de Ries en Lubbert Gerrits toegelicht had kunnen worden. Wanneer Becker voorts constateert dat 'Der vielfach gezeigte Gegensatz zwischen Innen und Aussen, Sein und Schein, Glaube und Unglaube ... im letzten der Gedichte,

² J. Becker, 'Vergaep u niet te seer aen Prael van sichtbre Kercken': Zu Vondels Gedichten auf die Kirche der Remonstranten in Amsterdam (1630)', in: Vekeman en Van Uffelen (red.), *Jetzt kehr ich*, p. 49-70.

der 'Inwyng' [NB veruit het langste gedicht], ein zentraler Gedanke (p. 57) is, dan had hij op vrij eenvoudige wijze via secundaire literatuur kunnen ontdekken dat zich daarin een kenmerkend doopsgezind fenomeen manifesteerde, namelijk de geest-vlees dichotomie. Becker maakt daarentegen weliswaar erudiete omtrekkende bewegingen om Vondels ecclesiologie te verhelderen, maar adequaat zijn ze geenszins. Coornherts visie – die overal wel van pas komt – op de onzichtbare gemeente Gods en in diens kielzog ook die van de Amsterdamse burgemeester C.P. Hooft, zouden hier hun invloed hebben doen gelden (p. 62-63). Dubieus is zelfs Beckers aanname dat Vondel preken van Simon Episcopus uit 1628 en 1629 in zijn gedicht 'aufnimmt', hoewel deze pas decennia later in druk zouden verschijnen. Dat de hoofdgedachten van deze verzen alleen het resultaat zouden zijn van Vondels verkeer 'in einer intellektuellen Führungsschicht' of van zijn bezoek aan een remonstrantse kerkdienst, degraderen de kerkelijk 'in eenigheyt' staande dichter met een kleurrijk dopers-bijbels verleden eigenlijk tot een onwetende kameleon – ten onrechte.

De derde voor de doopsgezinde historie belangwekkende bijdrage die het Vondeljaar nog zou hebben kunnen opleveren, komt eveneens voor in de Keulse bundel. Het betreft de beschrijving van het verblijf van de familie Vondel in Keulen (van 1582-1595) van de hand van B. Hollenbenders-Schmitter.³ Intrigerend althans was de vooraankondiging van dit artikel, dat geacht werd te handelen over 'Das Täuferum in Köln zu Vondels Zeit'.⁴ Des te teleurstellender is het voorliggende resultaat. Aan de gegevens uit de reeds lang bestaande Vondelbiografie (Baumgartner 1882; Leendertz 1910; Molkenboer 1950) wordt geen enkel nieuw feit toegevoegd, zij het dat in dit verband voor het eerst melding wordt gemaakt van drie doperse groeperingen in het eind zestiende-eeuwse Keulen: 'oberländer', 'Ameldunckischen' en 'niederländischen' (p. 150). Dat daarmee de Overlanders of Hoogduiters werden bedoeld of de aanhangers van Oudste Ameltonck wordt op geen enkele wijze toegelicht. Dit artikel is een van de zwakste bijdragen tot het boek dat daarnaast gelukkig ook materiaal van geheel andere kwaliteit bevat. Hollenbenders had de gelegenheid te baat moeten nemen om te verklaren hoe het mogelijk was, dat in het doper-vijandige Keulen zich daar desalniettemin honderden mennisten jarenlang hebben kunnen handhaven. Dat allen de schijn ophielden calvinist te zijn, zoals Vondel sr., wil er bij mij niet goed in. Dat bijvoorbeeld in 1591 er een grote conferentie gehouden kon worden van Duitse en Nederlandse doopsgezinden, waaruit het bekende Concept van Keulen voortkwam, laat zich met zo'n voorstelling van

³ B. Hollenbenders-Schmitter, 'Köln – eine Station im Leben der Familie Van den Vondel (1582-1595), in: Vekeman en Van Uffelen (red.), *Jetzt kehr ich*, p. 142-56.

⁴ Zie *De Nieuwe Taalgids* 80,2(1987), p. 172-73, 'Aankondigingen en mededelingen'. Daar blijkt ook dat uiteindelijk zes bijdragen in de bundel ontbreken.

zaken niet goed rijmen. Zo naïef waren de wereldmijdende kettters nu ook weer niet dat ze moedwillig een dergelijke intolerante omgeving tot plaats van samenkomst uitkozen? Op een uiteenzetting over de rol van de Vlaamse Oudste Hans Busschaert (de Wever) in de Keulse immigratiegeschiedenis, of over de contacten tussen Hendrik von Berg en Hans de Ries, in de zeventiger jaren, zal helaas in Vondel-verband vermoedelijk nog eens vijftig jaar gewacht moeten worden.

De rijke Vondel-oogst overziend, kan gesteld worden dat vanuit doopsgezind oogpunt beschouwd de Amsterdamse bijdragen klip en klaar doel hebben getroffen, terwijl men het in Keulen slechts heeft horen donderen. Vondel was Amsterdammer; dankzij zijn scholing in 'en breuk met het Waterlandse milieu is hij mede de gelauwerde literator geworden die als geen ander Gods Woord in poëtisch ritme heeft vastgelegd.

Tegelijkertijd heeft het literair archeologisch spitwerk volgens Spies' methode opnieuw ook nog andere zaken blootgelegd. Overigens eerder al waren bijvoorbeeld Molkenboer en Schenkeveld-van der Dussen op eenzelfde laag gestuit, namelijk de betekenis van de Vlaams-doopsgezinde dichter en schilder Karel van Mander voor de dichterlijke ontwikkeling van de jonge Vondel.⁵ Het wordt derhalve zo langzamerhand tijd, dat na Vondel ook Van Mander, wiens invloed ook bij menige andere (doopsgezinde) dichter is aan te wijzen, eens op gepaste wijze wordt geëerd. Die gelegenheid dient zich aan in 1998, wanneer zijn vierhonderdvijftigste geboortedag herdacht zou kunnen worden. Tijd genoeg ook om een Belgische brouwer bereid te vinden om deze uit het Vlaamse Meulebeke gevluichte kunstenaar op een gul schuimende 'Gulden Harpe' te trakteren.

⁵ M. Spies, 'Vondel tussen Van Mander, Heinsius en Hooft', in: *Spektator* 17 (1987-88), p. 28-42; zie ook B.H. Molkenboer, *De Jonge Vondel*, Amsterdam 1950, p. 98-104; M.A. Schenkeveld-van der Dussen, 'Christus, Hymenaeus, of de "Teelzucht"', in: S.F. Witstein en E.K. Grootes (red.), *Visies op Vondel na 300 jaar*, Den Haag 1979, p. 11-25.

Lijst van de hier besproken, meest relevante uitgaven:

- G.R.W. Dibbets e.a. (red.), *Joost van den Vondel 1587-1987*, Leiden, E.J. Brill 1987 (oorspronkelijk verschenen in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, deel 103,4.). 96 blz. ISBN 90 04 08699 4. f. 27,50.
- A.C. Schuytplot, *Catalogus van werken van en over Vondel gedrukt vóór 1801 en aanwezig in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam*. Met een inleiding van Prof. Dr. Johan Gerritsen. Nieuwkoop, De Graaf Publishers 1987, 290 blz. ISBN 90 6004 393 6/CIP. f. 87,50.
- H. Vekeman & H. van Uffelen, *Jetzt Kehr ich an den Rhein. Een opstellenbundel bij Vondels 400ste verjaardag*. Köln, Verlag Frank Runge 1987. 332 blz. ISBN 3 925464 05 0. DM 40.
- J. van den Vondel, *Twee zeevaart-gedichten. Hymnus, ofte Lof-Gesangh, over de wijd-beroemde scheeps-vaert der Vereenighde Nederlanden (1613). Het Lof der Zee-vaert (1623)*. Uitgegeven met inleiding en commentaar door Marijke Spies. (2 dln.). Amsterdam /Oxford/ New York, Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij 1987. x,256 + vi,246 blz. ISBN 044485626 9. f. 165,- (geb. f. 230,-).
- Vondel, *Volledige dichtwerken en oorspronkelijk proza*. Verzorgd door Albert Verwey. Opnieuw uitgegeven met een inleiding door Mieke B. Smits-Veldt en Marijke Spies. Amsterdam, H.J.W. Becht 1986. xlvii,1451 blz. ISBN 90 230 0611 9. f. 179,-.

Boekbesprekingen

The Sources of Swiss Anabaptism. The Grebel Letters and Related Documents. Edited by Leland Harder (Scottsdale, Pa 1985). Herald Press 815 blz., 69.00 \$. ISBN0836112512.

Vanaf 1924 is er gewerkt aan deze uitgebreide collectie *Grebeliana*, die als deel IV is verschenen in de serie *Classics of the radical Reformation*. Zeer veel brieven en documenten die betrekking hebben op het leven van de Zwitserse leider van de wederdopers Conrad Grebel (ca. 1498-1526) zijn in dit boek in vertaling bijeengebracht. Als opbouw en presentatie heeft het model van een toneelstuk gediend. Harders boek kent geen hoofdstukken, maar bedrijven rond belangrijke episodes in het leven van Grebel, die door Zwingli als een coryfee van de wederdopers werd beschouwd. Het boek is niet alleen bedoeld voor vakgeleerden, maar ook voor zoekers en gelovigen, die aan het drama dat zich tussen Zwingli en Grebel heeft afgespeeld, stof tot nadrukken kunnen ontleen. De uitgave is zeer uitvoerig geannoteerd en bevat tevens een lijst met biografische bijzonderheden van personen die een rol in de reformatiegeschiedenis hebben gespeeld, variërend van Erasmus en Frans I tot onbekende Zwitserse geestelijken. Een algemeen register en een register van bijbelplaatsen ontsluiten het boek.

Deze publicatie zal waarschijnlijk vooral van nut zijn voor de doorsnedoopsgezinde nu, voorzover die bestaat, die zich wil verdiepen in de beginperiode van het doperdom en voor de Amerikaanse college-studenten. Voor hen zal de zeer uitgebreide informatie die in de noten wordt verstrekt vooral bestemd zijn. Naar mijn mening is die annotatie wat onevenwichtig. Soms zeer uitvoerig, dan weer summier. Wat moet een lezer met de verklaring van 'bonae literae': 'noble literature' (582, noot 9)? De angelsaksische lezer die uitsluitend Engels kent wordt op zijn wenken bediend, want ook in de noten worden vele teksten in vertaling geciteerd.

Voor de professionele onderzoeker van de *Anabaptistica* heeft Harders boek vooral een attenderende waarde. De auteur verwijst hem naar archiefstukken, literatuur en tijdgenoten, die hem mogelijk anders zouden zijn ontgaan. Toch zal de serieuze onderzoeker altijd weer naar de archieven moeten grijpen, omdat de originele teksten niet worden getranscribeerd en uitgegeven naast de vertaling. Voor vele interpretatieproblemen is en blijft het werken met de originele grondteksten van fundamenteel belang. Ook al neemt de auteur te weinig

afstand van de traditionele Bender-visie op het ontstaan van het doperdom, het boek zal vanaf heden het fundament vormen voor toekomstig Grebel-onderzoek.

Tzummarum

W. Bergsma

Johannes Bouterse, *De boom en zijn vruchten. Bergrede en Bergredechristendom bij Reformatoren, Anabaptisten en Spiritualisten in de zestiende eeuw.* (Diss. R.U. Leiden) Kampen, J.H. Kok, 1986. 460 blz. ISBN 90 242 2194 3.

In deze dissertatie doet de auteur een poging om er achter te komen of er bij de Reformatoren, de Anabaptisten en de Spiritualisten in de zestiende eeuw al tekenen zijn aan te wijzen van wat de negentiende-eeuwse liberale theologie 'Bergredechristendom' heeft genoemd. Daarbij bedoelt men met name het ethische, praktische gehalte van het christelijk geloof: het leven boven de leer, de orthopraxis (wil) boven de orthodoxie (rede). Als 'sektarische' kenmerken van dit geloofstype kunnen gelden: het protest tegen de verwereldlijking van de kerk, de sterke nadruk op de ethiek, de sterk nieuw-testamentisch, jesulogisch bepaalde visie op de bijbel, het zich afzijdig houden van wereldlijke machtsmiddelen en de kritiek op de kerk als hiërarchisch, priesterlijk en sacramenteel machtsinstituut.

De studie is breed van opzet. Achtereenvolgens worden de opvattingen over de Bergrede behandeld bij de kerkvaders, in de Middeleeuwen, bij Erasmus, Luther, Zwingli, de Anabaptisten en de Spiritualisten (Broederlijke Vereniging, Hubmaier, Hoffman, Franck en Schwenckfeld), Bucer, Oecolampadius, Bullinger, Musculus en Calvijn. Daarbij valt op, wanneer we ons hier tot de behandeling der zog. radicale Reformatie beperken, dat de Anabaptisten en Spiritualisten wel wat gemakkelijk onder een noemer gebracht en in een hoofdstuk behandeld worden, terwijl aan de overige Reformatoren een afzonderlijke beschouwing wordt gewijd. Vormen het antiklerikalisme en de nadruk op de verbetering des levens die in deze beide stromingen worden beklemtoond, voldoende basis voor deze integrale behandeling? Deze accenten zijn toch evenzeer, hoewel steeds anders uitgewerkt, kenmerkend voor het gehele reformatorische streven in de zestiende eeuw? En het gaat toch juist om de beantwoording van de vraag: 'Hoe anders?' Aan de grote diversiteit van opvattingen binnen de radicale Reformatie wordt zo te weinig recht gedaan. De zestiende-eeuwse Anabaptisten en Spiritualisten zouden heftig geprotesteerd hebben wanneer hun beider motieven zo zeer gegeneraliseerd en vereenzelvigd zouden worden.

De auteur merkt terecht op dat zowel de Anabaptisten als de Spiritualisten de Bergrede nauwelijks thematisch behandeld hebben. Om de behandeling van dit thema te rechtvaardigen moet daarom steeds weer gebruik gemaakt worden van

de door de negentiende-eeuwse, liberale theologie gekleurde interpretatie ervan, als een vorm van geloven waarin de navolging van Christus en de praktijk van het christelijk leven centraal staan. De vraag blijft dan ook open of 'de ethiek van de Bergrede' en het 'Bergredechristendom' wel een adequate toegang bieden tot de bestudering van de zestiende-eeuwse (radicale) Reformatie. De mogelijkheid dat dergelijke typeringen toch anachronismen zijn — en die vrees wordt door de auteur reeds op p. 1 terecht uitgesproken — blijft niet denkbeeldig. Op dit wezenlijke punt heeft het onderzoek nog niet voldoende helderheid opgeleverd.

Uit de conclusies van het onderzoek blijkt dan ook dat de eerder genoemde kenmerken van het 'Bergredechristendom' maar zeer fragmentarisch aan te wijzen zijn in de kringen van hen bij wie men deze het meest zou verwachten, nl. de Anabaptisten en Spiritualisten. Op zich zelf rechtvaardigt deze op het eerste gezicht wat teleurstellende conclusie toch stellig dit brede en conscientieuze onderzoek. Het vormt een uitstekend uitgangspunt om verder te zoeken naar een noemer die meer recht doet aan het streven van wat nu nog, met een evenmin bevredigend adjectief, de 'radicale' Reformatie genoemd wordt.

Daarbij dient terdege rekening gehouden te worden met de historisch bepaalde, inhoudelijke verschuiving van de vraag der heilszekerheid, die ook het, historisch gezien, terechte verzet der Reformatoren tegen een nieuwe werkelijkheid der Radicaal in een ander daglicht plaatst. De waarheidselementen van de radicalere visie kunnen dan eveneens beter tot hun recht komen. Zonder direct de geschiedenis der (radicale) Reformatie vast te willen binden op een theologisch Procrustesbed, zou het oordeel van K. Barth — geuit aan het adres van de Remonstranten — ook wel eens richtingwijzend kunnen zijn voor de plaatsbepaling van het zestiende-eeuwse 'Bergredechristendom': 'Dürftiges Nachspiel des spätmittelalterlichen Katholizismus, dürftiges Vorspiel zum rationalistisch-pietistischen Neuprotestantismus.' (*Kirchliche Dogmatik* II/2, 365) Maar ook daarmee is natuurlijk nog niet alles gezegd.

Landsmeer

S. Voolstra

Mennonites and Reformed in Dialogue, edited by Hans Georg vom Berg, Henk Kossen, Larry Miller and Lukas Fisher. Studies from the World Alliance of Reformed Churches 7. Geneva and Lombard, 1986. 89 blz. ISBN 92 9075 002 2.

In samenhang met het elfde Doopsgezinde Wereldcongres te Straatsburg in 1984 vond een consultatie plaats tussen afgevaardigden van de Doopsgezinde Wereldbroederschap en de World Alliance of Reformed Churches (WARC). Dit boekje biedt bronnen en studiemateriaal voor verdergaande gesprekken op plaatselijk niveau tussen Christenen uit de doperse en gereformeerde traditie.

Het verdient dan ook in het Nederlands vertaald te worden. We kunnen niet volstaan met de reeds gehoorde opmerking dat er in Nederland al een dergelijk gesprek gevoerd is. (*Dopers-Calvinistisch Gesprek in Nederland*. Den Haag, Boekencentrum, 1982) In de gemeenten is het immers nog nauwelijks aan de orde gesteld. Maar de tijd dringt. Voor het zich bewustworden van de vragen die het 'samen-op-weg-proces' tussen verschillende kerken van reformatorische signatuur in Nederland onherroepelijk aan de Doopsgezinde Broederschap stelt, is een studiegids als deze een onmisbaar en zeer bruikbaar hulpmiddel.

Het bevat ten eerste een drietal informatieve artikelen over de Doopsgezinden en de Gereformeerden in de wereld: C.J. Dyck, 'Who are the Mennonites Today?', Alan P.F. Sell, 'The Reformed Family: A Profile' en Jean-Marc Chapuis, 'Who are the Reformed Today?'. Vervolgens stellen Ernst Saxer, 'The Attitude of the Reformed Churches Today to the Condemnation of the Anabaptists in the Reformed Confessional Documents' en Heinold Fast, 'A Mennonite View on the Reformed Condemnations' aan de orde hoe de Dopers en Gereformeerden in de loop der geschiedenis elkaar hebben beschouwd. Daar aan is een aantal bijlagen toegevoegd die betrekking hebben op verklaringen die van beide zijden recentelijk over het vredesgetuigenis zijn opgesteld, alsmede een samenvatting van het reeds eerder genoemde Nederlandse dopers-calvinistische gesprek.

De centrale vraag van het gesprek zal zijn de plaats van de kerk in de samenleving. En dat zal een kerk moeten zijn die zich van de samenleving onderscheidt door haar boodschap en levensstijl. Er is door de secularisatie een einde gekomen aan de vanzelfsprekende samenhang tussen kerk en samenleving, Christendom en cultuur. Dit stelt nieuwe vragen aan de gereformeerde, maar niet minder aan de doperse traditie aangaande het zendingskarakter van de kerk. Voor doperse verwijten aan het gereformeerde adres is weinig reden meer, nu we zien dat het doperse separatisme evenzeer als de principiële gereformeerde betrokkenheid op de samenleving tot wereldgelijkvormigheid kan leiden.

Evenmin kunnen de Dopers hun doopopvatting als de grote troef uit de mouw halen, aangezien hun bijklaar wel heel slecht is. Als men de doop als laatste kenmerk in het spel wil brengen, dan zal men zich er goed rekenschap van moeten geven welke consequenties de gelovigendoop voor de totale vorm en inhoud van het geloof heeft. De zog. volwassenendoop, losgemaakt uit de samenhang van theologie en praktijk van het gemeentezijn, op de wijze waarop dat in 'verlichte' doopsgezinde kring het geval is of dreigt te worden, biedt geen enkele rechtvaardiging voor een zelfstandig voortbestaan van de doperse traditie. Voor alle zekerheid: deze laatste opmerkingen vindt u niet in de studiegids. Maar ze zijn een illustratie, tot welke gedachten de lezing ervan de lezer kan brengen. Gevaarlijke lectuur dus, maar tevens verplichte.

Boekaankondigingen

Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude Hertogdom Brabant, 70/1-2 (1987) ISSN 0006 2286 (Themanummer: 'Religieuze stromingen te Antwerpen voor en na 1585'; te bestellen bij: A.-M. van Aelst, Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen)

Deze aflevering bevat de lezingen gehouden op een wetenschappelijk colloquium (Antwerpen, 30 november 1985), georganiseerd door het Departement Geschiedenis van UFSIA in samenwerking met het herdenkingscomité Protestantse Kerken van Antwerpen, in het kader van de herdenking van de val van Antwerpen (1585). Opgenomen zijn de volgende artikelen: G. Marnlef, 'Brabants Calvinisme in opmars: de weg naar de Calvinistische Republieken te Antwerpen, Brussel en Mechelen, 1577-1580'; E.M. Braekman, 'Het Lutheranisme in Antwerpen'; W. Balke, 'De invloed van de Anabaptisten te Antwerpen'; J. Andriessen, 'De Katholieken te Antwerpen (1577-1585)'; A. Dewitte, 'De tolerantiegedachte bij Bonaventura Vulcanius'; A. Hamilton, 'The Family of Love in Antwerp'; A.K.L. Thijs, 'De Contrareformatie en het economisch transformatieproces te Antwerpen na 1585'; alsmede G. Janssens, 'Verslag van de discussies'.

The Chronicle of the Hutterian Brethern, Vol. I. The Plough Publishing House, Hutterian Brethern, Darvell Bruderhof, Robertsbridge, E.Sussex TN32 5DR, U.K. 960 pp.

Heruitgave in Engelse vertaling van *Die älteste Chronik der Hutterischen Brüder*, de 'Martelaarsspiegel' van de Huttersen. Het beschrijft de geschiedenis van deze doperse tak van 1525 tot 1665 en bevat onder meer de vroegste getuigenissen over de wederdoop van Jörg Blaurock, Conrad Grebel en Felix Manz, Zürich 1525. 'It puts the spotlight on one of the most interesting developments of the Reformation, the creation of a Christian community of property and living, which serves as a critical alternative to the economic practices of our day as well as those of the sixteenth century', aldus James Stayer, Queens University, Canada.

B. de Groot, *De Anabaptisten. Nonconformisten in de zestiende eeuw*. (Serie: *Zoekers van licht* 3) Kampen, J.H. Kok, 1987. 180 blz. ISBN 90 242 0829 7.

Populaire beschrijving van de Nederlandse doperse beweging, 1521 - ca. 1560.

S.V.

Verenigingsnieuws

Verslag van de zevenentwintigste bijeenkomst op 30 mei 1987

De voorjaarsvergadering kwam bijeen in de Vermaning van de Doopsgezinde Gemeente Haarlemmermeer te Hoofddorp, bijgewoond door 67 leden en belangstellenden (iets minder dan zich aanvankelijk hadden aangemeld).

Dr. Auke Jelsma (hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Theologische Hogeschool Kampen) sprak over het thema 'De positie van de vrouw in de Radikale Reformatie' toegelicht door de huwelijksopvatting bij Bernhard Rothmann. Het bleek (nog) niet haalbaar om een historica op het spreekgestoelte te krijgen, maar de 'partijdige onpartijdigheid' en daarmee betrokkenheid van de spreker bij het onderwerp, die een artikel schreef in het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 75(1975) 82-107, onder de titel 'De koning en de vrouwen: Münster 1532-1534', bleek een garantie voor een afgewogen 'verhaal'. Met een achterliggende vraagstelling hoe het thema te aktualiseren, wees presentatie van feitenmateriaal meer op het probleem voorbarige parallellen te trekken met de tegenwoordige situatie. Al laat beschouwing over een langere periode zien, dat er duidelijke (meer sociaal dan theologisch gedetermineerde) verschuivingen optreden: radikaliteit blijkt soms een noodsprong.

In de middag werd een forumdiskussie gehouden, aangezet door mevr. Joke de Wilde (hoofdredactie ADW) en gevoerd tussen ds. Janneke Postma, mevr. Bonnie Rademaker en drs. Peter Nissen.

De bijeenkomst eindigde met een slotwoord van ds. J. Brüsewitz en orgelspel door br. S. Groenveld.

Verslag van de achtentwintigste bijeenkomst op 14 november 1987

De vergadering gehouden in de Singelkerk te Amsterdam werd bijgewoond door 76 leden en belangstellenden.

In het kader van de herdenking van Vondels 400-ste geboortedag was dr. Marijke Spies (Instituut voor Neerlandistiek van de UvA) gevraagd te spreken over 'Vondels dichtwerken uit zijn doopsgezinde periode'. Zonder in een apologie te vervallen hoe dopers Vondels werk wel was (en is gebleven) blijkt aan de hand van tekstanalyses toch wel sprake te zijn van een doperse zienswijze van de

17e eeuwse schrijver. Dat doet aan het unieke van de kunstenaar-in-kontekst niets af. Meer van zijn 2e-generatie-protestante eeuwgenoten zijn teruggekeerd naar de Romeinse kerk om de gelederen te sluiten, toen de Turken voor Wenen stonden. Vondel heeft zich op die stap bijna 20 jaar kunnen bezinnen, nadat hij als diaken van de Waterlandse gemeente ter stede in een depressie terecht kwam. De vraag in hoeverre men bij hem kan spreken van een bekering tot het katholieke geloof liet spreekster wijselijk in het midden, wat haar betoog alleen maar overtuigender maakte.

Het middagprogramma gaf gelegenheid 'aan de overkant', d.w.z. op de Universiteitsbibliotheek, een overzichtstentoonstelling uit eigen bezit te bekijken, ingeleid door de heer A.C. Schuytvlot.

Tenslotte weer op de basis terug werden enkele door Marijke Spies geciteerde gedichten muzikaal ten gehore gebracht door Kees de Bruyn (bariton) en René Genis (luit), waarbij de akoestiek van de Singelkerk weer haar kansen kreeg. Om aan te tonen dat dopers van nu niet geheel stemloos geworden zijn zette de voorzitter, ter afsluiting, met heel zijn volume lied 277 van de oude bundel in, na enige aarzeling gevolgd door het merendeel van de aanwezigen. Voor één keer zweeg het orgel.

A.V.

Financieel overzicht 1986 (verwijderd in online versie)

Ledenlijst (Namen verwijderd in online versie)

Voortzetting van de lijst in nummer 12/13; opgemaakt per 1 januari 1988

Tussenstand per 1 januari 1988

548 Leden
30 Abonnees
35 Donateurs
613 Totaal

Errata

In de *Doopsgezinde Bijdragen* 11 (1985) is in de 'Portrettengalerij van het Doopsgezind Seminarie' abusievelijk de afbeelding van Prof. Heere Oosterbaan verwisseld met een (tweede) portret van Galenus Abrahams de Haan. Door het afdrukken van het silhouet van H. Oosterbaan in deze aflevering wordt deze fout gecorrigeerd.

Voorts behoeft het bijschrift van de derde afbeelding in de serie 'Portretten van Menno Simons' (*Doopsgezinde Bijdragen* 12-13 (1986-1987)) een correctie. De linoleumsnede (ca. 1934) is niet gemaakt door Ds G.J.W. den Herder, maar door zijn jongere broer H.A.M. den Herder.

Adressen auteurs (verwijderd in online versie)

Doopsgezinde Bijdragen is een uitgave van de Doopsgezinde Historische Kring, Singel 450, 1017 AV Amsterdam. Contributierekening: Postgiro 4349337, Doopsgezinde Historische Kring, Elpermeer 27, 1025 AA Amsterdam. Betalingen uit het buitenland via de AMRO-bank, Molukkenstraat 122, Amsterdam, rekening 43.28.38.945 t.n.v. Doopsgezinde Historische Kring, Amsterdam.

De Doopsgezinde Historische Kring stelt zich ten doel:

- de bestudering van het Doperdom en aanverwante stromingen
 - de bezinning op de doperse traditie
- ten dienste van de kerkhistorie in het algemeen en de Doopsgezinde Broederschap in het bijzonder.

Zij tracht dit te verwezenlijken door:

- het houden van studiebijeenkomsten en excursies
- samenwerking met soortgelijke verenigingen in het buitenland
- de uitgave van de reeks *Doperse Stemmen*: tekstedities van oude bronnen, herspeld in modern Nederlands en voorzien van uitvoerige toelichting
- de uitgave van het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks*.

Leden/donateurs/abonnement:

De contributie voor gewone leden bedraagt f 35,00 per jaar; studenten en a.o.w.-ers kunnen na overleg met de penningmeester in aanmerking komen voor een gereduceerd tarief.

Instanties (bijv. Doopsgezinde Gemeenten) kunnen donateur worden voor f 65,00 per jaar.

Een abonnement op het jaarboek bedraagt f 35,00 per jaar.

Bij de Doopsgezinde Historische Kring zijn verkrijgbaar

uit de serie *Doperse Stemmen*:

1 *Broederlijke vereniging* (1974) (gestencilde heruitgave; oorspronkelijke editie uitgevoerd) 50 blz. f 5,00.

2 *Menno Simons' Meditatie op de 25e Psalm* (1976) 56 blz. f 7,00.

3 *Vreemdelingen en bijwoners. Vredesgetuigenissen uit het Nederlandse Doperdom* (1979) 64 blz. f 8,00.

4 *Melchior Hoffman, De ordonnantie Gods* (1980) 48 blz. f 6,00.

5 *Confessie van Dordrecht 1632* (1982) 64 blz. f 9,00.

6 *'Uyt Babel ghevloeden, in Jeruzalem ghetogen'. Menno Simons' verlichting, bekering en beroeping* (1986) 64 blz. f 10,00.

Van de *Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks* zijn de jaargangen 2-13 (1976-1987) nog voorradig. Prijzreductie is mogelijk bij afname van een complete serie (jrg. 1 (1976) is uitgevoerd).

Voor bestellingen, nadere informatie en boekenlijsten van andere publicaties wenden men zich tot de Doopsgezinde Historische Kring, p/a H. Smit, Elpermeer 27, 1025 AA Amsterdam.

Kopij voor de Doopsgezinde Bijdragen

De redactie van de *Doopsgezinde Bijdragen* stelt prijs op toezending van artikelen, korte verslagen van lopend onderzoek of mededelingen die betrekking hebben op eerdergenoemd terrein.

De bijdragen dienen op speciaal kopijpapier in persklare vorm te worden ingeleverd. Instructies en kopijpapier zijn verkrijgbaar bij de redactie van de *Doopsgezinde Bijdragen*, p/a S. Voolstra, 't Plankenpad 18, 1121 JL Landsmeer.

